

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

КНИГОСПІЛКА

А. ЧЕХОВ

II

72

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ II

Загальна редакція
В. Іванушкіна

Стилістична редакція
М. Рильського

КНИГОСПІЛКА

А. ЧЕХОВ

ОПОВІДАННЯ

Переклади: Б. Антоценка-Давидовича,
М. Зерова, Л. Пахаревського, В. Михальчука,
Ів. Рильського, М. Рильського, Д. Тася
і А. Харченка.

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис та
шифри для бібліотечних
каталогів на цю книгу вмі-
щено в „Літоп. Укр. Друку“
та „Картковому реперт.“
Укр. Книжк. Палати.

ЧЕХОВ ПО-УКРАЇНСЬКОМУ.

1.

Один російський критик, пишучи про романи Лева Толстого, висловлює думку, що кожна літературна маніра, кожен стиль, кожне прямування письменське мають свою точку на си ч е н н я, після якої настає різкий поворот в інший бік; приклад цьому, каже він, можна бачити і в самого Толстого творчості: дійшовши верхів'я в реалістичному, ба й натуралістичному письмі, у виписуванні подробиць, у яскравості фарб, у глибокій, а то й переглибленій (на гадку того ж критика) аналізі психологічній, автор «Войны и мира» прикро повертає до народніх своїх оповідань—простих, скупих на слова й фарби, «благородно-матових», «шляхетно-порцелянових».

Ми знаємо ті глибокі внутрішні причини, які нав'яли Толстому перемену складу й ладу в його речах, розуміємо й те, що всі на світі зміни літературних уподобань, способів, жанрів, стилів залежать від багатьох вельми складних, переплетених і перехрищених чинників життєвих,—а проте фактом: докотившись берега, літературна хвиля раз-у-раз відкочується в супротивний бік.

Це перш за все набігло мені на думку, як узявся я редагувати стилістично українські переклади з Чехова для книгоспільчанського видання. Я захотів, не зв'язуючись на готові оцінки й характеристики, пересвідчитись, оскільки і в яку сторону відійшов Чехов од видатних своїх попередників та й учителів. Такий експеримент потрібен мені був для того основного, що має зробити кожен перекладач, беручись до роботи,— для з р о з у м і н н я п и с ь м е н н и к а в ц і л о м у. Звичайно, цікавили мене тут моменти стилеві, а не якінебудь інші; проте й інші не завжди давалося проминути.

Отже розгортаємо того ж таки Толстого.

Глаза Воронцова говорили, что он не верит ни одному слову из все го того, что говорил Хаджи-Мурат, что он знает, что он, враг всему русскому, всегда останется такими что теперь покоряется только потому, что принужден к этому¹.

Минімо Толстовське прозирання в глибочінь людських рухів і відрухів, звернімось до його ф р а з и. Ця от слоняча незграбність («Левушка Толстой—это слон»,—мовляв Тургенев) надає особливого чару, особливої сили його писанням, вона справляє вражіння циклопічних будівель, але шкода було б та й не варто її наслідувати, і зовсім не зле, що ні Чехов, ані хто інший з видатних його сучасників не пішов тією дорогою, а всі чесно, сумлінно, як добрі собі школярі, заокруглювали речення, розчищали його від накопичених «что», «котрый» тощо, умивали й чепурили.

Беремо Лєскова.

Об'їздив он все страны и везде через свою ласковость всегда имел самые междуособные разговоры со всякими людьми и все его чем-нибудь удивляли и на свою сторону преклонить хотели, но при нем был донской казак Платов, который этого склонения не любил... і т. д.².

Ви так і бачите, що автор милується, мовляв Толстой, на власний свій голос, пересипається отими «междоусобными разговорами» та «склонениями», як дитина крем'яшками чи Оскар Вайлд назвами самоцвітів. Нехай наведений уривок—одверта стилізація, але ж Лєсков і взагалі дихати не міг без «мелкоскопов», «кувырколлегий», без таких прикметників, як «несмертельный», дієслів, як «изнеявствить»,—без словечок, словенят, словеняточок. У Чехова теж було і вміння знаходити, і майстерність уживати влучні, своєрідні слівця, звороти, імена, але—вірний своєму загальному принципіві економі засобів—він їх, особливо в пізніший період своєї творчості, вживав зрідка, як блискучих цятюк на «благородноматовому» тлі. Це завжди були в нього уміло розмірковані несподівані удари, вихідні чи вивершні точки, влучні лайтмотиви. Ми пам'ятаємо і «здравствуйте пожалуйста», і «цощкай»

¹ Л. Н. Толстой. Хаджи-Мурат. Государственное Издательство, Петербург, 1920, стор. 54.

² Полное собрание сочинений Н. С. Лескова, изд. 3-е Маркса, Петербург, 1902, т. IV, стор. 109.

замість «сотский», і «насекомое существо», і «жена Луиза, лютеранка, некоторым образом», і чудесні чеховські прізвиська (унтер Прішібеєв, генерал-лейтенант Запупирін, титулярний совітник Кратеров),—а хто мудрий запам'ятає всі вигадки, витівки, штучки глибокоталановитого, гідного найвищих оцінок, але неповстримного в язових розкошах, залюбленого в посолену й пересолену мову людську автора «Соборян»?

Так само й нервова, надзвичай багата інтонаціями, підморглива і захлиниста, пристрасна, разом якось і тягуча, й покваплива говірка Достоевського, і кокетна, а часом манірна красивість Тургенєва, і розлога, з усіма крапками над «і», акуратна й діловита проза Гончарова,—усе це дуже далеко від лаконічного, скупого, стриманого Чехова.

Сторінки краєвих Чеховських новель, а також його (найбільше в листах) поради, оцінки, признання та гадки теоретичні являють ніби повернення до Пушкіна, який раз-у-раз вимагав від прозаїка «точности и опрятности», у «Пикової даме» якого навіть причіпливий читач найде хіба лише кілька слів, що можна б викинути. З цього боку зайшовши, можна Чехова з більшим правом, аніж це говорив про себе Тургенєв, назвати Пушкіновим учнем. Звісно, Чеховська маніра давати окремі деталі, з котрих уже читач утворює цілу картину ¹, Чеховський імпресіонізм—щось зовсім відмінне і нове супроти Пушкінової об'єктивности і «загальности», але не про це тут ідеться.

А втім, ось як починає наш письменник одно з раних своїх оповідань:

Муха средней величины забралась в нос товарища прокурора, надворного советника Гагина. Любопытство ли ее мучило, или, быть может, она попала туда по легкомыслию, но только нос не вынес присутствия инородного тела и подал сигнал к чиханию ².

А це от уступні речення в одній із найпізніших новель:

Под вербное воскресенье в Старо-Петровском монастыре шла всенощная. Когда стали раздавать вербы, то был уже десятый час на исходе, огни потускнели, фитили нагорели,

¹ Всі пам'ятають місце з «Чаїки», де Треплев жаліється: «Тригорин выработал себе приемы, ему легко... У него на плотине блестит горлышко разбитой бутылки и чернеет тень от мельничного колеса—вот и лунная ночь готова, а у меня... і т. д. Ці Тригоринські «приемы», розуміється, літературні способи самого Чехова (Полн. собр. соч. Чехова, изд. Маркса, 1903, т. XIII).

² Оповідання «В потемках» у I т. Марксового видання творів Чехова 1903 р.

было все как в тумане. В церковных сумерках толпа колыхалась, как море, и преосвященному Петру, который был не здоров уже дня три, казалось, что все лица, и старые, и молодые, и мужские, и женские, походили одно на другое, у всех кто подходил за вербой, одинаковое выражение глаз¹.

Я не до того навів ці чималі виривки, щоб нагадати, що от, мовляв, був собі веселун, сміхотун, гуморист Антоша Чехонте, а далі став з нього поважний, замислений, елегічний Антон Чехов,—це й відоме, і не зовсім точне, і не цікавить нас на разі. Пі, хочу тільки сказати, що в першій випадку бачимо просто «описательство» (гумористичне чи ні—однаково), картинку без певного пов'язання з далі змальованими речами, а в другій—прелюдію, що вводить нас у саму суть новелі, тло і атмосферу, де має розгорнутися тиха трагедія умирання. Ранній Чехов, ідучи дорогою, і квітку зірве, понюхає та й кине, і на метелика полюбується, і на ворону грудочкою кине; пізній Чехов іде до мети не збочуючи, і коли на початку розповіді в нього «висить на стіні рушниця», то в кінці вона доконче таки «вистрілить».

Отже, перекладаючи оті пізніші, досягліші його твори, треба особливо стерегтись будь-якого приоздоблення, доповнення, хоч би воно й видавалося перекладачеві доречно, законне, влучне чи ще там яке.

Стислість, економія, вибір характерних деталей і внутрішній зв'язок їх з цілим оповіданням найбільшою мірою властиві Чеховським пейзажам і вступам до новель. Це особливо ясно дається бачити, зіставивши хоч би початок «В овраге» або «Крыжовника» з якимнебудь зачином повісти в давній манірі,—хоч би з тим початком Нечуєвих «Старосвітських батюшок та матушок», який згадує М. Зеров у своїй статті про Коцюбинського і Чехова².

Виписую лише початок початку Нечуєвого,—читач і сам загляне далі, коли має охоту.

Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко від Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лісів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара лубова церква з п'ятьма банями... і т. д.³

Знаходимо в Левинського і географічну вказівку—«над

¹ Оповідання «Архиєрей» у XII т. того ж видання.

² М. Коцюбинський. Твори. Книгоспілка, Київ, т. III, стаття М. Зерова «Коцюбинський і Чехов».

³ Ів. Нечуй-Левицький. Твори, т. V, ДВУ, 1927, стор. 5.

Россю», — а навіть і саме се то назване; дасться проте загальний об'єктивний і в тій об'єктивності невизражений того села опис: горби й долини, ставок, церква, вишник, млин, левади, білі хати... Все те розтягнене на цілу сторінку (у Нечуя буває ще й не те, як і взагалі в багатьох давніших письменників), могло б розпливитись і на десять сторінок (...клучі, хліви, ліси, череда, рибалки, неводи...),—але ні індивідуального обличчя того села ми проте б не побачили, ні для розвою повісти нічого б воно не дало. Приставте цей початок до «Кайдашевої сім'ї», до «Миколи Джері»,—і чудесно вийде, бо жадного органічного зв'язку між ландшафтом і людьми немає там, не буде й тут. Це опис для опису, кому гарний, кому ні, але цілком окремішний, чужий самому творові, самодовільний—хай би, зрештою—і з агальників складений,—то вже таки эле.

Чехов не розмальовує «красот природи», не дає широких описів, а лише діткнеться обережним пензлем тої чи тої подробиці,—і все малювання раптом освітлиться, оживе й заграє.

Еще с раннего утра все небо обложили дождевые тучи; было тихо, не жарко и скучно, как бывает в серые пасмурные дни, когда над полем давно уже нависли тучи, ждешь дождя, а его нет¹.

Маєте обличчя дня (даруйте претенсійне слово), маєте стільки саме світла й тіней, тепла і вільгости, скільки їх треба, щоб у ветеринара Івана Івановича Чімші-Гімалайського, вчителя Буркіна та поміщика Альохіна склався саме такий, а не інший настрій, зайшла саме така, а не інша розмова.

Або:

Село Уклеєво лежало в овраге, так что с шоссе и со станции железной дороги видны были только колокольня и трубы ситценабивных фабрик. Когда прохожие спрашивали, какое это село, то им говорили:

— Это то самое, где дьячок на похоронах всю икру с'ел².

Готовий портрет села, портрет, де вся суть власне в одній випадковій і доконечній, дрібній і смитетичній рисі,—в отому дьячкові, що з'їв колісь, бідолаха, на поминках чотири фунти кав'яру: читач уже розуміє, яке темне, нерадісне, нудне, одноманітне життя мусить точитися там, у яру, коли незначуща, смішна, мікроскопічна подія десятками років держиться в пам'яті людській і за характеристику села править. І зви-

¹ Початок оповідання «Грижовник», Марксове видання 1903 р., т. XII.

² Почат. опов. «В овраге», там же.

чайно, це символ усього тогочасного сільського животіння в Росії. Уклеєво—це тисячі уклеєвих. Адже ми тільки тому й можемо тепер писати гамлетів і хлестакових з малої літери, що їх колись твердо й різко написано з великої.

Та коли безмірно далекий Чехов від балакучости на старовинний лад і штиб, від багатосторонніх описів, уступів і відступів, коли на все він дивиться по-своєму і щоразу освітлює речі з несподіваного для нас боку, то не менше характерна для нього й відраза до всього зовнішньо-красивого, манірного, претенсійного, нарочито-оригінального... Багато ризик у фразі—претенсійно, а значить і эле; багато ставить молодий письменник крапок, многоточій,—і вже готове у Антона Павловича: «у вас крапок, як ґуздиків на мундирі у городничого» (чи щось подібне,—цитую з пам'яті); назва речі повинна бути коротка, найкраще з одного слова, найліпше з речивника (справді, такі назви, як «Спать хочеться»—вїмки у Чехова); у п'єсах перш за все треба уникати «театрального язика, в котором нет поэзии»; «мы-ста» і «шашнадцать» справляють на Чехова вражіння «mouches volantes, которые мешают смотреть на ясное небо»... Така поетика автора «Ионыча».

Шукаючи в українській повістевій літературі мовних до Чехова паралелів, я заглянув, розуміється, до одного з найкращих наших стилістів, чие ім'я не даремне зв'язують історики літератури з іменем Чехова,—до Коцюбинського. Звичайно й тут, як і скрізь, я не міг удержатися в узьких межах суто-мовних порівнань, бо впала в око різка внутрішня неподібність цих двох письменників.

Мова, бачите, йде про жайворонків. Співають, а автор міркує:

... Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золотє сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сїють пісню на дрібне сито і засївають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довгоусий ячмінь, плыве текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий і впав між ниви червоним куколем¹.

¹ М. Коцюбинський. Вибрані твори, Книгоспілка, 1926, стор.83-84.

Сіє регіт на дрібне сито! Ключе дзьобом золото сонця! Струже срібні дошки! Свердлить крицю!—Стільки образів, що в результаті не залишається жодного. Але й не в образах суть, а в тому найвному, дитячому тоні, який так вочевидь і так штучно нав'язує собі автор і якому не хочеться вірити. І це писала людина в одній з найінтимніших, найглибше пережитих своїх речей—в «Intermezzo»! Коли Чехов казав якось Буніну, що такий у того образ, як «море пахне кавуном», чи щось подібне (Бунін, відомо, особливий майстер до нюхових образів), занадто був би сміливий для нього, Чехова,—то що сказав би він про срібні дошки і регіт, сіяний крізь дрібне сито? Правда, і йому, коли він дивиться на світ очима малого Єгорушки, хохітва, злетівши над степом, здається схожою на «рыболовную блесну или не прудового мотылька, у которого, когда он мелькнет над водой, крылья сливаются с усиками и кажется, что усики растут у него и спереди, и сзади, и с боков». Але на тім і край. Жодної гонитви за образами, порівнаннями, метаформами, що, стукаючись одно об одне і не зливаючись в одну органічну цілість, інколи псують найкращі сторінки високоталановитому, вдумливому і суворому до себе, але надто охочому до ефектів Коцюбинському!

2.

І проте, коли говорити про я з и к о в у к у л ь т у р у, то, звісно, мова Коцюбинського, одного з перших у нас прозаїків, що не вважали за обов'язкову для себе «золоту ряску» народніх і народницьких штампів, що шукали і знаходили в прехорошій, але дикій чи здичавілій гущавині українського слова способи і засоби виявляти думки й почуття культурної тогочасної людини,—мова Коцюбинського більшою мірою, ніж сильна, але розхристана, катайваляйна мова Винниченкова, могла бути й була за орієнтаційну точку для перекладачів Чеховських новель. На цім місці доводиться констатувати, що сучасні нам прозаїки, розлившись цілим морем інтересних тем, сюжетів, ситуацій, типів, ідей, картин, появили разом з тим і велике зубожіння мовне, котрому можна знайти, як явищу тимчасовому, пояснення, але навряд чи можна радіти. Коли наші мовознавці криком кричать про таке «зіпсуття мови», про занечистення її зовсім непотрібними русизмами і т. ін., то це зовсім не причіпливість фахівців-лінгвістів,

а вельми корисний для всіх нагад про давно відому істину: де підупадає культура слова, мусить підупасти й культура думки. Інша знов річ, що дехто зопалу використовує, приміром, високоцінні уваги О. Курилової ніби якесь Прокрустове ліжко, робить з її книги не джерело на збагачення, а спосіб на збіднення мови, що в заборонах і приписах, а не в напруженому шуканні й творінні бачать ліки проти тимчасової хвороби нашого письменства... Але чути щодня до ж а л ю (к сожале-нию) замість н а ж а л ь, дякую вас, чи ц е д і й с н о т а к (замість: ч и ц е с п р а в д і т а к), все р і в н о (все равно) замість о д л а к о в о ч и б а й д у ж е і бачити виповнені такими зворотами книжки молодих, розумних, талановитих і енергійних письменників—боляче¹.

Раз зачепивши цю тему, не легко її покинути. Воно, кінець-кінцем, і натурально—в статті про переклади спинитися на моменті язиковому взагалі. Отже де шляхи до порятунку, кажучи патетично? Відповідь—в а б е т ц і ч и т о п а к у К о б з а р і: «учіться, брати мої»... і т. ін. Справді бо, ми зовсім іще не вичерпали тих словесних багатств, які залишили нам попередні покоління, і читати з олівцем у руці хоч би того ж самого Нечуя-Левицького—річ зовсім непогана і безперечно корисна. І в нього, і в Свидницького, і в Куліша, і в Марка Вовчка, і у Квітки не раз можна натрапити на звороти чи слова, котрих ми шукали може годинами і которі чудесно відповідають нашій думці про якогонебудь Макдоналда, що тим стареньким і не снився.

Коли говорити про збагачення лексики, то oprіч відомих і тільки через лінощі або брак часу інколи не вживаних способів—випасування з книжок і записування з уст — є ще три допоміжні стежки.

Перше—це поширювати значення слова, давно вживаному слову надавати нового відтінку, суто-конкретне слово переводити у сферу абстрактних категорій і т. ін. З цього засобу широко користувалася Леся Українка.

І б л і д н е п а м ' я т ь, і о б л и ч ч я б л і д н е,—каже хтось із її героїв². Бачимо двічі вжите дієслово «бліднути»—у значенні буквальному і в значенні переносному—в одному рядку.

... де візьметься
У птиці віщої коханий погляд
Голубки, що воркує?

¹ Говорю, звичайно, не про всіх письменників.

² Леся Українка, твори, Книгоспілка, т. VI, стор. 155.

Коханий у Грінченковому словнику: любезный, милый, любимый, дорогой. А тут, очевиднож, — закоханий, залюблений чи що. Лесі Українці вжити тут слова коханий порадив очевидно віршовий розмір, — і спасибі йому, коли він збагачує мову.

Друге — вивчення усіх значень слова в його історії; не раз, гадаю, можна і треба відповісти призабуте значення. Росіянам, може, нема потреби воскресити слово прямої у такому розумінні, як раз-у-раз уживали його за Пушкінових часів (товарищ верный, друг прямої), бо мають вони і щирий, і настоящий, і подлинный. Але візьмімо наше барва. В «Історичному словнику українського язика» за редакцією проф. Тимченка¹ під цим словом стоїть: 1. Колір, фарба, масть. 2. Знак, ціха, признака, характер (И жадное барвы моцы духовное не маючи). 3. Уподобаннє, смак, міра (Ведле своєї барвы отца собѣ шукайте). 4. Покривка, позір, шкура (Шатан под барвою приятеля). 5. Тканина або убрання якої барви. 6. Умудуровання військове. 7. Ліберія (ліврея).

Грінченків словник, потуючи переважно сучасну йому мову літературну та народню, дає лише: 1) краска, цвет; 2) ворса на сукне (немає у Тимч.); 3) форменная одежда; 4) ливрея. Ми тепер уживаємо слова барва лише в тому розумінні, якому відповідає п. 1 в обох словарях. Не можна ручитись, що той, хто спробує відродити хоч би ті значення, які стоять в Історичному словнику під п.п. 2, 3, 4, заведе їх знову до літературного вжитку: слова, як і книги, мають свою долю, дуже примхливу й досить таємничу; але це річ дозволенна — раз, може вийти на добре — два.

Третя стежка: неологізми, «ковані слова». Треба було вкрай людям охоторянитись, мохом порости, щоб дорікати, приміром, Старицькому за отее «ковальство»: «ковалем» був перед ним і Куліш, був і Шевченко, був і Квітка... Кожна людина, сама того не знаючи, кує слова, і тим власне держиться, росте й цвіте мова людська. І Карамзін, і Пушкін широкою рукою сипали новотвори, а й як же б інакше створився «великий, могучий» і т. ін. «русский язык»? Щоправда, з терміном «новотвір» треба поводитись дуже обережно: часом те, що нам

¹ Київ, 1930.

здається свіжо спечене, налічує собі вже сотню років існування; часом, здається, вигадав чудесне новеньке слівце,— а воно собі, наче добре, затаїлося на сторінках того ж таки Грінченкового словника і кепкує з твоєї авторської радості... Т. Фінкель у високоцінній праці своїй про перекладання¹, перелічуючи за Ю. Савченком Тичинині новотвори, вірить, наприклад, що й «ластовенятко»—неологізм і що перекладач, давши по-російському «касатик-светик», виявив «безцеремонність» і вчинив гріх непростий. І таке може бути з кожним із нас. Але, сяк чи так, новотвори—і свідомі, і несвідомі, аби щасливі—це живий фермент у мові, запорука її розвитку, цвіту й буяння.

Розгорнув надалу томик Лесі Українки і відразу натрапляю, здається, на те, чого мені треба:

В той час, як ти оці квітки з гранати
У кучері влітала, Гектор наш
Думливу голову шоломом збрів².

У Грінченка думливий нема, є думний, під ним стоїть: 1) задумчивий, мислячий і 2) гордий. Лесіне думливий очевидно сполучене з тим другим значенням і відповідає, як синонім, нашому гордовитий. Створене слово згідно з законами нашого язика? Так. Збагачує воно лексику? Так. Цього досить, щоб неологізмові щасливо скласти іспит,—а чи ввійде він в обіг літературний—ніхто того не скаже і не може сказати. Єсть і такі слова, яким судилося раз тільки бути вжитими (деякі з чудових Тичининих новотворів, наприклад),—а й то добре, коли вони хоч раз мислі людській прислужились і виконали якусь певну функцію.

Та чи має ж право перекладач Чехова цими от трьома стежками ходити? Адже Чехов новатором особливим у мові не був, нібито й не випадало б звичайно вживані в чужій мові слова віддавати по-нашому нечуваними або витягненими з-під пороку століть, або в незвичному значенні вжитими? Для того, хто хоч трохи знає історію нашої «мужицької літератури», тут і питання жодного нема. Наш дотеперішній книжний язик характеризується величезним багатством назов конкретних речей, зокрема з сільського побуту—того побуту, який на наших очах різко відміняє свої форми і навіть

¹ Олександр Фінкель. Теорія і практика перекладу, ДВУ, 1929.

² Цитоване видання, т. VI, стор. 163.

ество,—величезним багатством відповідних зворотів, влучних примовок, крилатих слівць,—та скоро зайде на міську культуру або на речі абстрактні, виявляється одразу його жажлива бідність, з якою вміли, щоправда, боротися такі великі майстри, як, приміром, Куліш, але яка зостається проте фактом. Я не думаю, що кожному, скажімо, німецькому чи російському термінові мусить відповідати доконче певний термін український, цілковито й до решти його покриваючи; я знаю, що коли у адвоката, наприклад, висить табличка «приемные часы», то зовсім нема потреби давати їй такий укр. переклад, де був би саме прикметник «приемный», бо зовсім добре вийде й так: «приймає від... до...» або й «розмови з клієнтами від... до...» чи що; я певен, що якби наші фахівці, змушені похапцем перекладати російську ділову фразеологію, порівняли її з німецькою, з французькою і т. д., то згадали б, що точнісінько про те саме німецького адвоката його клієнти розуміють не гірше, як французи свого,—все це так, усе це не нове, усе це загальновідоме. А проте наша літературна мова, виплекана на народнім і народницькім ґрунті, тим навіть по-своєму й сильна, ще для вина сучасности старі міхи, яким треба й треба свіжих латок. Може зразу завести міхи нові? Так не буває з язиком, не може бути.

Герої Чехова—здебільшого так звані інтелігенти, та ще й інтелігенти російські... Цих людей було багато, і вони над усе любили розмовляти, сперечатися, каються, признаватись, розв'язувати світові проблеми... У них була своя вироблена «інтелігентська» мова, свої філософські означення і визначення і т. д. А вкраїнської інтелігенції за Чеховських часів було—жмійка, та й то про неї пущено колись ущишливу епіграму:

Собирались малороссы
В тесно сплоченном кружке,
Обсуждали все вопросы
На российском языке.

Хай епіграма прибільшує, але в кожному разі те, що середній Чеховський інтелігент висловлював дуже легко, з готових і загальнозживаних штампів користуючи,—те завдавало великої мороки якомунєбудь українському «славнозвісному», коли він мусів говорити на потайних зборах «громади» «рідною мовою», в тій же мові писати листа до приятеля або для

галицького видання статтю під псевдонімом копіювати. Трагічна доля літератури, що росла під пильним і дбайливим поглядом всеросійського жандарма, ось про що ми раз-у-раз повинні пам'ятати, критикуючи і зміст тієї літератури, і словесне його оформлення.

Зрозуміло тепер, чому ми мусимо порушувати один з основних законів теорії перекладу і перекладати Чехова не сучасною йому українською мовою, а мовою «модернізованою»? Думаю—зрозуміло. Ясно, чому в законному і доброму потязі до чисто народньої лексики, синтакси, фразеології нам саме на цьому місці доводиться бути обережними і не «перегнати дуги»? Думаю—ясно.

3.

Перекладників не лає тільки ледачий. Говорити про «мовні огріхи» береться кожен, хто тільки по орудує якою сотнею українських слів і десятком зворотів. Відомо, зрештою: що менше знає людина, то сміливіше вона критикує. Це взагалі, це щодо мови зокрема. Буває й так: прекрасно знаючи мову оригіналу, критик, лише поверхово і загально обізнаний з мовою, на яку перекладено, смак свій виховав, приміром, на російських зразках, чіпляється до всього, до чого не звик, і виходять з того непорозуміння, прикрості, курйози... Але правда й тому, що огульний рівень наших перекладачів і перекладів, особливо в галузі художньої прози,—невисокий і ще раз невисокий. Іноді навіть думаєш, що оті малоросійські напівпереклади, напівтравестії, які давав Гребінка чи Гулак-Артемівський, усе таки вищі своєю мовною культурою, чи принаймні стихією, ніж наші бліді, анемічні, безбарвні, хоч і чесні по-своєму «позаяки». Там усе-таки є соковитість, кольорит, віє й пахне українською таки, хоч і дикою чи здичавілою, мовою: тут—або рабське улягання мові оригіналу, або шкільно-газетно-російська мова (іноді з кожум'яцькою чи блабазівською закруаскою), передана за словником українськими словами, штампована й безсила. А втім, діло проте не таке безнадійне, як може видаватися. Нема-нема, та й стрінеш книжку, перекладену і серйозно, і уважно, і, головне,—думаючи тією таки мовою, в якій пишеться. І комусь—ну, очевидно, перш за все видавництвом—треба лише дбати про одсівання зерна від половини, про добір, про організацію

й виховання перекладницьких кадрів. Певні кроки цією дорогою вже й ступлено.

Отут і виникають питання: а що таке добрий переклад? близький переклад? точний переклад? художній, талановитий і т. д. переклад? Українська теоретична література має для розв'язання цих питань мало ще праць; назову, минаючи принагідні статті по журналах (М. Зерова, О. Бургардта тощо), цінну книжку О. Фінкеля «Теорія й практика перекладу» (ДВУ, 1929). Хибує вона, щоправда, поперше тим, що сама є власне не дуже вдалий переклад з російської мови—це ще не таке важливе—і, подруге, не дуже глибоким у автора знанням саме української мови, її специфічних властивостей, її рис і рисочок, тонкощів її, реальних можливостей і т. д., як то іноді дається бачити з ілюстративного матеріалу і авторових уваг з приводу нього,—це вже важливіше. А проте маємо тут і добру класифікацію типів перекладу, і низку влучно сформульованих думок та порад, і чимало (хоч, як на мене, можна б дати й більше) цікавих прикладів і зразків. Але мене особисто найбільше втішило закінчення цієї корисної, вельми на часі виданої книжки: «Сміливий переклад, як правило, завше ліпший, ніж полохливий, і тільки сміливі переклади мають ту вагу і сприяють тій культурно-естетичній ролі, якої прагне кожний переклад». Коли прочитати ще хоч прехорошу працю К. Чуковського та А. Федорова «Искусство перевода» (Academia, Ленинград, 1930), коли згадати, що говорять видатні сучасні практики й теоретики перекладу у своїх зізнаннях, нотатках, визначеннях, рецептах, виправданнях і самовиправданнях, похвалах і огудах, то до тези про сміливість годиться додати ще тезу про віддавання о с н о в н о ї р и с и авторової. Поясню. Переклад, «точний» переклад, теоретично кажучи, річ безнадійна й неможлива. Кожна річ (говорю про художні) ж и в е лише в тій мові, якою писана. Всі переклади—навіть ті, що «кращі, як оригінал»,—лише відзеркалення, шліє неживі тіні живого організму, як усе живе, н е п о в т о р н о г о. Отже й найкращий, найталановитіший (цебто той, що вміє ховати с в і й талант) перекладач даремне мріятиме віддати в с ь о г о Гюго, всього Пушкіна, всього Гете, всі риси обраного автора. Як його передаси, коли французький поет, пишучи про дощ, дасть образ жінки (la pluie—жіночого роду) і на тім збудує весь свій твір, а перекладник—чи то Брюсов у росіян, чи автор цих рядків у українців—мусить

же таки слово дощ писати в чоловічій роді—і змінити весь образ!¹ (Так само і наш перекладач мусить із Чеховського «красавця тополя»—в «Степи»—зробити «красуню тополлю» і викликати в читача укр. зовсім інші асоціації, ніж дістає читач російський). Як його передаси, коли щохвилини натикаєшся на збіговище слів, тільки в даній мові цікаве й значуще, на образ, продиктований мелодією, ритмом даного словосполучення, на гумор, що випливає з характерного імені героя або його улюбленої примовки і т. д.!.. Та чи й треба ж неодмінно точно передавати все, що є в авторовім тексті? Мабуть ні, мабуть це іноді навіть шкодить. Вольтер на початку своєї «Орлеанської дівки» («La pucelle d'Orleans») так звертається до бездарного поета Шаплена, чия поема про ту ж таки Жанну д'Арк і навіяла «Фернейському злому крикунові» його «золотую книжку славному»:

O Chapelain, toi dont le violon
De discordante et gothique mémoire,
Sous un archet maudit par Apollon,
D'un ton si dur a raclé son histoire;
Vieux Chapelain, pour l'honneur de ton art
Tu voudrais bien me prêter ton génie:
Je n'en veux point; c'est pour la Motte-Houdart,
Quand l'Iliade est par lui travestie¹.

Пушкін перекладає це так:

О, ты, певец сей чудотворной дeвы,
Седой певец, чьи хриплые напевы
Нестройный ум и бестолковый вкус
В былые дни бесили нежных муз,
Хотел бы ты, о, стихотворец хилый,
Почтить меня скрипичею своей,
Да не хочy. Отдай ее, мой милый,
Кому-нибудь из модных рифмачей.

Бачимо: замість Аполлона «нежные музы», Шаплен і ля Мот-Гудар на ймення не названі, словом—«неточно». Вал слуга найнижчий потрапив, на українське ту саму річ перекладаючи, зберегти й Шаплена, й Аполлона, й ля Мот-Гудара,— а проте має рацію сумніватись: чи вдалось же йому так, як «неточному» Пушкіну, віддати Вольтерову усмішку, Вольтерів сарказм, Вольтерову отруйність? Я хочу сказати—не перший, розуміється,—що, перекладаючи поета, у якого головну силу становить ритміка, звукопис і т. д., треба перш з:

¹ Приклад узято з однієї поезії Шарля Ван Лерберга (в Євних піснях)— див. мою збірку «Гомін і відгомін», ДВУ, Київ, 1929, ст. 64.

² Oeuvres complètes de m. de Voltaire, tome treizième, à Basle, 1791.

все саме про цю основну рису й підбати, свідомо іноді саме для неї жертвуючи образом, логічним ходом і т. д.; а в перекладі з чисто-розумового, логічного поета належить передовсім саме логічну лінію й виводити, нехтуючи іноді ритмічною злагодою, мелодичними тонкощами... Ну, та ясно. Говорю про поетів-віршників, бо так воно яскравіше виходить, але те саме стосується й прозаїків, звичайно, а надто таких, як Чехов,—з певно виявленим, відрубним своїм стилем, основну ноту якого перекладач шохвилі повинен держати в пам'яті.

М. Зеров, пишучи про Чехова й Коцюбинського у вище згаданій статті, влучно характеризує Чеховську фразу, особливо ж кінцівки Чеховські. Він наводить закінчення «Моей жизни»:

А когда мы выходим в город, Анюта Благово, волнуясь и краснея, прощается со мною и продолжает идти одна, солидная, суровая... И уже никто из встречных, глядя на нее, не мог бы подумать, что она только-что шла рядом со мною и даже ласкала ребенка.

З приводу цього місця Зеров зауважує:

Характеристичні для Чехова ці до пари дібрані дієприслівникові форми («волнуясь и краснея»), ці атрибутивні слова, поставлені після слова, до якого відносяться («цвета ласковые, радостные, страстные», «продолжает идти одна, солидная, суровая»). Особливо цю постпозицію епітетів любить він і культивує—так само, як культивує і побудування складного речення з речень рівнорядних за допомогою злучника і.

Цю характеристику Зеров підпирає цікавим прикладом— двома редакціями закінчення «Архиерея» (де саме з другої редакції дається бачити, що Чехов свідомо вживав зазначених стилістичних засобів) і далі, виписавши кілька фраз із «Мужиков», показує навіч, що всі оті риси властиві не тільки кінцівкам у Чехова, а і взагалі його фразі. Видима річ: нам, перекладачам, доводилось увесь час мати на оці зазначений лад і стрій Чеховських речень, зберегати його порядок слів (якщо музичні чи ще які міркування не веліли нам, іменем тієї ж таки вірності авторовому стилю, обережно змінити його), оте його характерне «і», що попервах може навіть здивувати і спинить перекладача, доки він не відчує його музичних функцій, і. т. ін. Якщо типове Чеховське «День был августовский, внойный, томительно скучный» М. Грушевська

переклала колись¹: «Був душний серпневий день, до змучення нудний», а новіший перекладач (М. Зеров) дає: «День був серпневий, гарячий, до втоми нудний», то ми, визнаючи, що обоє мусіли «обійти» (цілком законно) прислівник «томительно» і що хотілося б тут таки бачити одно слово, віддамо проте перевагу другому перекладачеві, бо він зберіг Чеховський словопорядок і віддав мелодію первотвору (опов. «Красуні», I том нашого видання). Взагалі музична сторона особливо важить у Чехова; він (як то видно з роботи його над рукописами, з його власних зізнань) дуже боявся, приміром немилозвучних збігів шелестівок, і тому зовсім уже не годиться в тих самих таки «Красунях» («Красавицы» в оригіналі, «Краса» в перекладі М. Грушевської) давати таке:

«За одним з невисоких плотів, що *то тут, то там* перетинали»... і т. д.². І тому власне й дозволенні іноді перестановки слів. «Ехала телега, подымая пыль» краще перекласти «їхав віз, куряву збиваючи», ніж «їхав віз, збиваючи куряву».

Не годиться також і те робити, що робив колись, перекладаючи Мопасана, і в чому тепер охоче кається автор цих рядків,—розривати речення, розбивати період на менші, отже легші до перекладу частини, руйнувати його конструкції. Щоправда, виникають тут певні труднощі—нерозробленість періоду в нашій книжній мові, біда з дієприкметниками, лихо й горе з навісним «що»,—але ж треба з тим усім якось боротися.

Маємо, напр., у Чехова:

«И подпасок, гонящий коров, и землемер, едущий в бричке через плотину, и гуляющие господа,—все глядят на закат и все до одного находят, что он страшно красив».

Можна, звичайно, перекласти:

«І пастух, що гонить... і землемір, що іде... і пани, що вийшли»...

Та коли від того «що» і так уже в очах рябів, то зовсім, по-моєму, до речі написати:

«І підпасок, що... і землемір, і дучи бричкою... і пани гуляючи...» («Красуні» в I т. нашого видання, перекл. Зерова).

¹ Антін Чехов. Змор. Оповідання. Переклада Марія Грушевська. Літ.-наук. бібліотечна Видавничої Спільни, Львів, 1904.

² Там же.

Так само й «порядочний человек, никогда не бивший собак, мог...» зовсім добре дається перекласти: «порядна людина, ніколи не бивши собак, могла»... (В.Підмогильний).

Стає тут у пригоді і заміна дісприкметників прикметниками: «Все небо усыпано весело мигающими звездами» (Чехов); «Ціле небо, засипане звіздами, що миготять весело» (М. Грушевська).

«Все небо, обсіпане веселими мигтучими зірками»... (у нас).

Може не зовсім удало переклав я «около строящейся купальни»—«коло недомайстрованої купальні» («Мень», I том нашого видання), але ж «коло купальні, що будується» або «що II (оце) будують»—виглядало б потворно.

Шкода й говорити—нема тут жадної новини, усе це можна знайти в елементарному підручнику мови, але... розгорніть перший-ліпший переклад, візьміть до рук газету—і вам заболить голова від «що», і за великого смілька видається той, хто собі «дозволяє» «злочинне» як и й, за безумця, хто пригадає, що й «котрий», і «которий» мають таки—а не мали досі, то х а й мають—ширші функції, ніж їм від законодавців приділені («Которіі корщми не минали, то ті в степу пропадали...»).

4.

Зле у нас, українців, чи добре стоїть справа в лексику? Заведено говорити «гірку правду»: зле. Найчастіше, говорячи так, ми виходимо з добре нам знайомої, на якій більшість із нас, людей старшого віку, виховувалась, російської мови: там, мовляв, є, а тут нема. Проте—хоч я й сам вище говорив про нашу бідність у деяких ділянках, обстоював право на неологізми і підкреслював животворну їх роль, хоч, розуміється, має право перекладач для м н и т е л ь н ы й «вигадати»¹ н а д у м л и в и й, а для у с н а щ а т ь—у щ е д р ю в а т и,—проте, кажу, зовсім не доконечне, щоб кожному слову даного язика відповідало того самого обсягу слово іншого язика. Словник однієї мови ніколи не покривається цілковито словником мови іншої—і не треба!

У росіян, особливо ж за доби Чехова і в самого таки Чехова писаннях, маємо улюблене слово: пошлый. Ми досі не маємо слова, яке б геть з усіма відтінками відповідало

¹ Якщо він справді вигадав, а не вичитав, чи не перечув,—тоді бо й суперечки бути не може...

російському (не мають його, здається мені, і французи, при-
міром). Редагуючи нижче подані переклади, я, признатися,
мав за це великий таки жаль на свою мову,—але чи не тому,
зрештою, що з мене говорила російська школа, де я вчився,
російська література, на якій (поруч з українською) зріс?
І що тут злого, коли ми—в згоді з контекстом—дамо в одному
місці «ниций», в іншому «тривіальний», «банальний», «вульгар-
ний»; ще десь «утертий», десь ізнову може й «безсоромний», і
«підлий» і т. д.? Важливіше, кажу знову, віддати лад і стрій
фрази оригіналу, не ламаючи, звісно, своєї синтакси, своєї
фразеології (власне ж у синтаксі, у фразеології, — «дух»
язика!); важливіше зберегти загальний кольорит і основні
риси авторіві...

Але... чимало таки стрічалось нам дорогою камінців на
спотикання!

Поперше—передавання калямбурів, гри слів, на звуках
лобудовані дотепи й т. д. Подруге—слівця й словечка; зумисне
зіпсована мова, каицелярська, народня гутірка... Усе
те здебільшого не надається до «точного» перекладання, і
доводиться чи просто констатувати свою несилу («неперекла-
дана, мовляв, гра слів»), чи шукати порятунку в далеких пара-
лелях, чи вдаватися до «способу компенсації». Останнє поясню
прикладом. Є така риба—по-руському зветься шереспер,
у нас на неї кажуть білизна. В устах затурканого селянина
Дениса («Зловмислець», рос. «Злоумышленник») шереспер
обертається на шилишпера. Відповідно зіпсованого
слова від нашого білизна ніби б то й не може бути, отже пе-
рекладач, щоб усе таки відтінити неоконерність, незграбність
Денисової мови, зберіг поправну укр. назву риби, але вставив:
«білизна яка котора вхопить». Удале воно чи ні—інша
річ, але самий спосіб, очевидно, має рацію: компенсувати, на-
долужувати неперекладену характерну деталь деталлю іншою,
характерною в тій мові, на яку перекладається. Іноді ця ком-
пенсація може стояти й не поруч, а десь далі, головне ж бо,
повторюю,—загальний кольорит, основні тони, панівна мел-
одія. Хіба важно, щоб у героя іменно п'яте в реченні, а не
сьоме, не десяте слово характеризувало його, скажімо, некуль-
турність, жартливість, тупість, дотепність і т. ін.? Розуміється,
треба тут, як і скрізь у мистецтві, чуття міри, чуття стилю,
обережності, треба до «компенсації» вдаватися лише тоді,
як нема іншого виходу...

Казав я вище: великі труднощі для перекладання власне Чехова полягають у тому, що він орудував давно виробленою інтелігентською й книжною мовою, багатою на абстрактні гадки, ходи й тонкощі... А тут мушу сказати, що й перекладання «народньої», підкреслено-народньої мови його деяких персонажів—річ дуже важка, і саме по-українському. «Мужицька» наша література, на «народнім», тобто на селянським, сільським ґрунті виростаючи і там повсякчасно взірці свої беручи, заховала, певне діло, і в своїй лексиці, і в синтаксі та фразеології більше, ніж яка інша, «народнього» елементу. Отже у росіян і «давеча», і «намедни», і «авось», не кажу вже про «быдто» чи «нонеча»—це круті русизми, лише для густих характеристик здебільшого вживані. А у нас і «либонь», і «надісь», і навіть «теперички» раз-у-раз правлять (мабуть воно й добре) за ознаки суто-народнього, тобто хорошого стилю, подібуються і в наукових статтях, не то в оповіданнях, у кожнім разі так різко не виділяються. Проте, здається мені, деякий поступ наші перекладачі у відтінюванні характерної народньої мови в устах Чеховських персонажів, рівняючи хоч би до вищеназваних перекладів М. Грушевської (на свій час і на своє місце незлих)—таки зробили.

Приклади:

Чехов: «Да нешто, ваше благородие, можна без грузила?»

М. Грушевська: «Та чи ж можна, ваше благородіє, без грузила?» (Цілком літературно).

І. Рильський: «Тадже, ваше благородіє, або ж то спосіб без грузила?» («Зловмислець» нашого вид. т. I).

Чехов (мішанина народньо-дитячого з невміло-книжним): «И видал которые лавки, где ружья всякие на манер бариновых».

М. Грушевська: «І бачив такі крамниці, де рушниці всякі, такі як панові».

І. Рильський: «І бачив такі которі крамниці, де рушниці всякі, ніби ото панові». «Ванька», т. I нашого видання.

Чехов (зумисне неправильна мова): «Она взяла селедку и ейной мордой начала меня в харю тыкать».

М. Грушевська: «Його (оселедцевою, М. Р.) мордою зачала мене в писок тикати».

І. Рильський: «...«О селедчиною мордою зачала» і т. д. (там же).

Чехов: «А вчерась была мене выволочка».

М. Грушевська: «А вчора була мені виволочка».

І. Рильський: «А вчоренька була мені волочня» (там же).

Не будемо більше наводити зразків, та воно ніби й на хвастощі скидається (от ми, мовляв, як!), хоча, звісно, говорить тут з мене тільки лихий чи добрий, а таки теоретик перекладу, свідомий до того ж багатьох огріхів і хиб нашого видання,—скажу лише, що кожного разу, коли натрапляли ми на вдалу паралель (ребяенок—дитинча; сапогов нету—чоботів нема...)—відчувалисьмо, як о ж и в а є текст, як стає він з механічного «перепирання» художньою роботою.

Великої мороки дало нам хоч би оте знамените «с» «слово-ер»... Воно, загалом беручи, не дається перекладати. Проте, гадаю, характер улесливости, закрадливости цього «с» віддали ми, коли «Это я-с», що вимовляє за дверима до лікаревої кімнати зніяковілий фельдшер, переклали: «це, прошу, я»... («Неприємність» у і т. нашого видання, В. Підмогильний).

А втім, годі з дрібницями. Скажу наостанку, що в передаванні народньої мови боялись ми проте і уникали того, що надто сміливо робить, наприклад, Аполлон Ґріґор'єв у своїм цікавім перекладі «Ромео і Джульєти» Шекспіра: Джульєтина мамка говорить у нього такою замоскворіцькою гутіркою, що, хоч воно й продиктоване законним бажанням віддати «простонародність» її мови, читач інколи ніяк не може повірити, ніби живе тая мамка «в розкішній Вероні». Українізувати Чеховських героїв не мали ми жадного права. З того ж самого пункту виходячи, ми намагались якнайточніше передавати власні імена; тут, зрештою (і не тільки тут), критика напевне знайде у нас чимало непослідовностей, які мають свої причини, іноді сучо-технічні.

Максим Рильський.

СПАТИ ХОЧЕТЬСЯ

Ніч. Нянька Варка, дівчинка-тринадцятиліток, гоїдає колиску, де лежить дитина, і ледве чутио муркотить:

Ай, ну, коте, котино,
Засни, моя дитино...

Перед образом світиться зелена лямпадка; через усю кімнату з кутка до кутка простяглася віршовка, а на ній висять пелюшки і великі чорні панталони. Від лямпадки падає на стелю велика зелена пляма, а пелюшки й панталони кидають довгі тіні на піч, на колиску, на Варку... Коли лямпадка починає блимати, пляма й тіні оживають і починають ворухитись, мов би од вітру. Задуха. Відгонить борщем і шевським ременем.

Дитина плаче. Вона давно вже охрипла і знемоглася з плачу, та все ще кричить, і не знати, коли вона втихомириться. А Варці хочеться спати. Очі їй злипаються, голову клонить донизу, шия болить. Вона не може поворухнути ні очима, ні губами, і їй здається, що обличчя її зсохлося і задеревіло, що голова стала маленькою, мов головка на шпильці.

«Люлі, люлі, люлечки,—
муркоче вона,—
Шовковії вірвечки...».

В печі тріщить цвіркун. В сумежній кімнаті, за дверима, похрюпує хазяїн та підмайстер Афанасій... Колиска жалібно скрипить, сама Варка мурликає—і все воно спливається в нічну заколисливу музику, що так її солодко слухати, коли лягаєш спати. А зараз ця музика тільки дратує та обважнює, бо заганяє в дрімоти, а спати не можна: коли б Варка, не доведи господи, заснула, то хазяї побивили б її.

Лямпадка моргає. Зелена пляма й тіні починають ворух-

питись, залазять у напівзаплющені, нерухомі очі Варчині і в її напівприспаному мізкові сплітаються в туманні марева. Їй привиджуються темні хмари, що ганяють одна за одною по небу і кричать як дитина.

Та ось повіяв вітер, зникли хмари, і Варка бачить широку дорогу, вкриту рідкою тванню; вздовж дороги простяглися хури, плентаються люди з торбинками на спинах, гасають сюди й туди якісь тіні; по обидва боки, крізь холодний, суворий туман, видніють ліси. Одразу люди з торбинами і тінями падають на землю, в рідку твань.—«Чого це?»—питає Варка. «Спати, спати»,—відповідають їй. І вони засинають міцно, сплять солодко, а на телеграфних дротах сидять сойки й ворони, кричать, мов дитина, і змагаються збудити їх.

— «Ай, ну, коте, котино, засни, моя дитино...»—мурличе Варка і вже бачить себе в темній, задушній хаті.

На долівці перевертається її небіжчик батько Єфим Степанов. Вона його не бачить, та чує, як він качається від болю по долівці і стогне. У нього, як він каже, «розвередилася грижа». Так йому боляче, що він не може й слова вимовити і лише вдихає в себе повітря та вибиває зубами як на барабані:

«Бу-бу-бу-бу...»

Мати Пелагея побігла до панського двору сказати, що Єфим помирає. Уже давно вона пішла і час би їй повернутись. Варка лежить на печі, не спить і прислухається до батькового «бу-бу-бу»... Та ось чути, хтось під'їхав до хати. Це пани прислали молодого лікаря, що приїхав до них із міста гостювати. Лікар заходить до хати; його не видно в сутіні, але чути, як він кашляє і торигає дверима.

— Засвітить огонь,—каже він.

— Бу-бу-бу...—обзивається Єфим.

Пелагея кидається до печі і починає шукати черепка з сірниками. Минає хвилина мовчанки. Лікар, пошукавши в кишенях, запалює свого сірника.

— Зараз, паноньку, зараз,—каже Пелагея, кидається геть із хати і, трохи перегодя, повертається з огарком.

Щоки у Єфима рожеві, очі блищать і погляд якийсь особливо гострий, наче б то Єфим бачить наскрізь і хату, і лікаря.

— Ну, як? Що це ти надумав?—каже лікар, нахилившись до нього.—Еге! Чи давно це в тебе?

— Як кажете? Помирати, ваше благородіє, прийшла пора... Не бути мені живому...

— Що там дурниці молоти... Вилікуємо.

— Це як ваша ласка, ваше благородіє, спасибі на добромu слові, тільки ж ми розуміємо... Коли смерть прийшла, то що вже там...

Лікар якусь чверть години пораяється біля Єфима; далі підводиться й каже:

— Я нічого не можу зарадити... Тобі треба до лікарні їхати, там тобі операцію зроблять. Зараз же й виїжджай... Неодмінно виїжджай. Трохи пізенько, в лікарні всі сплять, на це байдуже, я тобі записочку дам. Чуєш?

— Паночку, та як же він поїде?—каже Пелагея.— У нас нема коня.

— Нічого, я попрошу панів, вони дадуть коня.

Лікар виходить, свічка згасає і знову чути «бу-бу-бу»... За півгодини до хати щось під'їхало. Це пани прислали візка, щоб їхати до лікарні. Єфим збирається і їде...

Та ось настав прегарний, ясний ранок. Пелагеї нема вдома. Вона пішла до лікарні довідатись, що там з Єфимом. Десь плаче дитина, і Варка чує, як хтось її голосом співає:

«Ай, ну, коте, котино...»

Повертається Пелагея; вона христиться й шепоче:

— Вночі заправили йому, а на ранок богові душу віддав... Царство небесне, вічний спокій... Кажуть, пізно похопились... Раніш би треба...

Варка йде до лісу і плаче там, та зненацька хтось б'є її по потилиці так сильно, що вона стукнулася лобом об березу. Вона підводить очі і бачить просто себе хазяїнашевця.

— Що ж це ти, паршива?—каже він.—Мале плаче, а ти спиш?

Він боляче смикає її за вухо, а вона струшує головою, колише колиску і муркотить свою пісню. Зелена пляма й тіні від пантальон та пелюшок коливаються, моргають їй і небавом знову заволоділи її мозком. Знов бачить вона шосе, вкрите рідкою тванню. Люди з торбинками на спинах і тіні полягали й міцно сплять. Дивлячись на них, Варці до

нестями хочеться спати; вона лягла б із радістю незмірною, та мати Пелагея йде поруч і підгонить її. Обидві вони поспішають до міста в найми.

— Подайте милостиньку, Христа-ради,—просить мати в подорожніх.—Зробіть божеську ласку, панство милосердне.

— Давай сюди дитину,—відповідає їй знайомий якийсь голос.—Давай сюди дитину,—повторює той самий голос, та вже сердито й гостро.—Спиш, падлюко?

Варка схоплюється і, озирнувшись, розуміє, що робиться: немає ні шосе, ні Пелагеї, ні подорожніх, а стоїть серед кімнати сама лише хазяйка, що прийшла погодувати свою дитину. Поки огрядна, плечиста хазяйка годує і зацитькує дитину, Варка стоїть, дивиться на неї й чекає, коли вона закінчить. А за вікнами вже синіє повітря, тіні й зелена пляма на стелі помітно бліднуть. Незабаром ранок.

— Візьми,—каже хазяйка, застібаючи на грудях сорочку.—Плаче. Мабуть, пристріт.

Варка бере дитину, кладе її в колиску і знову починає колисати. Зелена пляма й тіні потроху зникають і вже нема кому лізти їй у голову й туманити мозок. А спати хочеться так само, страх як хочеться! Варка кладе голову на бильце колиски і гоїдається всім тулубом, щоб перемогти сон, та очі проте злипаються і голова важка.

— Варко, затопи в печі,—чути за дверима хазяїнів голос.

Виходить, уже час вставати і братися до роботи. Варка покинула колиску і побігла в дровітню по дрова. Вона рада. Коли бігаєш та ходиш, спати вже не так хочеться, як тоді, коли сидиш. Вона приносить дрова, топить у печі і почуває, як оживає її здеревеніле обличчя і як прояснюються думки.

— Варко, постав самовара!—гукає хазяйка.

Варка розколює скіпки, та ледве встигає запалити їх і всунути в самовар, як чує новий наказ:

— Варко, почисть хазяїнові калюші.

Вона сідає на підлогу, чистить калюші і думає, що було б добре всунути голову у велику й глибоку калюшу і подрімати в ній трошки... І враз калюша виростає, пухне, виповнює собою всю кімнату, Варка впускає щітку, та одразу ж струшує головою, широко розкриває очі і намагається-

ся дивитися так, щоб речі не зростали і не ворушилися на її очах.

— Варко, помий знадвору сходи, а то від замовців соромно.

Варка миє сходи, прибирає кімнати, далі топить другу піч і біжить до крамнички. Роботи сила, нема ні хвилини вільної.

А що вже найважче, це стояти на одному місці перед кухонним столом і чистити картоплю. Голову клонить до столу, картопля ряботить в очах, ніж падає з рук, а поруч ходить товста й сердита хазяйка з засуканими рукавами і розмовляє так голосно, що дзвенить в ушах. Така ж мука подавати до обіду, прати, шити. Бувають хвилини, коли хочеться, ні на що не зважаючи, власти на підлогу та й спати.

День проминає. Дивлячись, як темніють вікна, Варка стискує собі здеревенілі виски і всміхається, сама не знаючи з чого. Вечірня сутінь милує її ледве розплющені очі, обіцяючи незабарний, міцний сон. Увечері до хазяїнів приходять гості.

— Варко, постав самовара!— гукає хазяйка.

Самовар у хазяїв маленький, і поки гості нап'ються чаю, доводиться підігрівати його разів з п'ять. Після чаю Варка стоїть цілу годину на одному місці, дивиться на гостей і жде наказів.

— Варко, збігай, купи три пляшки пива.

Вона зривається з місця і намагається бігти швидше, щоб розігнати сон.

— Варко, збігай по горілку. Варко, де штопор? Варко, почисть оселедця.

Та ось гості врешті пішли; світло погашено, хазяї кладуться спати.

— Варко, поколиши дитину,— чути останнє розпорядження.

В печі кричить цвіркун, зелена пляма на стелі й тіні від пантальон та пелюшок знову лізуть в напівприплющені Варчині очі, моргають і туманять їй голову.

«Ай, ну, коте, котино, —

мурличе вона, —

Засни, моя дитино...»

А дитина кричить і знемагає від крику. Варка знову бачить брудне шосе, людей з торбинками, Пелагею, батька

Єфіма. Вона все розуміє, всіх пізнає, а крізь дрімоти вона ніяк не може зрозуміти, яка це сила сковує їй руки й ноги, душить її і не дає жити. Вона озирається, шукає ту силу, щоб позбутися її, та не знаходить. Врешті, знемігшися, вона напружує всі свої сили й очі, дивиться вгору на миготливу зелену пляму і, прислухавшись до крику, знаходить ворога, що не дає їй жити.

Ворог цей—дитина.

Вона сміється. Їй дивно: як це раніш вона не могла зрозуміти такої дурниці? Зелена пляма, тіні й цвіркун так само, здається, сміються й дивуються.

Облудне уявлення поймає Варку. Вона встає з табурета і, широко усміхаючись, не мигаючи очима, походить по кімнаті. Їй приємно й лоскотно від думки, що вона зараз позбудеться дитини, яка сковує їй руки й ноги... Убити дитину, а потім спати, спати, спати...

Сміючись, підморгуючи і сварячись до зеленої плями пальцями, Варка підкрадається до колиски і нахиляється до дитини. Задушивши її, вона швидко кладеться на підлогу, сміється з радощів, що їй можна спати, і за хвилину спить уже міцно, немов убита...

ШАМПАНСЬКЕ

(Оповідання пройдисвіта)

Того року, з якого розпочинається моє оповідання, служив я за начальника полустанку на одній із наших південно-західних залізниць. Весело жилося мені на полустанку чи нудно, ви можете побачити з того, що на 20 верстов кругом не було ні одного людського житла, ні одної жінки, ні одного путнього шинка, а я на ту пору був молодий, здоровий, гарячий, свавільний і дурний. Єдиною розривкою могли мені бути тільки вікна пасажирських поїздів та препогана горілка, до якої корчмарі намішували дурману. Бувало, мигне у вагоні в вікні жіноча голівка, а ти стоїш мов статуя, духу не зведеш і все дивишся, аж поки поїзд не стане тобі в далині ледве помітною крапкою; або вип'єш, скільки влізе, гидкої горілки, очманієш і не почуваш, як минають довгі дні та години. На мене, що родом я з півночі, степ робив вражіння занедбаного татарського гробовища. Улітку він своїм урочистим спокоєм—це одноманітне потріскування коників, прозоре місячне сяйво, що нікуди від нього не сховається—наганяв на мене смуток і тугу; а взимку—бездоганна білість степу, його холодна далечінь, довгі ночі та вовче виття душили мене важким кошмаром.

На полустанку жило нас кілька душ: я з жінкою, глухий золотушний телеграфіст і троє сторожів. Мій помічник,—людина молода, хвора на сухоти,—їздив лікуватися до міста і жив там цілими місяцями, переклавши на мене разом з обов'язками і право користуватися його платнею. Дітей я не мав, гостей до мене було й на ласощі не накликаш, а сам я міг їздити в гості тільки по колії до товаришів-службовців, та й то не більше, як раз на місяць. Взагалі життя нудне до одуру.

Пам'ятаю, стрівав я з жінкою новий рік. Ми сиділи за столом, ліниво жували і слухали, як у сусіднім приміщенні одноманітно вистукував на своїм апараті глухий телеграфіст. Я вже випив чарок із п'ять горілки з дурманом і, підперши кулаком важку голову, думав про свою непереможну, безвихідну нудьгу, а жінка сиділа поруч і не зводила очей з мого обличчя. Дивилася вона на мене так, як може дивитися тільки жінка, що нічого на цім світі не має, крім красуна-чоловіка. Любила вона мене шалено, як невільниця, і не тільки мою вроду або душу, але мої гріхи, злість і нудьгу і навіть мою жорстокість, коли я в п'яній несамовитості, не знаючи, на кому зігнати свою злість, долягав її докорами.

Не вважаючи на нудьгу, що мене точила, ми лагодились зустріти новий рік надзвичайно урочисто і дожидали півночі з деякою нетерпеливістю. Річ у тім, що в нас запасено було дві пляшки шампанського якнайсправжнішого, з етикеткою вдови Кліко; цей скарб я виграв іще восени, пішовши у заклад на христинах у начальника дистанції. Буває, що підчас лекції математики, коли навіть повітря стигне від нудоти, влетить до кляси знадвору метелик, хлоп'ята підіймають голови і починають з цікавістю стежити за його летом, немов бачать перед собою не метелика, а щось нове, дивне; так само і звичайнісіньке шампанське, випадково потрапивши до нашого нудного полустанку, бавило нас. Ми мовчали, поглядаючи то на годинника, то на пляшки.

Коли стрілка показувала за п'ять дванадцятую, я почав помалу розкорковувати пляшку. Не знаю, чи то я ослаб від горілки, чи пляшка була надто вогка, тільки пам'ятаю, як тільки корок з тріскотом полетів під стелю, моя пляшка вислизнула в мене з рук і впала на підлогу. Вина вилилось не більше як шклянка,—бо я таки встиг підхопити пляшку і заткнути їй шипуце горло пальцем.

— Ну, з новим роком, з новим щастям,—сказав я наливаючи дві шклянки.—Пий!

Жінка взяла свою шклянку та так і влипла в мене переляканими очима. Обличчя їй зблідло і виявляло жах.

— Ти впустив пляшку?—запитала вона.

— Так, впустив. Ну й що ж з того?

— Не гаразд,—сказала вона, поставивши шклянку

і збліднувши ще дужче.—Недобрий знак. Це значить, що цей рік з нами станеться щось недобре.

— Яка з тебе баба,—зідхнув я.—Розумна жінка, а забобонів—як у старої няньки. Пий.

— Дай, боже, щоб так минулося, але... неодмінно щось та станеться. От побачиш.

Вона навіть губів у своїй шклянці не змочила, одійшла набік і замислилась. Я сказав кілька старих слів про забобони, випив з півпляшки, походив з кутка в куток і вийшов.

На дворі у всій своїй холодній та відлюдній красі стояла тиха, морозяна ніч. Місяць і біля нього дві білі пухнаті хмаринки нерухомо, мов приліплені, висіли вгорі над полустанком і чого немов виглядали. Від них ішло легке, прозоре сяйво і ніжно, немов би боячись образити соромливість, дотикалось білої землі, осяваючи все: снігові замети, насип... Було тихо.

Я йшов уздовж насипу.

— Дурна жінка,—думав я, поглядаючи на небо, засіяне яскравими зорями.—Коли навіть і припустити, що приміти їнколи говорять правду, та що ж недобре може статися з нами? Ті нещастя, яких ми вже зазнали і які маємо в наявності, такі великі, що тяжко вигадати щось іще гірше. Яку кривду можна зробити рибі, що вже її піймано, засмажено і подано на стіл під соусом?

Тополя висока, вся укрита намороззю, з'явилась у синюватій імлі, немов велетенська постать, повита у саван. Вона глянула на мене суворо й тужно, немов як і я розуміла свою самоту. Я довго дивився на неї.

— Молодість моя пропала ні за копійку, як непотрібний окурок,—снував я далі свою думку.—Батьки мої повмирали, як я був ще малий, із гімназії мене вигнано. Народився я в дворянській сім'ї, але не дістав ні виховання, ні освіти, і знаннів у мене не більше, як у першого-ліпшого змазчика. Нема в мене ні хатнього затишку, ні приятелів, ні рідних, ні улюбленого діла. Ні до чого я не здібний і в силі віку здався тільки на те, щоб заткнути мною посаду начальника на полустанкові. Крім невдачі та лиха, нічого іншого не зазнав я в житті. Що ж іще недоброго може статися?

В далині з'явилися червоні огники. Назустріч мені йшов поїзд. Сонний степ наслухав до його шуму. Мої думки були

такі прикрі, що здавалося мені, я думаю вголос, а стогін дротів та шум поїзда переказують мої думки.

— Що ж іще недоброго може статися? Втрачу жінку?— питав я сам у себе.— І це не страшно. Від сумління нема чого критись. Не люблю я жінки. Одружився я з нею, коли ще був хлопчиком. Тепер я молодий, здоровий, а вона змарніла, постаріла, подурнішала, з голови до п'ят начинена забобонами. Що хорошого в її пересоложеному коханні, в її запалих грудях, у млявому погляді? Я терплю її, але не кохаю. Що ж іще може статися? Молодість моя пропадає, як кажуть, ні за понюх табаки. Жінки тільки мигтять переді мною у вікнах вагонів, як летючі зорі. Кохання не було й нема. Гине моя мужність, моя сміливість, сердечність. Все гине, пропадає, як сміття, і все моє багатство серед цього степу шага ламаного не варте.

Поїзд шумливо промчав поуз мене і байдужно посвітив мені своїми червоними вікнами. Я бачив, як він спинився біля зелених огнів на полустанку та стояв хвилину і покотив собі далі. Пройшовши верстов зо дві, я повернувся назад. Сумні думки не кидали мене. І хоч як гірко було мені, але пам'ятаю, я намагався, щоб вони були ще чорніші й сумовитіші. Знаєте, у немудрих і самолюбивих людей бувають хвилини, коли свідомість, що вони нещасні, справляє їм деяку приємність і вони навіть кокетують перед собою своїм стражданням. Багато правди було в моїх думках, але багато й недоладности, хвастовитости, і якийсь хлоп'ячий виклик був у моїм запитанні: «що може статись недоброго?»

— Так що ж станеться?— питав я сам себе, повертаючись.— Здається, все випробувано. І хворів я, і гроші губив, і нагінки від начальства дістаю щодня, і голодую, і вовк скажений забігав на подвір'я. Що ж іще? Мене кривдили, зневажали, помітували... і я помітував на своїм віці. От хіба що злочинець ніколи не був, але на злочин я, здається, не здатний, а суда не боюсь.

Дві хмаринки відійшли вже від місяця і стояли оддалік з таким виглядом, ніби перешіптувалися про щось, чого не повинен знати місяць. Легкий вітрець пробіг степом, несучи з собою глухий гомін далекого вже поїзда.

Дома на порозі зустріла мене жінка. Очі їй весело посміхались і від усього обличчя віяло радістю.

— А у нас новина,—проказала вона пошепки.— Іди

мерщій до себе в кімнату та одягни нового сурдута: у нас гостя.

— Яка гостя?

— А тількищо цим поїздом приїхала тітка Наталя Петровна.

— Яка Наталя Петровна?

— Дружина дядька Семена Федоровича. Ти її не знаєш. Вона дуже мила й хороша.

Мабуть, я спохмурів, бо жінчине обличчя набрало поважного виразу, і вона зашепотіла мені:

— Звичайно, трохи чудно, що вона приїхала, але ти, Миколо, не сердься і поглянь ласкаво. Вона таки нещасна. Дядько Семен Федорович справді деспот і лихої вдачі; з ним нелегко жити. Вона каже, що тільки три дні у нас перебуде, поки не одержить листа від свого брата...

Жінка довго ще шепотіла мені якусь нісенітницю про дядька-деспота, про людську податність взагалі і молодих жінок зосібна, про нашу повинність давати захист усім, навіть великим грішникам і таке інше. Нічого сінько не зрозумівши, я одяг нового сурдута і пішов знайомитися з «тіткою».

Біля столу сиділа маленька жінка з великими чорними очима. Мій стіл, сірі стіни, канапа... здається, все до найменшої порошинки помолодшало і повеселішало від присутності цієї істоти, нової, молодої, з якимсь химерним ароматом, вродливої і зіпсованої. А що вона була зіпсована, я зрозумів із посмішки, із пахощів, з особливої маніри дивитися і грати віями, з тону, яким вона розмовляла з чесною жінкою—з моєю дружиною. Не треба їй було розповідати мені, що вона втікла від чоловіка, що чоловік у неї старий і деспот, що вона добра й весела. Я все зрозумів з першого погляду, та навряд чи й є в Європі чоловіки, що не вміють з першого погляду розпізнавати жінку певного темпераменту.

— А я й не знала, що маю такого величєнького небожа,— сказала тітка, простягаючи мені руку й посміхаючись.

— А я й не знав, що маю таку гарнєньку тітку,— відповів я.

Знов розпочалася вечеря. Корок з тріскотом вилетів із другої пляшки і моя тітка хильцем випила півшклянки, а коли жінка вийшла кудись на хвилину, тітка уже не

перемонилась і випила цілу шклянку. Сп'янів я і від вина,
і від присутності жінки. Ви пам'ятаєте романс?

Очі пристрасні, очі чорнії,
Нерозгадані, непоборнії,
Як люблю я вас,
Як боюсь я вас.

Не пам'ятаю, що було далі. Хто хоче дізнатися, як починається кохання, хай читає романи та довгі повісті, а я скажу трохи і коротко, словами ж того таки дурного романсу:

У недобрий час
Я побачив вас...

Все пішло к чорту, все пішло шкереберть. Тільки й пам'ятаю якийсь страшний шалений вихор, що закрутив мене, як пір'їну. Крутив він довго і змів з поверхні землі і жінку, і саму тітку, і мою міць. Із степового полустанку, як бачите, він перекинув мене на цю темну вулицю...

Тепер скажіть: що ще недоброго може зі мною статись?

ДРУЖИНА

— Я просив вас не прибирати на мойому столі, — говорив Ніколай Євграфич. — Після ваших прибирань довіку нічого не знайдеш. Де телеграма? Куди ви її закинули? Будьте ласкаві, пошукайте. Вона з Казані, помічена вчорашнім числом.

Покоївка, бліда, дуже худенька, з байдужим обличчям, знайшла в кошику під столом кілька телеграм і мовчки подала їх лікареві; але всі вони були міські, від пацієнтів. Далі шукали у вітальні та в кімнаті Ольги Дмитрієвни.

Була вже перша година ночі. Ніколай Євграфич знав, що жінка повернеться додому не скоро, не раніш як годині о п'ятій. Він не вірив їй і, коли вона довго не поверталася, не спав, мучився, а під той же час зневажав і жінку, і її постіль, і свічадо, і її бонбоньєрки, і ці конвалії та гіяцинти, які хтось щодня надсилав їй і від яких по всьому домі йшов нудкий запах крамниці квітів. Таких ночей він ставав дріб'язковий, вередливий, причіпливий, і тепер йому видавалося, що йому дуже потрібна телеграма, яку він дістав учора від брата, хоча в цій телеграмі не було нічого, крім привітання на свято.

У жінчиній кімнаті на столі, під коробкою з поштовими паперами, він знайшов якусь телеграму й мигцем поглянув на неї. Вона була адресована на ім'я тещі для передачі Ользі Дмитрієвні, з Монте-Карло, підпис Michel... Із тексту лікар не зрозумів жодного слова, бо це була якась чужоземна, очевидно, англійська мова.

— Хто цей Мішель? Чому з Монте-Карло? Чому на ім'я тещі?

Протягом семилітнього подружнього життя він звик підозрювати, вгадувати, розбиратися в доказах, і йому не раз спадало на думку, що після цієї хатньої практики з нього міг би бути тепер чудовий агент розшуку. Прийшовши до

кабінету й почавши міркувати, він одразу згадав, як років півтора тому він був з дружиною в Петербурзі й снідав у Кюба з одним своїм шкільним товаришем, інженером шляхів, і як цей інженер познайомив його та його дружину з молодиком років на 22—23, що його звали Міхаїл Іванич; прізвище мав він коротке, трохи чудне: Ріс... За два місяці лікар бачив у жінчиному альбомі фотографію цього молодика з написом французькою мовою: «на спогад про теперішнє і з надією на майбутнє»; потім він разів зо два зустрічав його самого в тещі... І це був саме той час, коли жінка почала часто виходити з дому й повертатися о четвертій і п'ятій годині рано і все просила в нього закордонного пашпорта, а він відмовляв їй, і в їхньому домі цілими днями точилася така війна, що соромно було перед служницями.

Півроку тому колеги лікарі вирішили, що в нього починаються сухоти, і порадили йому кинути все й поїхати до Криму. Довідавшись про це, Ольга Дмитріївна вдала, що це її дуже злякало; вона стала ластитися до чоловіка й усе запевняла, що в Криму холодно й нудно, а краще б до Ніцци і що вона поїде разом і доглядатиме там його, берегтиме, покоїтиме...

І тепер він розумів, чому жінка так хоче саме до Ніцци: її Michel живе в Монте-Карло.

Він узяв англійсько-російського словника і, перекладаючи слова та відгадуючи їхнє значення, потроху склав таку фразу: «П'ю за здоров'я моєї коханої, тисячу разів цілую маленьку ніжку. Нетерпляче чекаю на приїзд». Він уявив, яку б кумедну, жалюгідну роль грав він, наколи б погодився їхати з дружиною до Ніцци, ледве не заплакав від образи і дуже схвильовано почав ходити через усі кімнати. У ньому збунтовалися його гордощі, його плебейська бридливість. Стискаючи кулаки й зморщившись від огиди, він запитував себе, як це він, син сільського попа, бурсак з виховання, одверта, проста людина, з професії хірург—як це він міг віддатися в рабство, так ганебно скорити себе перед цією кволою, нікчемною, продажною, низькою істотою.

— Маленька ніжка!—бурмотів він, бгаючи телеграму,— маленька ніжка!

З того часу, як він закохався й освідчився, і далі жив сім років, залишилися в пам'яті тільки довгі запашні

коси, безліч м'якого мережева й маленька ніжка, справді такн дуже маленька й красива; і тепер іще, здавалося, від колишніх обіймів збереглося на руках і обличчі відчуття шовку й мережева—й більше нічого. Нічого більше, коли не згадувати істерик, верещання, докорів, загроз і брехні, нахабної, зрадницької брехні... Він згадав, як у батька в селі іноді з двору до хати ненароком влітала птиця й починала в нестямі битися об шибки й перекидати речі; так і ця жінка, з цілком чужого для нього середовища, влетіла до його життя і вчинила в ньому справжній розгром. Кращі роки життя поминули як у пеклі, сподіванки на щастя розбито й висміяно, здоров'я немає, у кімнатах його вульгарна кокоточна обстановка, а з десяти тисяч, що їх він заробляє щороку, він ніяк не збереться послати своїй матері попаді хоча б десять карбованців і вже боргує по векселях тисяч із п'ятнадцять. Здавалося, коли б у його квартирі жила зграя розбійників, то й тоді б життя його не було остільки безнадійно, непоправно зруйноване як з цією жінкою.

Він став кашляти й задихатися. Треба було б лягти в ліжку й зогрітися, але він не ліг, а все ходив по кімнатах, або сідав до столу й нервово водив олівцем по папері й писав мимохіть: «Спроба пера... Маленька ніжка»...

Близько п'ятої години він знесилився й уже винуватив у всьому самого себе, йому видавалося тепер, що якби Ольга Дмитрівна віддалася за іншого, що міг би мати на неї добрий вплив, то—хто знає?—кінець-кінцем, можливо, вона стала б гарна, чесна жінка: з нього ж кепський психолог, він не знає жіночої душі, до того ж він нецікавий, вахлякуватий...

«Мені вже зосталося небагато жити,—думав він:—я труп і не повинен заважати живим. Тепер власне було б дивно й по-дурному боронити якісь там свої права. Я порозуміюся з нею; хай вона йде до любої їй людини... Дам їй розлуку, візьму провину на себе»...

Ольга Дмитрівна приїхала нарешті і, як була, в білій рондї, капелюсі й у кальошах, ввійшла до кабінету й упала на фотелю.

— Гидкий, товстющий хлоп'яга,—сказала вона, важко лихаючи, й схлипнула.—Це навіть не чесно, це гидко.— Вона тупнула ногою.—Я не можу, не можу, не можу!

— Що таке?—запитав Ніколай Євграфич, підходячи до неї.

— Мене допіру проводив студент Азарбеков і загубив мою торбинку, а в торбинці п'ятнадцять карбованців. Я в мами взяла.

Вона цілком серйозно плакала як дівчина, і не тільки хусточка, а й рукавички були мокрі від сліз.

— Що ж робити!—зідхнув лікар.—Загубив, так і загубив, ну й бог із ним. Заспокойся, мені треба поговорити з тобою.

— Я не мільйонерка, щоб так розкидатись грошима. Він каже, що поверне, але я не вірю, він бідний...

Чоловік просив її заспокоїтися й вислухати його, а вона все говорила про студента й про свої загублені п'ятнадцять карбованців.

— А, я дам тобі завтра двадцять п'ять, тільки замовкни, будь ласка!—сказав він роздратовано.

— Мені треба переодягтися!—заплакала вона.—Не можу ж я серйозно розмовляти, коли я в шубі! Як дивно!

Він зняв із неї шубу й кальози й під цей час відчув пах білого вина, того самого, яким вона любила запивати устриці. Не вважаючи на свою етерну легкість, вона дуже багато їла й багато пила. Вона пішла до себе і, трохи згодом, повернулася перевдягнута, напудрована, з заплаканими очима, сіла й уся поринула в свій легкий, мережевом оздоблений капот і серед безлічі рожевих хвиль чоловік бачив тільки її розплетені коси й маленьку ніжку в черевіку.

— Ти про що хочеш розмовляти?—запитала вона, похитуючись у фотелі.

— Я випадково побачив ось це...—сказав лікар і подав їй телеграму.

Вона прочитала й здвигнула плечима.

— Що ж?—сказала вона, розхитуючися сильніше.—Це звичайне новорічне привітання та й годі, тут немає таємниць.

— Ти покладаєшся на те, що я не знаю англійської мови. Так, я не знаю, але в мене є словник. Це телеграма від Ріса, він п'є за здоров'я своєї коханої й тисячу разів цілує тебе. Але залишмо, залишмо це...—казав далі квалливо лікар, — я зовсім не хочу докоряти тобі чи робити сцену. Досить

уже було їй сцен, і докорів, пора це все кінчити... Ось що я тобі хочу сказати: ти вільна й можеш жити, як хочеш.

Помовчали. Вона почала тихо плакати.

— Я звільняю тебе від неминучости прикидатися й брехати, — вів далі Ніколай Євграфич. — Якщо любиш цього молодика, — люби; якщо хочеш їхати до нього за кордон, — їдь. Ти молода, дужа, а я вже каліка, жити мені зосталося недовго. Одне слово... ти мене розумієш.

Він схвилювався й не міг говорити. Ольга Дмитріївна плачучи й голосом, яким говорять, коли жаліють себе, призналась, що вона любить Ріса і їздила з ним гуляти за місто, бувала в його номері і, справді, їй дуже хочеться зараз поїхати за кордон.

— Бачиш, я нічого не ховаю, — сказала вона зідхаючи. — Уся душа моя нарозхрист. І я знову благаю тебе, будь великодушний, дай мені паспорт!

— Кажу тобі, ти вільна.

Вона пересіла на інше місце, ближче до нього, щоб поглянути на вираз його обличчя. Вона не вірила йому і хотіла тепер зрозуміти його потаємні думки. Вона ніколи нікому не вірила, і хоч які в кого шляхетні були наміри, вона завжди підозрювала в них дрібну або низьку спонуку та егоїстичну мету. І коли вона допитливо заглядала йому в обличчя, йому здалося, що в неї в очах, як у кішки, блиснув зелений вогник.

— Коли ж я дістану паспорт? — запитала вона тихо.

Йому раптом заманулося сказати «ніколи», але він стримав себе й сказав:

— Коли хочеш.

— Я поїду тільки на місяць.

— Ти поїдеш до Ріса назавжди. Я дам тобі розлуку, візьму провину на себе, і Ріс тоді зможе одружитися з тобою.

— Та я зовсім не хочу розлуки! — жваво сказала Ольга Дмитріївна, роблячи здивоване обличчя. — Я не прошу в тебе розлуки. Дай мені паспорт та й край.

— Але чом же ти не хочеш розлуки? — запитав лікар, починаючи дратуватися. — Ти дивна жінка. Яка ти дивна! Якщо ти серйозно покохала й він теж любить тебе, то у вашому стані ви обидва нічого не вигадаете кращого від шлюбу. І невже ти ще вибиратимеш між шлюбом та адюльтером?

— Я розумію вас,—сказала вона, відходячи від нього, і обличчя її набуло лютого, мстивого виразу.—Я чудово розумію вас. Я набридла вам, і ви просто хочете спекатися мене, нав'язати мені цю розлуку. Дякую вам, я не така дурна, як ви гадаєте. Розлуки я не прийму й від вас не піду, не піду, не піду! Поперше, я не хочу тратити становища свого в громадянстві,—казала вона швидко, ніби боячися, що їй хтось перешкодить.—подруге, мені вже 27 років, а Ріс має 23; за рік я набридну йому і він мене кине. І, потрете, коли хочете знати, я не ручуся, що це моє захоплення може тривати довго... Ось вам! Не піду я від вас.

— То я тебе вижену з дому!—скрикнув Ніколай Євграфіч і затупотів ногами.—Вижену геть, негідна, паскудна ти жінко!

— Побачимо!—сказала вона й вийшла.

Уже давно на дворі розвиднилося, а лікар усе сидів біля столу, водив олівцем по папері й писав машинально:

«Ласкавий пане.. Маленька ніжка»...

Або ж він ходив і зупинявся у вітальні перед фотографією, зробленою сім років тому, невзадовзі після весілля, і довго дивився на неї.

То була родинна група: тесть, теща, його дружина Ольга Дмитріївна, коли вона мала двадцять років, і він сам—молодий, щасливий муж. Тесть, голений, опухлий, водянкуватий тайний совітник, хитрий і жаднучий на гроші, теща—дебела дама з дрібними й хижими рисами, як у тхора, яка божевільно любить свою дочку й у всьому допомагає їй; коли б дочка душила когось, мати не промовила б до неї і слова, а тільки б сховала б її за своїми подолками. Ольга Дмитріївна також має дрібні й хижі риси обличчя, але виразніші й сміливіші, як у матері; це вже не тхір, а трохи більша звірюка. А сам Ніколай Євграфіч на цій фотографії має вигляд такого простака, добряги, щирого хлопця; добродушна семінарська посмішка розпливлася по його обличчі, і він наївно вірить, що ця компанія хижаків, до якої випадково його штовхнула доля, дасть йому і поезію, і щастя, і все те, про що він мріяв, коли ще був студент і співав: «Не любить—погубить значит жизнь молодую»¹...

¹ «Не любити — занепасть молодое життя». Слова із давньої студентської пісні. Р е д.

І знову здивовано запитував у себе, як це він, син сільського попа, з виховання бурсак, звичайна, проста й одверта людина, міг так безпорадно віддатися до рук цієї нікчемної, брехливої, вульгарної, дрібної, природою цілком чужої для нього істоти.

Коли об одинадцятій годині він надівав сурдуг, щоб їхати до лікарні, до кабінету ввійшла покоївка.

— Чого вам?—запитав він.

— Пані встали й просять двадцять п'ять карбованців, що ви вчора обіцяли.

МАШКАРА

У Х-му громадському клубі з благодійною метою відбувався баль-маскарад, або, як його звали місцеві панночки, баль-парей.

Була 12-та година ночі. Інтелігенти, що не танцювали і не мали на собі машкар—їх було п'ятеро—сиділи в читальні за великим столом і, встромивши носи й бороди в газети, читали, дрімали і, за висловом місцевого кореспондента столичних газет, дуже ліберального добродія, «мислили».

Із загальної залі лунали звуки кадрили «В'юшки». Повз двері, гучно вистукуючи ногами й видзвонюючи посудом, знай пробігали льокаї. А в самій читальні панувала глибока тиша.

— Тут, здається, вигідніше буде, — раптом учувся низький, приглушений голос, що, здавалося, виходив із груби.—Шкварте сюди! Сюди, малі!

Двері відчинилися, і до читальні ввійшов широкий, присадкуватий чоловік, одягнений у фурманський костюм та бриль із пав'ячими перами, в машкарі. Слідом за ним увійшли дві дами в машкарах і льокаї з тацею. На таці була боката пляшка лікеру, пляшки зо три червоного й кілька шкляннок.

— Сюди! Тут і свіжіше буде, — сказав чоловік.—Станови тацю на стіл... Сідайте, мамзелі! Же ву прі а ля трімонтран. А ви, панове, посуньтєся... Нема чого тут!

Чоловік похитнувся й скинув рукою зі столу кілька журналів.

— Станови сюди! А ви, панове читачі, посуньтєся; ніколи тут з газетами та з політикою... Кидайте!

— Я прохав би вас не галасувати так, — казав один із інтелігентів, поглянувши на машкару крізь окуляри.—Тут читальня, а не буфет... Тут не місце пити.

— Чому не місце? Хіба стіл хитається, чи стеля впасти

може? Чудасія! Та.. ніколи розмовляти! Кидайте газети... Почитали собі трохи і буде з вас; і так уже розумні дуже, та й очі попсуєш, а найголовніше—я не хочу, й квит.

Льокай поставив тацю на стіл і, перекинувши серветку через лікоть, став біля дверей. Панії зараз таки взялися до червоного.

— І як це є такі розумні люди, що для них газети кращі від цих напоїв,—почав чоловік із пав'ячими перами, наливаючи собі лікеру.—А на мою думку, ви, панове любезні, кохаетесь в гезетах, бо вам випити немає за що. Чи так я кажу? Ха-ха!.. Читають! Ну, а про що там написано? Пане в окулярах! Про які факти ви читаете? Ха-ха! Ну, та кинь! Годі тобі куражитися! Випий краще!

Чоловік із пав'ячими перами підвівся й вирвав газету з рук у пана в окулярах. Той зблід, далі почервонів і здивовано поглянув на інших інтелігентів, ті—на нього.

— Ви надто багато собі дозволяєте, мосьпане!—спалахнув він.—Ви обертаєте читальню на шинок, ви дозволяєте собі бешкетувати, виривати з рук газети! Я не дозволю! Ви не знаєте, з ким маєте справу, мосьпане! Я директор банку Жестяков!..

— А начхати мені, що ти—Жестяков! А газеті твоїй ось яка шана...

Чоловік підняв газету й розірвав її на клаптики.

— Панове, що ж це таке?—промимрив Жестяков сам не свій.—Це дивно, це... це навіть щось надприродне...

— Вони розгнівались, —засміявся чоловік.—Лишечко моє, як злякався! Аж жижки трусяться. Ось що, панове любезні. Жартів доволі, розмовляти з вами я не маю охоти... Бо як єсть таке, що я бажаю зостатися з мамзелями сам і бажаю собі тут приємність мати, то й прошу не перечити й вийти... Будьте ласкаві! Пане Белебухін, забирайся до чортів собачих! Чого пику кривиш? Кажу, забирайся, то й забирайся! Хутко мені, а то, гляди, всяке буває, щоб часом по потилиці не схопив!

— Тобто, як же це?—запитав скарбник сирітського суду Белебухін, червоніючи й знизуючи плечима.—Я навіть не розумію... Якийсь нахаба вдирається сюди і... раптом такі от речі!

— Яке це таке слово нахаба?..—скрикнув чоловік із пав'ячими перами, розлютившись, і стукнув кулаком по

столі так, аж на таці застрибали шклянки.—До кого ти говориш? Ти гадаєш, коли на мені машкара, то ти можеш мені різні слова говорити? Перець ти такий! Виходь, коли кажу! Директоре банку, забирайся, доки живий та цілий! Усі йдіть, щоб жодної шельми тут не зосталося! Рушай до чортів собачих!

— А ось ми зараз побачимо!—сказав Жестяков, у якого навіть окуляри запотіли від хвилювання.—Я вас провчу! Гей, поклич но сюди вартового старшину!

За хвилину увійшов маленький руденький старшина з блакитною стрічкою на грудях, що задихався від танців.

— Прошу вас вийти!—почав він.—Тут не місце пити! Ідіть до буфету!

— Ти звідки це вискочив?—запитав чоловік у машкарі.—Чи ж я тебе кликав?

— Прошу не тикати, а будь ласка виходьте!

— Ось що, чоловіче добрий: даю тобі хвилину строку... Бо як єсть ти старшина й головна особа, то ось повиводь цих артистів похід руки. Мамзелям моїм не подобається, коли тут хтось є сторонній... Вони соромляться, а я за свої гроші бажаю, щоб вони були в натурі.

— Очевидячки, цей самодур не тямить, що він не в хліві!—скрикнув Жестяков.—Покликати сюди Євстрата Спірідонича.

— Євстрате Спірідонич!—залунало по клубі.—Де Євстрат Спірідонич?

Євстрат Спірідонич, старий, у поліційному мундирі, з'явився негайно.

— Прошу вас вийти звідси!—прохрипів він, витріщивши свої страшні очі й ворущачи пофарбованими вусами.

— А злякав, бігме!—промовив чоловік і зареготав від задоволення.—Йй же бо, злякав! Буває ж такий страх на світі, сило господня! Вуса немов котячі, очі витріщив... Хе-хе-хе!

— Прошу замовчати!—гукнув на всю силу Євстрат Спірідонич і задрижав.—Забирайся геть! Я накажу тебе вивести!

У читальні знявся невимовний гармидер. Євстрат Спірідонич червоний, як рак, гукав, тупаючи ногами. Жестяков кричав. Белебухін кричав. Кричали всі інтелігенти, але всі їхні голоси покривав низький, густий, придушений

бає чоловіка з машкарою. Танці, через загальну метушню, припинились, і публіка ринула із залі до читальні.

Євстрат Спірідонич для значливості покликав усіх поліцаїв, що були в клубі, і сів писати протокола.

— Пиши, пиши,—казала машкара, тикаючи пучкою йому під перо.—Що ж оце тепер зі мною, бідолашним, станеться? Нещасна ж моя голівонька! За що ж ви мій вік сирітський занпащаєте? Ха-ха! Ну, що ж! Готовий твій протокол. Всі як є розписались? Ну, тепер дивіться... Раз... два... три!..

Чоловік підвівся, витягся на цілий зріст і зірвав із себе машкару. Відкривши своє п'яне обличчя й поглянувши на всіх, милуючися з утвореного ефекту, він упав у фотелю й радісно зареготав. А вражіння, дійсно, справив він надзвичайне. Всі інтелігенти ніяково презирнулися й зблідли, деякі почухали потилиці. Євстрат Спірідонич кркнув, як людина, що вчинила незумисне велику дурницю.

У бешкетникові всі впізнали місцевого мільйонера, фабриканта, родового почесного громадянина П'ятігорова, відомого з його бешкетів, благодійности та, як не раз писано в місцевому вісникові, з любови до просвіти.

— Що ж, підете звідси, чи ні?—запитав П'ятігоров після мовчазної хвилини.

Інтелігенти мовчки, ні слова не кажучи, вийшли навшпиньках із читальні, а П'ятігоров зачинив за ними двері.

— Адже ти знав, що це П'ятігоров!—хрипів за хвилину Євстрат Спірідонич півголосом, термосячи за плече льокая, що вносив до читальні вино.—Чом ти мовчав?

— Не звеліли казати!

— Не звеліли казати!.. Як зачину я тебе, анахтему, на місяць, то будеш мені знать «не звеліли казати». Геть!.. Та й ви, панове молодці, нема що...—звернувся він до інтелігентів.—Бунт ізчинили! Не могли вийти з читальні на десять хвилин. Ось тепер і виплутуйтеся як знаєте. Ех, панове, панове!.. Не люблю, їй же богу!

Інтелігенти почали ходити по клубу похмурі, розгублені, винні, перешіптуючись і ніби передчуваючи щось лихе... Жінки та доньки їхні, довідавшись, що П'ятігорова «образили» й що він гнівається, вщухли й почали розходитися по домах. Танці припинились.

О другій годині з читальні вийшов П'ятігоров; він був п'яний і похитувався. Увійшовши до залі, він сів біля оркестри й задрімав під музику, потім сумовито схилив голову й захріп.

— Не грайте! — замахали старшини музикантам: — Тшш .. Єгор Нілич спить...

— Може дозволите вас додому провести, Єгоре Ніличу? — запитав Белебухін, нахилившись до мільйонерового вуха,

П'ятігоров так склав уста, ніби хотів здмухнути з лица муху.

— Може дозволите вас додому провести, — знову проказав Белебухін: — чи сказати, щоб екіпажа подали?

— Га? Кого? Ти... Чого тобі?

— Додому провести б... Слатоньки пора...

— До-додому хочу... Проведи!

Белебухін засяяв з радости і взявся підводити П'ятігорова. До нього підскочили інші інтелігенти і, приємно посміхаючись, підвели родового почесного громадянина й обережно повели до екіпажу.

— Адже так ошукати цілу громаду може тільки актор, талант, — весело казав Жестяков, підсаджуючи його. — Я глибоко здивований, Єгоре Ніличу! Досі регочуся... Ха-ха... А ми, бач, усе лютуємо, клопочемось. Ха-ха! Ви не повірите — і по театрах зроду так не сміявся... Безодня комізму! Життя ціле пам'ятатиму про цей незабутній вечір!

Провівши П'ятігорова, інтелігенти повеселішали й заспокоїлись.

— Мені руку дав прощаючись, — промовив Жестяков, дуже задоволений. — Виходить, нічого, не гнівається..

— Дай то боже! — зідхнув Євстрат Спірідонич. — Негідник, підла людина, але ж — доброчинець.. Не можна!..

ГУСЕВ

I

Уже стемніло, незабаром ніч.

Гусев, солдат у безстроковій відпустці, підводиться на ліжку й каже стиха:

— Чуєш, Павле Йванович? Мені один солдат у Сучані розповідав: їхнє судно, коли вони пливли, на рибину наскочило й днище собі пробило.

Людина невідомого стану, до якої він звертається та яку в корабельному шпиталі всі звуть Павло Йванович, мовчить, ніби й не чує.

І знову настає тиша... Вітер гуляє по линвах, вистукує гвинт, плещуть хвилі, скриплять ліжка, та до того всього вже давно звикло вухо, і видається, що все навколо спить і німує. Нудно. Ті троє хворі—два солдати й один матрос,— що цілий день грали в карти, вже сплять і маячать.

Здається, починає колихати. Ліжко під Гусевим повільно здіймається й опускається, ніби зідхає—і так-ó раз, удруге, втретє...Щось ударилося об ідлогу й задзеленчало: мабуть, кухоль упав.

— Вітер з ланцюга зірвався...—каже Гусев, наслухаючи.

На цей раз Павло Йванович кашляє й роздратовано відповідає:

— То в тебе судно на рибу наскочило, то вітер з ланцюга зірвався... Чи вітер звір тобі, щоб з ланцюга зриватися?

— Так хрищені говорять.

— І хрищені такі самі неуки, як і ти... Мало що вони говорять! Треба власну голову на плечах мати й міркувати. Безглузда людина.

У Павла Йвановича буває морська хвороба. Коли хитає, він звичайно гнівється й дратується від найменшої дурнички. А гніватися, на думку Гусева, аж ніяк немає на що.

Що є дивного, чи неймовірного, приміром, хоч у рибі, чи у вітрі, який зривається з ланцюга? А коли, скажімо, риба завбільшки з гору й спина в неї тверда, як у осетра; також, скажімо, там, де край світу, стоять товсті мури, а до мурів прикуто люті вітри... Коли вони не зірвалися з ланцюга, то чому ж вони ганяють по всьому морі, немов скажені, й рвуться, ніби собаки? Якщо їх не приковують, то де ж вони діваються, коли буває тихо?

Гусєв довго думає про риби, завбільшки з гору, та про грубі, заржавілі ланцюги, далі йому стає нудно, і він починає думати про рідний край, куди тепер повертає він після п'яти років служби на Далекому Сході. Ввижається йому величезний став, снігом занесений... По один бік ставу порцеляновий завод, цегляний на колір, з високим димарем і з хмарами чорного диму; по другий бік—село... З двору, п'ятого від краю, їде санками брат Алексей; позад нього сидять синок Ванька, у великих повстяниках, і дівча Акулька, теж у повстяниках. Алексей на підпитку, Ванька сміється, а Акульчиного обличчя не видно—зап'ялася.

«Ще, чого доброго, дітей поморозить...»—думає Гусєв.— Дай їм, боже,—шепоче він,—рости-виростати, щоб батьків поважали й розумніші від батька-матері не були...

— Тут треба нові підметки,—баса маячить хворий матрос.—Так, так!

Думки Гусєва обриваються, і на місці ставу раптом цілком недоречно з'являється велика волова голова без очей, а кінь і санки вже не їдуть, а кружляють у чорному димі. Та проте він радий, що бачив рідних. Радість стискає йому дихання, бігає мурашками по тілі, тремтить у пальцях.

— Дав бог побачитися!—маячить він, але відразу ж розплющує очі й шукає в темряві воду.

Він п'є і лягає, і знову їдуть санки, далі знову волова голова без очей, дим, хмарини... І так до світанку.

II

Спершу в темряві позначилося невеличке синє коло—це кругле віконце; далі Гусєв поволі починає добачати свого сусіду ліжком, Павла Йвановича. Той спить сидячи, бо лежачи він задихається. Обличчя йому сіре, ніс довгий, гострий, бо він дуже схуд, очі в нього величезні; скроні

запали. борода ріденька; чуб на голові довгий... Дивлячись на обличчя, ніяк не зрозумієш, якого він стану: пан, чи купець, чи з селян. Як до виразу й довгого чуба, він немов би постувальник, монастирський послушник, а послухаєш його слова—тоді немов би й не чернець. Від кашлю, задухи й від своєї хвороби він знесилів, важко лихає й ворухить посохлими вустами. Помітивши, що Гусєв дивиться на нього, він повертає обличчя до нього й каже:

— Я починаю догадуватись... Так... Я тепер чудово все розумію.

— Що ви розумієте, Павле Йвановичу?

— А от що... Мені все здавалось за дивовижне, як це ви, тяжко хворі, замість мати спокій, опинилися на пароплаві, де й задуха, й спека, й колихає. Одне слово, все загрожує вам смертю, та тепер мені все зрозуміло. Так... Ваші лікарі здали вас на пароплав, щоб здихатися вас. Набридло з вами панькатися, з худобою... Грошей ви їм не платите, морока з вами, та й звітність своїми смертями псуєте—отож і худоба. А здихатися вас не важко... Для цього треба тільки, поперше, не мати сумління й чоловіколюбства й, подруге, ошукати начальство пароплаву. Першу умову можна хоч і відкинути, щодо цього ми митці, а з другою завжди щастить, аби лише деяка звичка. Серед юрби з чотирьохсот дужих солдатів і матросів п'ять слабих не впадають в око; ну, зігнали вас на пароплав, перемішали з дужими, наспіх полічили і в метушні нічого поганого не помітили, а коли пароплав руши́в, то й побачили: на чардаку валяються спаралізовані та сухотні останньої стадії...

Гусєв не розуміє Павла Йвановича; гадаючи, що йому докоряють, він виправдується:

— Я лгав на чардаку, бо сили не мав; коли нас із баржі з пароплав вантажили, я дуже змерз.

— Чорт зна що таке!—каже далі Павло Йванович.—Головне, чудово адже знають, що ви не витримаєте цього далекого переходу, а все ж садовлять вас сюди. Ну, скажім, до Індійського океану ви дійдете, а що далі? Страшно здумати... І це подяка за вірну бездоганну службу!

Павло Йванович робить люті очі, гидливо кривиться й каже задихаючись:

— Ось кого б у газетах начубити так, щоб пір'я полетіло,

— Хворі два солдати й матрос прокинулись і вже грають у карти. Матрос, прилігши на ліжку, салдати сидячи біля нього на підлозі в найневигідніших позах. У одного солдата права рука в завоях, на кисть намотано цілу шапку, тому карти він тримає під правою пахвою або під ліктем, а ходить лівою. Сильно колихає. Не можна ні встати, ні чаю напитися, ні ліків зажити.

— Ти за денщика служив?—питає Павло Іванович у Гусєва.

— Так таки, за денщика.

— Боже мій, боже мій!—каже Павло Іванович і сумно похитує головою.—Вирвати людину з рідного гнізда, тягти п'ятнадцять тисяч верстов, потім у сухоти ввігнати і... і для чого це все, спитати? Для того, щоб зробити з нього денщика для якогось капітана Копейкіна або мічмана Дирки. Як багато логіки!

— Воно діло не важке, Павле Іванович. Ранком устанеш, чоботи почистиш, самовара наставиш, світлиці прибереш, а далі й робити нема чого. Поручник цілісінський день планти рисує, а ти хоч—богові молися, хоч—книжки читай, хоч—на вулицю рушай. Дай, боже, кожному життя такого.

— Так, дуже добре. Поручник планти рисує, а ти день цілий на кухні сидиш і по батьківщині тужийш... Планти... Не в плантах річ, а в житті людському. Життя не вернеш, берегти його треба.

— Воно, звісно, Павле Іванович, лихий людині віде жалю немає, ні вдома, ані на службі, та як ти живеш до ладу, як ти слухняний, то ж яка кому потреба тебе кривдити. Пани освічені, розуміють... За п'ять років я жодного разу в карцері на сидів, а били мене, дай, боже, згадати, не більше від одного разу.

— За що?

— За бійку. В мене рука важка, Павле Івановичу. Увійшли до нашого двору чотири манзи; дрова носили чи що,—не пригадаю. Ну, мені нудно стало, я їм, тее, боки облатав, у одного клятого з носу кров пішла... Поручник побачив крізь вікно, розлютився й дав мені в ухо.

— Дурна, жалюгідна з тебе людина ...—шепоче Павло Іванович.—Нічого ти не тямив.

Він зовсім знесилів від колихання й заплющив очі, голова йому відкидається назад, а тоді падає на груди.

Кільки разів він пробує лягти, але нічого з того не виходить: заважає задуха.

— А за що ти чотирьох манзів побив?—запитує він трохи згодом.

— Так. До двору зайшли, я й побив.

І настає тиша. Картярі грають години зо дві, з азартом і з лайкою, але коливання стомлює і їх; вони кидають карти й лягають. Знову Гусеву ввижається великий став, завод, село... Знову їдуть санки, знову Ванька сміється, а Акулька, дурепа, розхристалася кожуха й виставила ноги. Дивіться, мовляв, люди добрі, в мене не такі повстяники, як у Ваньки, а нові.

— На п'ятий рік звернуло, а все ще розуму не має,— маячить Гусев.—Замість ноги виставляти йди по дядькові служивому напитися подай. Гостинця дам.

Ось Андрон із кремневою рушницею на плечі несе забитого зайця, а за ним іде старезний єврей Ісайчик і пропонує йому замінити зайця на шматок мила; ось чорне телятко в сінях, ось Домна сорочку шиє й про щось плаче, а ось знову воляча голова без очей, чорний дим...

Нагорі хтось голосно вигукнув, пробігло кілька матросів; здається, ніби протягли чардаком щось завальне або щось тріснуло. Знову побігли... Чи не трапилося нещастя? Гусев підводить голову, наслухається й бачить: два солдати й матрос ізнову грають у карти; Павло Іванович сидить і ворухить вустами. Душно, сил немає дихати, пити хочеться, а вода тепла, гідка... Коливання не вщухає.

Раптом із солдатом-картярем щось робиться дивно... Він узиває чирву бубною, плутає в лічбі й губить карти, далі злякано й по-дурному посміхається й очима обводить усіх.

— Я зараз, братця... — каже він і лягає на підлогу.

Усі здивовані. Його кличуть, він не відгукається.

— Степане, мо, тобі не добре? га?—питає інший солдат із завоями на руці.—Може, попа покликати? га?

— Ти, Степане, води випий...—каже матрос.—На, братенику, пий.

— Ну, що ти йому по зубах кухлем вистукуєш?—гнівається Гусев.—Хіба не бачиш, голова капустяна?

— Що?

— Що?—перекривлює Гусев.—Не дише, помер! Ось тобі й що. Який народ дурний, господи, ти боже мій!

III

Не колише, і Павло Йванович повеселішав. Він уже не гнівається. Вираз його обличчя хвастовитий, задиркуватий і насмішкуватий. Він ніби хоче сказати: «Так, зараз я скажу вам таку штуку, що ви всі від реготу кишки собі порвете». Кругле віконце відчинено, й на Павла Йвановича віє м'який вітрець. Чути голоси, сплески весел по воді... Під самим віконцем хтось вискиглює тоненьким огидним голоском: певне, китаєць співає.

— Так, ось ми й на рейді,—каже Павло Йванович, насмішкувато посміхаючись.—Іще якийсь там один місяць, і ми в Росії. Еге ж, вельмишановні панове салдафони. Приїду до Одеси, а звідти просто до Харкова. У Харкові в мене літерат приятель. Приїду до нього й скажу: ну, брате, залиш тимчасово свої паскудні сюжети щодо баб'ячих амурів і пишнот природи й викривай двоногих мерзотників.. Ось тобі теми...

Хвилину він міркує про щось, далі каже:

— Гусєв, а ти знаєш, як я їх одурив?

— Кого, Павле Йвановичу?

— Та цих же таки... Розумієш, тут на пароплаві є тільки перша й третя кляси, і в третій клясі дозволяють їхати самим тільки мужикам, тобто хамам. Коли ж на тобі піджак і ти хоч здалеку скидаєшся на пана або на буржуа, то маєш їхати в першій клясі. Хоч лусни, а витягай п'ятсот карбованців. На що, питаю, встановили ви такий лад? Чи не хочете цим підвищити престиж російської інтелігенції? «Ані трохи. Не пускаємо вас просто тому, що в третьому клясі не можна їхати порядній людині: занадто вже там паскудно й бридко». Так? Дякую, що так дбаєте про порядних людей. Але в кожному разі, паскудно там чи добре, а п'ятсот карбованців, я не маю. Казни я не грабував, чужоземців не експлуатував пачкарства не чинив, нікого не засік до смерти, а тому й міркуйте: чи маю я право сидіти урочисто в першій клясі, а тим більше мати себе за російського інтелігента? Та їх логікою не поб'єш... Довелось братися до ошуканства. Одяг я чуйку й великі чоботи, скорчив п'яну хамську пику і йду до агента: «Давай, кажу, ваше високоблагороддя, квіточка»...

— А ви самі з яких?—питає матрос.

— Із духовних. Мій батько був чесний піп. Завжди казав великим світу цього правду в вічі й за це багато терпів.

Павло Йванович стомився говорити й задихається, але все ж каже далі:

— Так, я завжди кажу правду в вічі... Я ніколи й нічого не боюся. Щодо цього поміж мною і вами—різниця величезна. Ви люди темні, сліпі, затуркані, нічого ви не бачите, а що й бачите, того не розумієте... Вам кажуть, що вітер з ланцюга зривається, що ви тварюки, печеніги, ви й вірите; по потилиці лупцюють вас, ви ручку цілуєте; ограбує вас якась тварина в янотовій шубі, а потім жбурне вам злота на чай, а ви: «ласкавий пане, ручку». Парії, ви, жалюгідні люди... Я ж—інша річ. Я живу свідомо, я все бачу, як бачить орел або яструб, коли кружляє над землею, й усе розумію. Я втілений протест. Бачу сваволю—протестую, бачу святка й лицеміра—протестую, бачу задоволену свиню—протестую. І я непереможний, жодна еспанська інквізиція не може примусити мене замовчати. Так... Відріж мені язика—буду протестувати мімікою, замуруй мене в льосі—кричатиму звідти так, що за верству чути буде, або замучу себе голодом, щоб на їхньому чорному сумлінні на один пуд більше було, забий мене—з'являтимусь тінню. Усі знайомі кажуть мені: «Нестерпна ви людина, Павле Йвановичу!» Гордий я з такої репутації. Прослужив на Далекому Сході три роки, а залишив після себе пам'ять на сто років. З усіма перелаявся. Приятелі пишуть із Росії: «Не приїзди». А я ось візьму та навмисне й приїду... Так... Ось це життя, я розумію. Це можна назвати життям.

Гусев не слухає і дивиться крізь віконце. На прозорій, ніжно-бірюзовій воді, увесь заллятий сліпучим, гарячим сонцем, гоїдається човен. У ньому стоять голі китайці, простягають догори клітки з канарками й гукають:

— Співає! Співає!

Човен стукнувся об інший човен, пробіг паровий катер. А ось іще човен: сидить у ньому грубий китаець і їсть палічками риж. Ліниво колихає вода, ліниво снують над нею білі чайки.

«Ось цього гладючого по потилиці б ляпнути»...—міркує Гусев, дивлячись на грубого китайця й позіхаючи.

Він дрімає, і видається йому, що вся природа перебуває

Центральна
наукова бібліотека
АН УРСР
Акт № 197
№ 10

в дрімоті. Час лине хутко. Непомітно минає день, непомітно надходить сутінь... Пароплав уже не стоїть на місці, а йде кудись далі.

IV

Минає два дні. Павло Йванович уже не сидить, а лежить; очі йому заплющені, ніс ніби гостріший став.

— Павле Йванович! — звертається до нього Гусев.— Чуєш, Павле Йванович!

Павло Йванович розплющує очі й ворухить устами.

— Нездужаєте?

— Нічого... — відповідає Павло Йванович, задихаючись.— Нічого, навіть, навпаки... краще... Бачиш, я вже й лежати можу... Полегшало...

— Ну, й хвала богові, Павле Йванович.

— Як рівняю себе до вас, жаль стає вас... бідолах. Легені в мене здорові, а кашель—це від шлунку... Я можу знести пекло, не те що Червоне море. До того ж я ставлюся критично й до хвороби своєї, й до ліків. А ви... ви темні... Важко вам, дуже, дуже важко.

Не колихає, тихо, та зате душно й парко, як у лазні; не тільки говорити, а й слухати навіть важко. Гусев обійняв коліна, поклав на них голову й думає про рідний край. Боже мій, як любо за такої задухи думати про сніг і мороз! Ідеш санками: раптом коні полякалися чогось і понеслися... Не розбираючи ані шляхів, ні ровів, ні ярів, мчать вони, мов скажені, через усе село, ставом, біля заводу, далі полем... «Тримай! — гукають на всю силу заводські й зустрічні.— Тримай!» Та нащо тримати? Хай гострий зимний вітер б'є в обличчя и кусає руки, хай грудки снігу з-під копитів спадають на шапку, за комір на шию, на груди, хай верещать полозки й обриваються посторонки та коромислики, нехай їм сто чортів! А яка насолода, коли перекинуться санки й летиш із усього розгону в замети, просто обличчям у сніг, а тоді встанеш увесь білий з бурульками на вусах; ані шапки, ні рукавиць, пояс розв'язався... Люди регочуть, собаки брешуть...

Павло Йванович напіврозплющує одне око, дивиться ним на Гусева й запитує тихо:

— Гусев, твій командир крав?

— А хто ж його знає, Павле Йванович. Ми не знаємо, до нас не доходить.

І далі багато часу минає в мовчанці. Гусєв думає, маячить і все п'є воду; йому важко розмовляти, важко слухати, і боїться він, щоб із ним не заговорили. Минає година, друга, третя; настає вечір, далі ніч, та він не помічає цього, а все сидить і думає про мороз.

Чути, ніби хтось увійшов до шпиталю, лунають голоси, але минає хвилину із п'ять і все стихає.

— Царство небесне, спокій вічний,—каже солдат із завоями на руці.—Неспокійний був чолов'яга!

— Що?—запитує Гусєв.—Кого?

— Помер. Допіру нагору віднесли.

— Ну, що ж,—мимрить Гусєв, позіхаючи.—Царство небесне.

— Як ти гадаєш, Гусєв?—запитує після мовчанки солдат із завоями.—Буде він у небесному царстві, чи ні?

— Про кого ти?

— Про Павла Йвановича.

— Буде... Мучився довго. Та й до того ж із духовних, а в попів родичів багато. Замолять.

Солдат із завоями сідає на ліжку до Гусєва й каже стиха:

— І тобі, Гусєв, не жити на цьому світі. Не доїдеш ти до Росії.

— Хіба лікар чи фєршал казав?—запитує Гусєв.

— Не те, щоб казав, а видко... Людину, що швидко помре, відразу видко. Не їси ти, не п'єш, схуд—дивитися страшно. Одне слово, сухоти. Я кажу не на те, щоб турбувати тебе, а на те, може, ти захочеш причаститися й соборуватись. А як у тебе гроші є, здав би ти їх старшому офіцерові.

— Я додому не написав... —зідхає Гусєв.—Помру й не довідаються.

— Довідаються,—каже басá хворий матрос.—Коли помреш, тут запишуть до вахтового журналу, в Одесі дадуть військовому начальникові витяг, а той надішле до волості, чи куди там...

Гусєву моторошно стає від такої розмови й починає його мучити якесь бажання. П'є він воду—не те; тягнеться до круглого віконця і втягає гаряче, воложне повітря—не те; намагається думати про рідний край, про мороз—не те... Кінець-кінцем йому здається, що наколи він іще хоч одну хвилину пробуде в шпиталі, то обов'язково задихнеться.

— Тяжко, братця... — каже він. — Я піду нагору. Зведіть мене, бога ради, нагору!

— Гаразд, — погоджується солдат із завоями. — Ти не дійдеш, я тебе віднесу. Тримайся за шию.

Гусев обіймає солдата за шию, той охоплює його здоровою рукою й несе нагору. На чардаку покотом сплять безстрокові солдати й матроси; їх так багато, що важко пройти.

— Ставай на ноги, — каже стиха солдат із завоями. — Йди за мною помалу, тримайся за сорочку...

Темно. Немає вогнів ні на чардаку, ні на щоглах, ні кругом на морі. На самому носі стоїть непорушно, як статуя, вартовий, та схоже, ніби й він спить. Здається, ніби пароплава здали на власну волю і він іде, куди хоче.

— У море тепер Павла Йвановича кинуть.. — каже солдат із завоями. — У мішок та й у воду.

— Сте. Порядок такий.

— А дома в землі краще лежати. Там хоч мати прийде на могилку та поплаче.

— Звісно.

Повіяло гноєм і сіном. Похнюпивши голову, стоять край облавка воли. Один, два, три... вісім штук! А ось і конячка маленька. Гусев простягає руку, щоб поластити її, та вона хитнула головою, вишкірила зуби й хоче вкусити його за рукав.

— Проклята... — гнівається Гусев.

Обидва, він і солдат, тихенько пробираються до носа, далі стають край облавка і мовчки дивляться то вгору, то вниз. Нагорі глибоке небо, ясні зорі, спокій і тиша — саме так, як удома на селі, а внизу темрява й безлад. Не знати для чого шумлять високі хвилі. На яку хвилю глянеш, кожна намагається піднятися вище від усіх, і давить, і гонить іншу; на неї шумливо, виблискуючи своєю білою гривою, налітає третя, така ж люта й бридка.

Море не має ні тями, ні жалоців. Якби пароплав був менший і зроблений не з товстого заліза, хвилі розбили б його без жодного жалю й пожерли б усіх людей, не розбираючи святих і грішників. Пароплав теж має безтямний і жорстокий вираз. Ця носата потвора пре наперед і ріже на своєму шляху мільйони хвиль. Пароплав не боїться ні темряви, ні вітру, ні простороні, ні самоти, для нього байдуже все, і коли б океан мав своїх людей, то ця потвора давила б їх, теж не відрізняючи святих і грішників.

— Де ми тепер?—питає Гусєв.

— Не знаю. Мабуть, на океані.

— Не видно землі...

— Де ж таки! Кажуть тільки за сім днів побачимо.

Обидва солдати дивляться на білу піну, що відсвічує фосфором, і мовчки думають. Перший порушує мовчанку Гусєв.

— А нічого не страшно,—каже він.—Тільки моторошно, ніби в темному лісі сидиш, а якби, скажімо, спустили зараз на воду човна й офіцер наказав їхати за сто верст у море рибу ловити—поїхав би. Або, скажімо, хрищений упав би в воду—впав би і я по нього. Німця чи манзу не рятував би, а по хрищеного поліз би.

— А помирати страшно?

— Страшно. Мені господарства шкода. Брат у мене вдома, знаєш, не статечний: п'яниця, жінку ні за що б'є, батьків не шанує. Без мене все загине, й батько із старою, дивись, старцювати підуть. Однак, братухо, ноги в мене не стоять, та й задуха тут... Ходімо спати.

V

Гусєв вертається до шпиталю й лягає на ліжко. Як і раніше, мучить його невизначене якесь бажання й він ніяк не може зрозуміти, чого йому треба. Груді тисне, у голові стукотить, у роті так сухо, що важко язиком поворухнути. Він дрімає й маячить і, вимучений зморами, кашлем і задухою, під ранок міцно засипає. Сниться йому, що в казарні допіру вийняли хліб із печі, а він у піч заліз і париться в ній березовим віником. Спить він два дні, а третього дня опівдень приходять згори два матроси й виносять його із шпиталю.

Його зашивають у парусину й, щоб він став важчий, кладуть разом із ним два залізні колосники. Зашитий у парусину, він стає схожий на моркву чи редьку: де голова—широко, до ніг вузько... Коли сонце сідає, виносять його на чардак і кладуть на дошку; один край дошки лежить на облавку, другий на ящику, що стоїть на табуреті. Навколо стоять безстрокові відпускні й команда без шапок.

— Благословен бог наш, — починає панотець; — завжди, нині і повсякчас, на віки вічні.

— Амінь!—співають три матроси.

Безстрокові й команда христяться й поглядають туди,

де хвилі. Дивно, що людину зашито в парусину й що вона полетить зараз у хвилі. Невже це може статися з кожним?

Панотець посипає Гусєва землею й уклоняється. Співають вічну пам'ять.

Вахтовий підіймає край дошки, Гусєв, сповзаючи з неї, летить униз головою, потім перевертається в повітрі і—шубовсть! Піна вкриває його, і момент видається, що його закутано в мережева, але поминув цей момент—і він зникає у хвилях.

Він швидко йде на дно. Чи дійде? До дна, кажуть, чотири верстви.

Проїшовши сажнів вісім—десять, він починає йти тихше й тихше, рівно похитуючись, ніби розмірковує, і, захоплений течією, вже лине вбік швидше, як униз.

Та ось зустрічає він на дорозі зграю рибок, що їх звуть «лоцмани». Побачивши темне тіло, рибки спиняються, як стій, і раптом усі разом повертають назад і зникають. Менше, як за хвилину, вони швидко, мов стріли, знову налітають на Гусєва й починають зізагами проїмати навколо нього воду...

Після цього з'являється інше темне тіло. Це—акула. Вона поважно й нехотя, ніби не помічаючи Гусєва, підпливає під нього, й він опускається на її спину, далі вона повертається горічерева, пеститься в теплій, прозорій воді й ліниво одкриває пащу з двома рядами зубів. Лоцмани захоплені з того; вони спинились і дивляться, що буде далі. Погравши тілом, акула нехотя підставляє під нього пащу, обережно кусає зубами й парусина розірвалася на всю довжину тіла, від голови до ніг; один колосник випадає і, налякавши лоцманів, ударивши акулу в бік, швидко йде на дно.

А нагорі під цей час, у тому боці, де сідає сонце, скупчуються хмарини: одна хмарина схожа на тріумфальну арку, інша на лева, третя на ножиці... З-за хмарин виходить широкий зелений промінь і простягається аж до середини неба; трохи згодом поруч із цим лягає фіялковий, поруч із цим золотий, далі рожевий... Небо стає ніжно-бузкове. Дивлячись на це розкішне, чарівне небо, океан спочатку хмуриться, але швидко й сам набуває кольорів пестливих, радісних, жагучих, яких людською мовою й назвати важко.

АННА НА ШИЇ

Після вінчання не було навіть легкої перекуски; молоді вишили по келеху, переодяглися й поїхали на вокзал. Замість веселого весільного бенкету й вечері, замість музики й танців—подорож на прощу за двісті верстов. Багато хто хвалив це, кажучи, що Модест Алексеїч уже вислужена та немолода людина й бучне весілля, можливо, видалося б за не цілком пристойне; та й нудно слухати музику, коли урядовець, маючи 52 роки, бере дівчину, що їй ледве вийшло 18. Говорили також, що цю подорож до монастиря Модест Алексеїч, як людина з принципами, вигадав саме для того, аби його молода зрозуміла, що й у шлюбі він віддає перше місце релігії та моралі.

Молодих проводили. Юрба співробітників та родичів стояла з келехами й чекала, коли рушить поїзд, щоб гукнути «ура», й Петро Леонтієвич, батько, в циліндрі, в учительському фраку, вже п'яний і вже дуже блідий, усе тягся до вікна зо своїм келехом і, благаючи, казав:

— Анюто! Аню! Аню, на одне слово!

Аня нахилилася до нього з вікна й він шепотів їй щось, дихаючи на неї винним перегаром, дув у вухо,—нічого не можна було зрозуміти,—і хрипив їй обличчя, груди, руки; тоді дихання йому тремтіло й на очах блищали сльози. А брати Аніні, Петя й Андрюша, гімназисти, сіпали його ззаду за фрака й засоромлено шепотіли:

— Татуню, годі... Татуню, не треба...

Коли поїзд рушив, Аня бачила, як її батько побіг трохи за вагоном, хитаючись і розхлюпуючи своє вино, та яке в нього було нещасне, добре, провинне обличчя.

— Ура-а-а!—кричав він.

Молоді залишилися самі. Модест Алексеїч оглянув купе, розклав речі на полицях і сів проти своєї молодої дружини, посміхаючись. Це був урядовець, середній зростом, досить

огрядний, пухлявий, дуже ситий, з довгими бурцями й без вусів, а його голене, круглясте, різко обрисоване підборіддя скидалося на п'яту. Найхарактерніше в його обличчі був брак вусів, це насвіжо виголене, голе місце, що поволі переходило на товсті щоки, які дрижали немов драгли. Тримався він статечно, рухи його були не хапливі, маніри м'які.

— Не можу зараз не згадати одного випадку,—сказав він посміхаючись,— п'ять років тому, коли Косоротов дістав ордена святої Анни другого ступеня й прийшов дякувати, його вельможність висловився так: «Виходить, у вас тепер три Анни: одна в петельці, дві на шиї». А треба сказати, що саме тоді до Косоротова допіру повернулася його дружина, особа сварлива й легкодумна, яку звали Анна. Сподіваюся, що коли я дістану Анну другого ступеня, то його вельможність не матиме підстав сказати мені таке.

Він посміхався своїми маленькими очицями. І вона теж посміхалася, хвилюючись на думку, що цей чоловік може кожної хвилини поцілувати її своїми повними вогкими устами й що вона вже не має права відмовити йому цього. М'які рухи його огрядного тіла її лякали, їй було страшно й гидко. Він устав, не поспішаючи зняв з шиї ордена, скинув фрак і жилет і одяг халата.

— Ось так,—сказав він, сідаючи поруч Анни.

Вона згадала, яке тяжке було вінчання, коли їй здавалось, що й панотець, і гості, і всі в церкві дивилися на неї сумно: нащо, нащо вона, така мила, гарна, віддається за цього літнього, нецікавого пана? Ще нині ранком вона була в захваті, що все так на гаразд вийшло, та підчас вінчання й тепер у вагоні почувала себе за винну, одурену й смішну. Ось вона віддалася за багатого, а грошей у неї проте немає, вінчальний одяг шили на віру, і коли сьогодні її проводили батько й брати, вона з їхніх облич бачила, що вони не мають ані копійки. Чи вечерятимуть вони сьогодні? А завтра? І їй чомусь здалося, що батько й хлопчики сидять тепер без неї голодні й саме таку відчувають тугу, яка була першого вечора після похорону матері.

«О, яка я нещасна!—думала вона.—Чому я така нещасна?»

З невмілістю людини статечної, ненавиклої поводитися з жінками, Модест Алексеїч доторкався її стану й поплескував по плечі, а вона думала про гроші, про матір, про її

смерть. Коли померла мати, батько, Петро Леонтієвич, учитель краснопису й малювання в гімназії, запив, надійшли злидні; хлопчики не мали чобіт і кальош, батька тягали до мирового, приходив судовий пристав і описував меблі... Який сором! Аня мусила глядіти п'яного батька, цирувати братам панчохи, ходити на базар, і коли вихваляли її вроду, молодість і виборні маніри, їй здавалося, що всесвіт бачить її дешевий капелюх і дірки на черевиках, чорнилом замазані. А ночами сльози й настирна, турботна думка, що ось незабаром батька звільнять із гімназії за лиху звичку і що він не витримає цього й теж помре, як мати. Та ось знайомі дами заметушилися й почали шукати для Ані доброго чоловіка. Невзадовзі знайшли цього от Модеста Алексеїча, немолодого й некрасивого, але з грошима. Він має в банку тисяч зо сто й родовий маєток, в оренду здаваний. Це людина з принципами і в пошані у його вельможности, для нього нічого не варто, — як казали Ані, — взяти в його вельможности цидулку до директора гімназії, ба навіть до куратора, щоб Петра Леонтієвича не звільняли...

Поки вона згадувала ці подробиці, залунала раптом музика, влетівши у вікно разом із галасом. Це поїзд зупинився на полустанку. За плятформою в юрбі жваво грали на гармоніку та на дешеву верескливу скрипку, а з-поза берез і топіль, з-поза дач, залитих місячним світлом, долітали звуки військової оркестри: мабуть на дачах була танцювальна вечірка. На плятформі гуляли дачники й городжани, що приїздили сюди в гарну погоду подихати чистим повітрям. Був тут і Артинов, власник усієї тої дачної місцевості, багатій, високий, огрядний брюнет, вирлатий, з обличчя схожий на вірмена, в дивовижному костюмі. На ньому була сорочка, розщібнута на грудях, і високі чоботи з острогами, і з рамен спадав чорний плащ, який тягся по землі, немов шлейф. За ним, опустивши свої гострі писки, ходили два хорти.

У Ані ще блищали на очах сльози, проте вона вже не пам'ятала ні про матір, ні про гроші, ні про своє весілля, а стискала руки знайомим гімназістам і офіцерам, весело сміялася й говорила швидко:

— Здрастуйте! Як ся маєте?

Вона вийшла на площадку, під місячне світло, і стала так, щоб бачили її всю в новій, розкішній сукні та брилі.

— Чого ми тут стоїмо?—запитала вона.

— Тут роз'їзд,—відповіли їй:—чекають на поштовий поїзд.

Помітивши, що на неї дивиться Артинов, вона кокетно примружила очі й заговорила голосно по-французьки, і від того, що її власний голос бринів так прекрасно й що лунала музика й місяць відбивався у ставку, і від того, що на неї пожадливо й цікаво дивився Артинов, цей відомий дон-жуан і мазун, і від того, що всім було весело, вона раптом відчула радість, і коли поїзд рушив і знайомі офіцери віддавали прощання, вона вже наспівувала польку, що її звуки надсилала їй навздогін військова оркестра, яка греміла десь там за деревами; і повернулася вона до свого купе з таким почуттям, ніби на полустанку її переконали, що вона конче буде щаслива не вважаючи ані на що.

Молоді пробули в монастирі два дні, далі повернулися до міста. Жили вони на казенній квартирі. Коли Модест Алексеїч ішов на посаду, Аня грала на роялі або плакала з нудьги, або лягала на канапу й читала романи, й розглядала модний журнал. Обідаючи, Модест Алексеїч їв дуже багато й говорив про політику, про призначення, переводи й нагороди, про те, що треба працювати, що родинне життя не розвага, а обов'язок, що копійка карбованця береже й що над усе в світі він ставить релігію та мораль. І, тримаючи ножа в кулаці, як меча, він казав:

— Кожна людина мусить мати свої обов'язки!

А Аня слухала його, боялася й не могла їсти і звичайно вставала від столу голодна. Після обіду чоловік спочивав і голосно хропів, а вона йшла до своїх. Батько й хлопчики поглядали на неї якось особливо, ніби допіру оце перед тим, як вона прийшла, судили її за те, що вона одружилася задля грошей з нелюбою, нудною людиною; її шарудлива сукня, обручки і взагалі дамський вигляд гнітили й ображали їх; у її присутності вони трохи ніяковіли й не знали, про що розмовляти з нею; а втім, любили вони її як і раніше і ще не звикли обідати без неї. Вона сідала їсти з ними борщ, кашу й картоплю, смажену на баранячому лою, від якого віддавало свічкою, Петро Леонтієвич тремтячою рукою наливав із карафки і випивав швидко, пожадливо, з огидою, далі випивав другу чарку, далі третю... Петя

й Андрюша, худенькі, бліді хлопчики з великими очима, брали карафку й говорили змішано:

— Не треба, татуню... Годі, татуню...

І Аня теж хвилювалася й благала його більше не пити, а він раптом спалахував і стукав кулаком по столі.

— Я нікому не дозволю стежити за мною!—кричав він.— Хлопчаки! Дівча! Я вас усіх геть повиганяю!

Але в голосі його чути було кволість, добрість і ніхто його не боявся. По обіді він убирався; блідий, з порізаним від гоління підборіддям, витягаючи суху шию, він цілих півгодини стояв перед свічадом і чепурився, то зачісуючись, то закручуючи свої чорні вуса, порскався пахощами, зав'язував бантом краватку, далі надівав рукав ічки, циліндер і йшов на приватні лекції. А коли бувало свято, він залишався вдома й малював фарбами або грав на фісгармонії, яка шипіла й гирчала; він намагався витиснути з неї злагідні, гармонійні звуки й підспівував, або ж лютував на хлопчиків:

— Мерзота! Негідники! Зіпсували інструмента!

Вечорами Анін чоловік грав у карти зо своїми співробітниками, що жили з ними під одним дахом у казенному будинку. Сходилися підчас карт жінки урядовців, некрасиві, безсмачно вбрані, брутальні, як куховарки, і в квартирі починалися сплітки, такі ж некрасиві та безсмачні, як і самі урядовниці. Траплялося, Модест Алексеїч ходив із Анею до театру. В антрактах він не відпускав її від себе ні на крок, а ходив з нею під руку коритарами й фойє. Привітавшись з кимось, він зараз же шепотів до Ані: «Статський совітник... приймають у його вельможности...» або: «З грошима... має свій будинок...» Коли проходили повз буфет, Аня дуже хотіла чогось солодкого; вона любила шоколяду і яблучні тістечка, та грошей вона не мала, а прохати в чоловіка соромилася. Він брав грушу, м'яв її пальцями й питав нерішуче:

— Скільки коштує?

— Двадцять п'ять копійок.

— Одначе!—казав він і клав грушу на місце; та, як було ніяково відійти від буфету нічого не купивши, він просив зельтерської води й випивав сам цілу пляшку, і слъози виступали йому на очах, і Аня ненавиділа його в цю хвилину.

Або він раптом, увесь почервонівши, казав до неї швидко:
— Вклонися цій дамі!

— Але я не знайома з нею.

— Байдуже. Це дружина керівника скарбової палати! Вклонися ж, тобі кажу!—бурчав він настирливо.—Голова в тебе не відпаде.

Аня вклонялася й голова в неї справді не відпадала, проте було тяжко. Вона робила все, чого хотів чоловік, і лютувала на себе, що він ошукав її, як дурненьку. Віддалася вона за нього тільки для грошей, а грошей тепер мала менше, як до одружіння. Раніше хоч батько давав двадцятки, а тепер—ні шеляга. Брати потайки або просити вона не могла, вона боялася чоловіка, тремтіла перед ним. Їй видавалося, що ляк перед цією людиною вона носить у своїй душі вже давно. Колись у дитинстві за найзначливішу й найстрашнішу силу, яка насуває мов хмара або паротяг, готовий розчавити, їй завжди видавався директор гімназії, за другу таку ж силу, про яку в родині завжди казали і якої чомусь боялися, був його вельможність; і був ще з десяток сил дрібніших, і між ними вчителі гімназії з голеними вусами, суворі, невмолимі й тепер ось, кінець-кінцем, Модест Алексеїч, чоловік з принципами, навіть з обличчя схожий на директора. І в Аніній уяві всі ці сили зливалися в одне і в вигляді одного страшного величезного білого ведмедя насували на кволих і провинних, таких, як її батько; і вона боялася щось перечити їй, нещиро посміхаючися, штучно вдавала задоволену, коли її брутально пестили й сквернили обіймами, що поймали її жахом.

Тільки одного разу Петро Леонтієвич наслідився попрохати в нього позичити п'ятдесят карбованців, щоб заплатити якийсь вельми неприємний борг, та яке це було страждання!

— Гаразд, я вам дам,—сказав Модест Алексеїч подумавши,—але попереджую, що більше вже не допомагатиму вам, доки ви не кинете пити. Людині, яка служить на державній посаді, ганебно мати таку звичку. Не можу не нагадати вам загальновідомого факту, що багатьох здібних людей згубила ця пристрасть, а переборовши її вони, чого доброго, були б поробилися високоможними людьми.

І потяглися довгі речення: «в міру того...», «виходячи з того...», «з огляду на допіру сказане...», а бідолаха

Петро Леонтьєвич терпів від приниження й відчував сильне бажання випити.

І хлопчики, приходивши до Ані в гості, звичайно в подертих чоботях і в потертих штанях, теж мусіли вислуховувати науку.

— Кожна людина повинна мати свої обов'язки! — казав до них Модест Алексеїч.

А грошей не давав. Та зате він дарував Ані каблучки, брошки та браслети, кажучи, що ці речі добре мати на скрутний день. І часто він одкривав її комоду й ревізував: чи всі речі цілі.

II

Тимчасом надійшла зима. Ще задовго до різдва в місцевій газеті оголосили, що 29 грудня в клубі дворянському «мається бути» звичайний зимовий бал. Кожного вечора після карт Модест Алексеїч, схвильований, перешіптувався з урядовницями, стурбовано поглядаючи на Аню, і потім довго ходив із кутка до кутка, про щось міркуючи. Нарешті, якось пізно ввечері він зупинився перед Анею і сказав:

— Ти повинна пошити собі бальову сукню. Розумієш? Тільки, будь ласка, порадься з Марією Григор'євною та з Натальєю Кузьмінічною.

І дав їй сто карбованців. Вона взяла; але, замовляючи сукню, ні з ким не радилася, а поговорила тільки з батьком і змалювала собі думкою, як би вбралася до балю її мати. Небіжчиця її мати сама вдягалася завжди за останньою модою й завжди панькалася з Анею та одягала її виборно, як ляльку, і навчила її розмовляти французькою мовою та чудово танцювати мазурку (до одружіння вона п'ять років за гувернантку прослужила). Аня, так як і мати, могла із старої сукні зробити нову, мити в бензині рукавички, брати на зажиток *bijoux* й так, як і мати, вміла мружити очі, гаркавити, прибирати красивих поз, удаватися, коли треба, до захвату, дивитися журливо й загадково. А від батька вона дістала в спадщину темний колір волосся та очей, нервовість і оту маніру завжди чепуритися.

Коли за півгодини до від'їзду на бал Модест Алексеїч увійшов до неї без сурдугу, щоб перед її трюмо одягти собі на шию орден, він, зачарований її красою й блиском її

свіжого легесенького убрання, самовдоволено розчесав собі бурці й сказав:

— Ось ти в мене яка... ось ти яка! Анюто! — казав він далі, вдаючися раптом в урочистий тон. — Я тебе ошастив, а сьогодні ти можеш ошастити мене. Прошу тебе, відрекомендуйся дружині його вельможности! Бога ради! Через неї я можу дістати старшого доповідача!

Поїхали на бал. Ось і дворянський клуб, і присінок із швайцаром. Передпокій з вішалкою, шуби, сновигання льокаїв і декольтовані дами, що затуляються віялами від протягу; дхне світильним газом і салдатами. Коли Аня, йдучи вгору сходами під руку з чоловіком, почула музику й побачила у величезнім свічаді всю себе, освітлену безліччю вогнів, у душі їй прокинулася радість і те саме передчуття щастя, яке відчула вона місячного вечора на полустанку. Вона йшла горда, самовпевнена, почувуючи себе вперше не дівчиною, а дамою й мимоволі ходою та манірами наслідуючи свою небіжчицю матір. І вперше за життя вона почувала себе багатою і вільною. Навіть мужева присутність не гнітила її, бо, перейшовши поріг у клубі, вона вже відчула інстинктом, що старий муж поруч неї аж ніяк не принижує її, а навпаки, кладе на неї відбиток пікантної таємности, такої принадної для чоловіків. У великій залі вже гриміла оркестра й почали танцювати. Після казенної кватири Аню охопило вражіння світла, розмаїтости, музики, галасу, вона кинула погляд на залю й подумала: «Ах, як добре!» І відразу пізнала в юрбі всіх своїх знайомих, усіх, кого вона раніше зустрічала на вечорах або на гулянках, усіх тих офіцерів, учителів, адвокатів, урядовців, поміщиків, його вельможність, Артинова й дам з вищого кола, вичепурених, сильно декольтованих, вродливих та потворних, що вже посідали свої позиції по хатках і павільйонах благодійного базару, лаштуючись розпочати торгівлю на користь бідних. Величезний офіцер в еполетах — вона познайомилася з ним на Старо-Київській вулиці, коли вчилася в гімназії, а тепер не пам'ятала його прізвища — ніби з-під землі виріс і запросив на вальс, і вона відлетіла від чоловіка, і їй уже здавалося, ніби вона пливла вітрильником під сильну бурю, а чоловік залишився далеко на березі... Вона танцювала жагуче, з захопленням і вальс, і польку, і кадрили, переходячи від рук до рук, чадіючи від музики й галасу, змі-

шукуючи російську мову з французькою, гаркавлячи, сміючися й не думаючи ні про чоловіка, ні про кого й ні про що. Вона мала успіх у чоловіків, це було ясно, та інакше й бути не могло, вона задихалася від хвилювання, консульськино стискала в руках віяло й хотіла пити. Батько, Петро Леонтієвич, у пом'ятому фраку, від якого дхнуло бензином, підійшов до неї, простягаючи блюдце з червоним мороженням.

— Ти чарівна сьогодні,—казав він, дивлячись на неї замиловано:—і ніколи ще я так не шкодував, що ти поспішила одружитися... На що? Я знаю, ти зробила це для нас, але...—тремтячими руками він витяг жмуток грошей і сказав:—я сьогодні дістав лекції і можу віддати борг твому чоловікові.

Вона похапцем віддала йому до рук блюдце, хтось підхопив її, вона полинула далеко й мигцем, через плече свого кавалера, бачила, яка батько, сковзаючи паркетом, обійняв даму й поплинув з нею по залі.

— Який він милий, коли тверезий!—думала вона.

Мазурку вона танцювала з тим таки величезним офіцером; він повагом і тяжко, ніби туша в мундирі, ходив, здвигав плечима й грудьми, притупував ногами ледве-ледве—йому страшенно не хотілося танцювати,—а вона пурхала біля нього, дратуючи його своєю вродою, своєю відкритою шиєю, очі її зачіпливо палали, рухи були пристрасні, а він ставав чимраз байдужіший і простягав до неї руки милоство, як король.

— Браво, браво!..—казали в публіці.

Але поволі й величезного офіцера дійняло; він пожвавішав, захвилювався і, вже скорившись очаруванню, ввійшов у запал і рухався легко, молодод, а вона тільки здвигала плечима й позирала лукаво, ніби вона вже була королева, а він раб, і під цей час їй здавалося, що на них дивиться вся зала, що всі ці люди умлівають і задрять їм. Ледве величезний офіцер устиг подякувати їй, як публіка раптом розступилася й чоловіки виструнчилися якось дивно, опустивши руки. Це йшов до неї його вельможність, у фраку з двома зірками. Так, його вельможність ішов саме до неї, бо пильно дивився просто на неї й солодково посміхався і при цьому жував устами, як робив завжди, коли бачив гарненьких жінок.

— Дуже радий, дуже радий...—почав він.—А я накажу посадити вашого чоловіка на гавптвахту за те, що він досі ховав від нас такий скарб. Я до вас із дорученням від дружини,—казав він далі, подаючи їй руку.—Ви повинні допомогти нам... Мм... якже... Треба призначити вам премію за вроду... Як в Америці... Мм... якже... Американці... Моя дружина нетерпляче чекає на вас.

Він привів її в хатину до літньої жінки, в якої нижня частина обличчя була непропорційно велика, так, що здавалося, ніби вона тримала в роті великий камінь.

— Допоможіть нам,—сказала вона в ніс, розтягаючи слова.—Усі гарненькі жінки працюють на благодійному базарі, й тільки сама ви чомусь гуляете. Чому ви не хочете нам допомогти?

Вона пішла, і Аня зайняла її місце біля срібного самовару з чашками. Зараз така почалася жвава торгівля. За чашку чаю Аня брала не менше від карбованця, а величезного офіцера примусила випити три чашки. Підійшов Артинів, багатій з вирлатими очима, який страждав на ядуху, та вже не в тому дивовижному костюмі, в якому бачила його Аня влітку, а як усі. Не відриваючи очей від Ані, він випив келех шампанського й заплатив сто карбованців, потім випив чаю і дав іще сто—і все це мовчки, страждаючи від астми... Аня закликала покупців і брала з них гроші, глибоко вже переконана, що її посмішки й погляди не дають цим людям нічого, крім великої приємності. Вона вже зрозуміла, що її створено виключно для цього шумного, блискучого сміхотливого життя,—з музикою, танцями, поклонниками, і колишній ляк перед силою, яка насуває і загрожує розчавити, здавався їй смішний, нікого вона вже не боялася й тільки шкодувала, що нема матері, яка раділа б тепер разом із нею з її успіхів.

Петро Леонтієвич, уже блідий, але ще добре тримаючись на ногах, підійшов до хатинки й попросив чарку коньяку. Аня зашарілася, чекаючи, що він скаже щось недоречне (їй уже було соромно, що в неї такий бідний, такий звичайний батько), але він випив, викинув зі свого жмучка десять карбованців і поважно відійшов, не сказавши й слова: Трохи згодом вона бачила, як він ішов у парі в grand rond і цього разу він уже похитувався і щось вигукував, великого завдаючи сорому своїй дамі і Аня згадала,

як років зо три тому на балю він саме так похитувався й вигукував—і скінчилося на тому, що околоточний одвіз його додому спати, а другого дня директор загрожував звільнити його з посади. Яка недоречна була ця згадка!

Коли в хатинках погасли самовари й потомлені благодійниці здали гроші літній дамі з каменем у роті, Артинов повів Аню під руку до залі, де влаштовано вечерю для всіх, хто брав участь у благодійному базарі. Вечеряло осіб із двадцять, не більше, але було багато галасу. Його вельможність виголосив тоста: «У цій розкішній їдальні до речі буде вишити за процвітання дешевих їдалень, мету сьогоднішнього базару». Бригадний генерал запропонував вишити: «за силу, що перед нею пасує навіть артилерія» і всі потяглися покатися з дамами. Було дуже-дуже весело!

Коли Аню проводили додому, вже розвиднялося й куховарки йшли на базар. Радісна, п'яна, сповнена новими вражіннями, замучена, вона роздяглася, впала в постіль і зараз же заснула...

О другій годині вдень її збудила покоївка і сповістила, що приїхав пан Артинов із візитою. Вона швидко одяглася й вийшла до вітальні. Скоро після Артинова приїздив його вельможність дякувати за участь у благодійному базарі. Він, позираючи на неї, солодково й жуючи поцілував їй руку й попросив дозволу бувати ще й поїхав, а вона стояла серед вітальні вражена, зачарована, не вірячи, що в її житті дивовижна зміна сталася так швидко; і саме в цей час увійшов її чоловік, Модест Алексеїч... І перед нею саме так стояв він тепер, з тим таки залобігливим, солодкавим, по-рабському шанобливим виразом, який вона звикла бачити в нього в присутності сильних і вельможних; і в захваті, роздратовано, з презирством, уже певна, що їй за це нічого не буде, вона сказала, чітко вимовляючи кожне слово:

— Забирайтесь геть, йолопе!

Після цього в Ані не було вже жодного вільного дня, бо вона брала участь то в маївці, то в гулянці, то у виставі. Поверталася вона додому щодня перед ранком і лягала у вітальні на підлозі і потім розповідала всім зворушливо, як вона спить під квітами. Грошей потрібно було дуже багато, але вона вже не боялася Модеста Алексеїча й витрачала його гроші як свої; і вона не просила, не вимагала,

а тільки надсилала йому рахунки або цидулки: «видати подавцеві цього 200 карб.», або: «негайно виплатити 100 карб».

На великдень Модест Алексеїч дістав Анну другого ступеня. Коли він прийшов дякувати, його вельможність відклав набік газету й сів глибше у фотелю.

— Виходить, ви маєте тепер три Анни, сказав він, оглядаючи свої білі руки з рожевими нігтями: одна в петельці, дві на шиї.

Модест Алексеїч приклав два пальці до вуст із обережності, щоб не засміятися голосно, і сказав:

— Тепер залишається чекати появи на світ маленького Володимира. Насмілюся просити вашу вельможність у хрищені батьки.

Він натякав на Володимира IV ступеню і вже уявляв, як він буде скрізь розповідати про цей свій калямбур, такий звинний та сміливий, і хотів сказати ще щось таке саме дотепне, але його вельможність знову заглибився в газету й хитнув головою.

А Аня все каталася трійками, їздила з Артиновим на полювання, грала в одноактових п'єсах, вечеряла й чимраз рідше бувала в своїх. Вони обідали вже самі. Петро Леонтієвич запивав сильніше, ніж попереду. Грошей не було й фісгармонію давно вже продали за борг. Хлопчики тепер не пускали його самого на вулицю та все стежили за ним, щоб він не впав; і коли на Старо-Київській вони стрічали Аню, що каталася парою з орчаковим на відшибі та з Артиновим на передку замість кучера, Петро Леонтієвич скидав циліндер і збирався щось гукнути, а Петя й Андрюша брали його поплід руки й говорили, благаючи:

— Не треба, татуню... Годі, татуню...

ВАЖКІ ЛЮДИ

Ширяєв, Євграф Іванович, дрібний землевласник із поповичів (небіжчик батько його, панотець Іона, дістав даровизно від генеральші Кувшиннікової 102 десятини землі), стояв у кутку перед мідяною мийницею та мив руки. Як звичайно, вигляд мав він заклопотаний і хмурний, борода була нечесана.

— Ну, та й погода,—говорив він.—Це не погода, а кара божа. Знов задощило.

Він їдирав, а родина його сиділа за столом і чекала, поки він упорається з миттям рук, щоб узятись до обіду. Дружина його Федосія Семеновна, син Петро—студент, старша донька Варвара та троє маленьких дитинчат давно вже сиділи коло столу й чекали. Дітва—Колька, Ванька й Архипка, кирпаті, замурані, з м'ясистими лицами із давно нестриженими, шорсткими головами, нетерпляче совали стільцями, а дорослі сиділи непорушні і, очевидно, їм байдуже було,—їсти чи чекати...

Наче випробовуючи їхнє терпіння, Ширяєв, звільна витер руки, повагом помолився і не кваплячись сів до столу. Зараз же подали капустак. З надвору долітало стукотіння теслярських сокир (у Ширяєва будували нову повітку) та регіт робітника Фомки, що дражнився з гиндиком. У вікно стукав рідкий, але краплистий дощ.

Студент Петро, в окулярах і сутулий, їв та ззирався очима з матір'ю. Кілька разів він клав ложку й кашляв, про щось бажаючи говорити, але, поглянувши пильно на батька, знову брїся до їжі. Нарешті, коли подали кашу, він рішуче кашлянув і промовив:

— Мені б оце поїхати сьогодні вечірнім поїздом. Давно пора, бо я й так уже два тижні пропустив. Лекції починаються першого вересня.

— То й їдь собі,—погодився Ширяєв.—Чого тобі тут чекати? Бери та рушай з богом.

Минула хвилина в мовчанні.

— Йому, Євграфу Івановичу, гроші на дорогу потрібні...—тихо промовила мати.

— Гроші? Що ж. Без грошей не поїдеш. Коли треба, хоч зараз бери. Давно б узяв.

Студент легко зідхнув і весело зирнувся з матір'ю. Ширяєв не кваплячись витяг з бокової кишені гамана й надів окуляри.

— Скільки тобі?—запитав він.

— Власне дорога до Москви коштує одинадцять карбованців, сорок дві...

— Ех, гроші, гроші!—зідхнув батько (він завжди зідхав, коли бачив гроші, навіть одержуючи їх).—Ось тобі дванадцять. Тут, брате, буде решта, так це тобі в дорозі згодиться.

— Дякую вам.

Трохи згодом студент промовив:

— Минулого року я не зразу натрапив на лекцію. Не знаю, як буде цього року; мабуть не швидко знайду собі заробіток. Я прохав би вас дати мені карбованців з п'ятнадцять на помешкання та обід.

Ширяєв подумав і зідхнув.

— Обійдешся й десяткою,—промовив він.—Ось, маєш.

Студент подякував. Варто було б попросити ще на одіж, на плату за лекції, на книжки, але, поглянувши уважно на батька, поклав не налягати більше на нього. Але мати, не політична й нерозсудлива, як кожна мати, не стрималася й промовила:

— Ти б, Євграфу Івановичу, дав йому ще карбованців із шість на черевики. Ну, як йому, поглянь, їхати до Москви у такому дранті?

— Хай візьме мої старі. Вони ще зовсім нові.

— Хоч би на штани дав. На нього глядять сором.

І після цього зразу показався буревісник, що перед ним трусилася уся родина: коротка, вгодована шия Ширяєва зробилася раптом червоною, як кумач.

Червоне звільна поповзло до ушей, від ушей на скроні і потроху залило все лице: Євграф Іванович засовався на стільці і розстебнув коміра на сорочці, щоб не було душно.

Очевидячки, він змагався з почуттям, що переймало його. Залягла мертва тиша. Діти затаїли віддих. А Феодосія Семеновна, ніби не розуміючи, що діється з її чоловіком, вела далі:

— Він уже ж не маленький. Йому сором ходити роздягненому.

Ширяєв нагло зірвався і з усієї сили шпурнув на середину столу свого гамана, так, що збив з тарілки скибку хліба. На лиці спалахнув огидний вираз гніву, образи, скнарости-всього разом.

— Беріть усе!—крикнув він не своїм голосом.—Грабуйте! Беріть усе! Душіть!

Він вискочив з-за столу, схопився за голову, спотикаючись забігав по хаті.

— Оббирайте все до нитки!—кричав він верескливим голосом.—Витискуйте останнє! Грабуйте! Душіть за горло!

Студент зашарівся і спустив очі. Він не міг уже їсти. Феодосія Семеновна, не освоєна за двадцять п'ять років з важкою мужевою вдачою, вся зощулилась і залопотала щось, виправдуючись. На її виснаженому пташиному лиці, завжди тупому й наляканому, появився вираз здуміння і тупого страху. Дітвора і старша донька Варвара, дівча-підліток з блідим, негарним лицем, поклали свої ложки й завмерли.

Ширяєв, лютіючи дедалі більше, виголошуючи слова одно жажливіше від одного, підскочив до столу і почав витрушувати з гамана гроші.

— Беріть,—мурмотів він, дрижучи всім тілом.—Пооб'їдали, пообпивали, так от вам маєте й гроші. Нічого мені не треба! Шийте собі нові черевики й мундири!

Студент сполотнів і підвівся.

— Послухайте, тату,—почав він, захлинаючись.—Я... я прошу вас припинити, тому що...

— Мовчи!—гримнув на нього батько і так голосно, що окуляри йому звалилися з носа.—Мовчи!

— Раніш я... я міг терпіти такі сцени, а... тепер я відзвичаївся. Розумієте? Я відзвичаївся.

— Мовчи!—крикнув батько й затунав ногами.—Ти мушиш слухати, що я кажу. Що хочу, те й кажу, а ти—мовчи. В твої роки я гроші заробляв, а ти, поганцю, знаєш, скільки мені коштуєш? Я тебе вижену! Дармоїде!

— Євграфі Івановичу, — пробурмотіла Феодосія Семеновна, нервово перебираючи пальцями: — Адже він... адже Петя...

— Мовчи! — крикнув на неї Ширяєв і навіть сльози виступили йому на очах від гніву. — Це ти їх розбестила! Ти! Ти в усьому винна. Він нас не шанує, богові не молиться, грошей не заробляє. Вас десятеро, а я один. З хати я вас вижену!

Доцька Варвара довго гляділа на матір, роззявивши рота, потім перевела тупий погляд на вікно, зблідла й, голосно скрикнувши, відкинулася на спинку в стільці. Батько махнув рукою, плюнув і вибіг на подвір'я.

Так звичайно кінчалися в Ширяєвих їхні родинні сцени. Але тут, на лихо, студента Петра опанувала раптом непереборна злоба. Він був однаково загонистої і важкої вдачі, як його батько й дід протопоп, що бив парафіян києм по головах. Блідий, стиснувши кулаки, підійшов він до матері й вигукнув на найвищій теноровій ноті, яку тільки міг взяти:

— Мені бридкі, огидні ці докори! Нічого мені од вас не треба! Нічого! Краще з голоду помру, ніж з'їм у вас ще бодай одну крихтину! Ось повертаю вам ваші падлюцькі гроші! Беріть!

Мати притулилася до стінки й замахала руками, наче перед нею стояв не син, а примара.

— Чим же я винна? — заплакала вона. — Чим?

Син, так само як і батько, махнув рукою й вибіг на двір. Ширяєва дім стояв самотою біля балки, що борозною тяглася степом верстов із п'ять. Береги її поросли молодим дубняком і вільхою, а на дні біг струмок. Дім одним боком виходив на балку, а другим на поле. Парканів і плотів не було. Місце їхне заступали різні будівлі, щільно притулившись одна до одної й відгороджуючи перед домом невеликий шматок землі, що його вважано за двір і де походжали кури, качки та свині.

Вийшовши з хати, студент попростував багnistим шляхом у поле. У повітрі стояла осіння, пронизлива вогкість. Шлях був грязький, блищали тут і там калюжки, а в позовклому полі з трави визирала сама осінь; сумна, гнилява, темна. Праворуч від шляху був город, увесь покопирсаний,

повурій, де-не-де височіли на ньому соняшники з похнюпленими, вже чорними головами.

Петрові думалось, що не зле було б піти до Москви пішки, піти, як єсть, без шапки, у дірявих черевиках і без копійки грошей. На сотій верстві його дожене зрушений і наполоханий батько; почне благати його вернутися або взяти гроші, але він навіть не погляне на нього, а все буде йти, йти... Голі гаї змінятимуться сумовитими ланами, лани—гаями; от-от забіліє земля першим снігом і річки візьмуться кригою... Десь під Курском або під Серпуховим він, знесилений, конаючи з голоду, упаде й помре. Труп його знайдуть і по всіх часописах появиться звістка, що там от, такий от студент помер голодом...

Білий собака з задрипаним хвостом, що блукав на городі чогось шукав, глянув на нього й побрів за ним...

Він ішов дорогою і думав про смерть, про жалем охоплену сім'ю, про моральні батькові муки і разом малював розмаїті пригоди, одна від одної химерніші, мальовничі місця, страшні ночі, несподівані зустрічі. Уявив він низку прочанок, хижку в лісі з одним оком, що ясно світить у штьмі; він стоїть перед вікном, проситься заночувати... його впускають і—раптом він бачить розбійників. А то ще краще, потрапляє він до великого дідицького двору, де, дізнавшись, хто він, напувають і годують його, грають йому на роялі, слухають його скарги і закохується в ньому господарська дочка-красуня.

Заклопотаний своїм горем і поринувши в такі думки, молодий Ширяєв усе йшов та йшов... Попереду, ген-ген на сірому хмарному тлі манячів заїздний двір; ще далі за тим заїздом, на самому обрії видно було маленький пагорб; це залізнична станція. Пагорб отой нагадав йому про зв'язок, що був межі місцем, де він тепер стояв, і Москвою, де горять ліхтарі, гуркотять повози, читаються лекції. І він мало не заплакав від нудьги й нетерпіння. Ця урочиста природа з своїм порядком і красою, ця мертва тиша навколо остогидли йому до розпачу, до ненависти.

— Стережись! — почув він позад себе гучний голос.

Проминувши студента, в легкому, зграбному ландо проїхала знайома бабуся-дідичка. Він уклонився їй і широко усміхнувся. І зразу впіймав себе на цій усмішці,

що зовсім не пасувала до його понурого настрою. Звідки вона, коли вся душа його сповнена досади й нудьги?

І він подумав, що певне сама природа надала людині цю здатність брехати, щоб вона навіть у найтяжчі хвилини душевного напруження могла заховувати таємниці свого гнізда, як заховує їх лисиця або дика качка. В кожній родині є свої радощі і своя жахота, та хоч які великі вони, трудно побачити їх сторонньому оку; це таємниця. В цієї дідички, наприклад, що оце зараз проїхала, рідний батько за якусь то неправду пів життя свого відчував на собі гнів царя Миколая, чоловік її був картяр, із чотирьох синів ані з одного не вийшло нічого путнього. Можна ж уявити собі, скільки то в її родині відбулося жахливих сцен, скільки пролито сліз. А проте стара видавалася щасливою, вдоволеною, і на його усмішку теж відповіла усмішкою. Згадав студент своїх товаришів, що неохоче розмовляють про сім'ю, згадав свою матір, що майже завжди бреше, коли доводиться говорити про чоловіка та дітей...

До самого смерку Петро ходив далеко від дому по шляхах і віддавався невеселим думкам. Коли замрячив дощ, він попростував додому. Вертаючись, він постановив за всяку ціну поговорити з батьком, втовкти йому раз на завжди, що з ним важко й страшно жити.

Удома було тихо. Сестра Варвара лежала за перегородкою і злегка стогнала від головного болю. Феодосія Семеновна з винуватим здивованим лицем сиділа біля неї на скрині і лагодила Архипці штани. Євграф Іванович походжав від вікна до вікна і хмурився на погоду. Його хода, його кашель і навіть потилиця виявляли, що він почував себе винним.

— Виходить, ти роздумав сьогодні їхати? — запитав він.

Студентові стало жаль його, але зараз же, переборовши це чуття, він промовив:

— Слухайте но... Мені треба поговорити з вами серйозно... Так, серйозно... Завжди я шанував вас і... і ніколи не зважувався говорити з вами таким тоном, але ваша поведінка... останній вчинок...

Батько дивився в вікно й мовчав. Студент, ніби добираючи слів, потер собі лоба й вів далі, хвилюючись:

— Жоден обід, жоден чай не минає без того, щоб ви не зняли галасу. Ваш хліб усім стає кісткою в горлі... Нема більшої, тяжчої образи, як дорікання шматком хліба... Ви хоча батько, але ніхто, ні бог, ні природа не дали вам права так зневажати, так знущатися, зганяють на менших злий свій гумор. Ви замучили, знеособили матір, сестра безнадійно затуркана, а я...

— Не твоя то справа мене вчити,—промовив батько.

— Ні, це моя справа. З мене можете знущатись, скільки хочете, але матері дайте спокій. Я не дозволю вам мучити матір,—провадив своє студент, полискуючи очима.—Ви розпустилися, бо ніхто досі не зважився дати вам одсіч. Перед вами усі тремтіли, німіли, але тепер годі. Ви брутальна, невихована людина. Ви брутальні... розумієте? Ви брутальна, важка, черства людина. І селяни ненавидять вас.

Студент збився уже з плигу і не говорив уже, а наче випалював окремі слова. Євграф Іванович слухав мовчки, немов приголомшений; та раптом шия йому почервоніла, кров поволі залила обличчя і він заворушився.

— Мовчи!—крикнув.

— Ага!—правив своєї син.—Не любите слухати правди? Чудесно. Добре. Починайте галасувати. Чудесно.

— Мовчи, кажу тобі!—заревів Євграф Іванович.

На порозі стала Феодосія Семеновна із здивованим лицем, дуже бліда; намагалася вона щось сказати і не могла, а тільки ворушила пальцями.

— Це ти винна!—крикнув їй Ширяєв.—Ти його так виховала!

— Я не хочу далі жити в цьому домі!—крикнув студент, плачучи і злісно поглядаючи на матір.—Не хочу я з вами жити!

Донька Варвара скрикнула за параваном і заридала на голос. Ширяєв махнув рукою й вибіг з дому.

Студент пішов до себе й тихо ліг. До самої півночі лежав він не ворухнувшись і не розплющуючи очей. Він не відчував ні злости, ні сорому, а якийсь невизначений душевний біль. Він не винуватив батька, не жалів матір, не мучив себе гризотою; йому зрозуміло було, що всі тепер у домі відчують такий самий біль, а хто винен, хто терпить більше, хто менше, бог знає...

Опівночі він розбудив робітника й наказав йому приготувати на п'ять годин ранку коня, щоб їхати на станцію, роздягнувся й укрився, та заснути не міг. Чути йому було до самого ранку, як мучений безсонням батько тихо бродив од вікна до вікна й зідхав. Ніхто не спав; усі розмовляли мало, тільки пошепки. Двічі до нього за параван приходила мати. Усе з тим самим здивовано-тупим лицем, вона довго христила його і нервово здригалася...

О п'ятій годині вранці студент ніжно попрощався з усіма і навіть поплакав. Проходячи повз батькову кімнату, він заглянув у двері. Євграф Іванович, одягнений, досі не лягавши, стояв біля вікна й барабанив по стеклу.

— Прощайте, я їду,—вимовив син.

— Прощай... Гроші на круглому столику...—відказав батько, не обертаючись.

Коли робітник віз його на станцію, накрапав гідкий, холодний дощ. Соняшники ще нижче похнюпили свої голови і трава здавалася темнішою.

СТРАХ

(Оповідання мого приятеля).

Дмитрій Петрович Силін скінчив курс в університеті і служив у Петербурзі, але по тридцятім році кинув служити і взявся до сільського господарства. З господарством велося йому незле, а проте мені здавалося, що він не на своєму місці і що добре він зробив би, якби знову виїхав до Петербургу. Коли він, засмалений, сірий од пилу, замучений роботою, зустрічав мене коло брами чи коло ганку і потім за вечерею боровся з дрімотою і жінка одводила його спати, мов ту дитину, або коли він, перемігши сон, починав своїм м'яким, сердечним, ніби благальним голосом викладати свої хороші думки, то я бачив перед себе не господаря й не агронома, а тільки замучену людину, і мені ясно було, що жадного того господарства йому не треба, а треба, щоб день минувсь—і слава богу.

Я любив бувати в нього і гостював часом у його господі день по два, по три. Я любив і його дім, і парк, і великий сад овочевий, і річку, і його філософію, трохи кволу й покручену, але ясну. Мабуть, любив я й його самого, хоч не можу того сказати напевне, бо досі ще не можу збагнути доладу тодішні свої почуття. З нього була розумна, добра, нескучна і щира людина, та пам'ятаю дуже виразно, що коли він звірявся мені з потаємними своїми секретами і звав відносини наші другуванням, то це прикро якось непокоїло мене, і я почувався ніяково. У його дружбі до мене було щось утяжливе, втомне, і я радо волів би мати замість неї звичайні приятельські стосунки.

Річ у тому, що мені дуже й дуже подобалась його дружина, Марія Сергсевна. Закоханий у ній я не був, але мені подобалось її лице, очі, голос, хода, я скучав за нею, коли довго її не бачив, і уява моя на той час нікого не малювала

собі так охоче, як ту молоду, вродливу й елегантну жінку. Я не мав щодо неї жадних певних замірів і ні про що не мріяв, але щоразу чомусь, як ми zostавались удвох, я згадував, що чоловік її має мене за друга, і мене опадала ніяковість. Коли вона грала на фортеп'яні улюблених моїх речей, або розповідала мені щось цікаве, я залюбки слухав, і під той самий час лізли мені чомусь до голови думки, що вона любить свого мужа, що він мені друг і що вона сама вважає мене за його друга, настрій мій псувався, і я робився млявий, недомовний, нудний. Вона постерігала цю переміну і казала звичайно:

— Ви нудитесь без свого друга. Треба послати по нього в поле.

І як приходив Дмитрій Петрович, вона говорила:

— Ну, ось і ваш друг прийшов. Радуйтеся.

Так тривало років з півтора.

Раз якось у липні в неділю я та Дмитрій Петрович знічев'я поїхали в велике село Клушіно купити там до вечері перекуси. Поки ми ходили по крамницях, зайшло сонце і настав вечір, той вечір, якого я, певно, не забуду довіку. Купивши сиру, схожого на мило, та закаменілої ковбаси, що дхнула дьогтем, ми пішли до трактиру спитати, чи нема пива. Наш фурман поїхав до кузні коні підкувати, і ми сказали йому, що чекатимемо на нього біля церкви. Ми ходили, розмовляли, сміялися з покупок своїх, а за нами мовчки і з таємним виглядом, наче шпиг, ходив невідступно чоловік, називаний у нас в повіті досить чудернацьким прізвиськом: Сорок Мучеників. Цей Сорок Мучеників був не хто, як Гаврило Северов чи, просто казавши, Гаврюшка, який служив у мене недавно за льокая і позбувся служби через пияцтво. Він служив і в Дмитрія Петровича, і той теж змістив його за ту саму ваду. Це був п'яниця непросипенний, та й уся огулом доля його була п'яна й така сама непутяща, як він сам. Батько його був священик, а мати дворянка, отже з роду належав він до стану привілейованого, та хоч як я вдивлявся в його виснажене, похтиве, завжди спітніле обличчя, в його руду, сивизною вже позначену бороду, в лихенький рваний піджак та червону сорочку навипуск, й ніяк не міг добачити навіть і сліду того, що у нас називати заведено привілеями. Він звав себе освіченим, розказував, що вчився в духовній школі, але

курсу не скінчив. бо його виключено за куріння тютюну; потім співав в архієрейськiм хорі і років зо два жив у манастирі, а там його теж виключили, але вже не за куріння, а за «грішок». Він виходив пішки дві губернії, подавав навіть прохання до консисторій та до різних установ урядових, чотири рази судився. Нарешті, застрявши в нашiм повіті, він служив за льокая, побережника, псаря, церковного сторожа, побрався з гулящою вдовою - куховаркою і остаточно пошився в лакузи і так звик до властивих тому життю спліток та бруду, що сам уже говорив про своє привілейоване походження якось ніби не ймучи тому віри, немов про міт який. Описуваного часу він тинявся без служби, виставляючи себе за коновала та мисливця, а жінка його пропадала десь безвісти.

З трактира ми пішли під церкву і сіли на паперті, фурмана чекаючи. Сорок Мучеників став оддалік і підніс руку до рота, щоб поchtиво кашлянути в неї, як треба буде. Було вже темно; гостро пахло вечірньою вогкістю і мав от-от сходити місяць. На чистім, зорянім небі було тільки дві хмари, і якраз над нами: одна велика, друга меншенька; вони самотні, наче б мати з дитиною, бігли одна за одною в той бік, де догоряла вечірня заграва.

— Хороший сьогодні день, — сказав Дмитрій Петрович.

— Надзвичайною мірою... — погодився Сорок Мучеників і поchtиво кашлянув у руку. — Як ви оце, Дмитрій Петрович, зволили надумати сюди приїхати? — спитався він улесливим голосом, бажаючи, очевидно, зачати розмову.

Дмитрій Петрович нічого не одповів. Сорок Мучеників тяжко зідхнув і промовив тихо, на нас не дивлячись:

— Страждаю задля одної тільки причини, за котору повинен стати на суд перед бога всесильного. Воно, звісно, людина я пропада і нікчемна, а тільки вірте на совість: без шматка хліба і гірш як собака... Простіть мені, Дмитрію Петрович.

Силін не слухав і, підперши голову кулаками, думав про щось. Церква стояла кінець улиці на високім березі, і нам крізь ґратки, що оточили церкву, видко було річку, пійми по той бік і яскраве багряне полум'я од багаття, біля якого ворушилися чорні люди та коні. А далі за багаття іще вогники: присілочок... Там співали пісню.

На річці й подекуди на луці вставав туман. Високі, вузькі пасма туману, густі та білі, як молоко, бродили над річкою, застуючи відзеркалення зірок і чіпляючись за верби. Вони щохвилини одміняли свій вигляд, і здавалося, ніби ті обіймались, ті кланялись, ті підіймали до неба свої руки з широкими попівськими рукавами, наче молились... Мабуть, вони навіяли на Дмитрія Петровича думку про привиди чи про мерців, бо він повернувся до мене обличчям і запитав, смутно посміхаючись:

— Скажіть мені, любий мій, чому ми, як хочемо розказати щось страшне, таємниче й фантастичне, та не беремо матеріялу з життя, а доконче вдаємось до привидів та того-світніх тіней?

— Страшне те, що незрозуміле.

— А хіба життя для вас зрозуміле? Скажіть: хіба життя ви розумієте більше, як потойбічний світ?

Дмитрій Петрович присунувся до мене зовсім близько, аж я відчув у себе на щоці його дихання. У вечірніх при-смерках його бліде, худорляве обличчя видавалося ще блідіше, а темна борода—чорніша за сажу. Очі в нього були сумні, щирі й трошки перелякані, так наче він мав розказати мені страховину якусь. Він дивився мені в вічі і провадив далі своїм, як завжди, благальним голосом:

— Наше життя і потойбічний світ однаково незрозумілі та страшні. Хто боїться привидів, той повинен боятися й мене, і цих огнів, і неба, бо ж усе це, коли вдуматись як слід, незбагненне й фантастичне не меншою мірою, ніж виходні з того світу. Принц Гамлет не вбивав себе тому, що боявся тих примар, які повстали б, може, перед ним у смертному сні; цей уславлений його монолог мені подобається, але, кажучи одверто, він ніколи не брав мене за душу... Признаюсь вам, як другові, я іноді під тяжку хвилину уявляв собі свій смертний час, моя фантазія вигадувала тисячі щонайхмурніших привидів, і мені вдавалося доводити себе до болючої екзальтації, до кошмару, і це, запевняю вас, не здавалося мені страшніше за дійсність. Нема що, страшні примари, але страшне й життя. Я, голубе мій, не розумію й боюсь життя. Не знаю, може я хвора, спантеличена людина. Нормальній, здоровій людині здається, ніби вона розуміє все, що бачить і чує, а я от втратив це «здається» і день при дні отруюю себе страхом. Є хвороба така—страх

до простору, так от і я хорий на страх до життя. Коли я лежу на траві і довго дивлюся на кузочку, яка вчора тільки народилась і нічого не розуміє, то мені видається, що її життя складається з самого по жаху, і в ній я бачу самого себе.

— Чого ж властиво вам страшно?—спитав я.

— Всього мені страшно. Я людина з природи неглибока і мало цікавлюсь такими речами, як потойбічний світ, приречення родів людському, і загалом рідко коли думкою злітаю попід небеса. Мені страшна найбільше буденщина, що од неї ніхто з нас не може сховатися. Я не годен розмежувати, де у вчинках моїх правда і де брехня, і вони непокоять мене; я свідомий того, що умови життєві та виховання обвели круг мене тісне коло брехні, що все моє життя—це не що інше, як повсякчасне докладання сил, аби ошукувати себе й людей і не помічати цього, і мені страшно на гадку, що я до самої смерти не виборсаюсь із цієї брехні. Сьогодні я роблю щонебудь, а завтра уже не тямлю, навіщо я це зробив. Став я в Петербурзі служити і злякався, приїхав сюди господарювати і теж злякався... Я бачу, що ми мало знаємо і тому щодня помиляємось, буваєм несправедливі, обмовляємо людей, чужий вік заїдаємо, тратимо всі свої сили на дурниці, які нам непотрібні і заважають нам жити, і з цього мені страшно, бо я не розумію, навіщо й кому все це здалося. Я, голубе мій, не розумію людей і боюсь їх. Мені страшно дивитися на мужиків, я не знаю, для яких таких вищих цілей вони страждають і для чого вони живуть. Коли життя—це солодощі, то вони зайві, непотрібні люди; коли ж мета в житті і зміст його—у злиднях і в безпросвітній, безнадійній темноті, то мені невтямки, кому й навіщо потрібна ця інквізиція. Нікого й нічого не розумію. От зрозумійте, з ласки вашої, хоч би цього суб'єкта,—сказав Дмитрій Петрович, на Сорок Мучеників показуючи.—Вдумайтесь.

Постерігши, що ми обидва глянули на нього, Сорок Мучеників почтиво кашлянув у кулак і сказав:

— У хороших панів повсігди був вірна слуга, але ж усьому тут причина виходить—чарка. Коли б на мене, нещасливого чоловіка, тепер зглянулись і дали мені місце, то я б образ поцілував. Слово моє, як камінь.

Церковний сторож пройшов біля нас, здумлено на нас подивився і почав сіпати за віршовку. Дзвін повільно й

протяжисто, різко порушуючи вечірню тишу, видзвонив десять.

— Еге, вже десята година,—сказав Дмитрій Петрович.—Час би вже нам їхать. Таке то, голубе мій,—зідхнув він:—якби ви знали, як я боюся своїх буденних житейських думок, де, здавалосьби, не повинно бути нічого страшного! Аби не думати, я розважаюся роботою і зумисне втомлюю себе, щоб міцно спати вночі. Діти, жінка,—у кого іншого це таке звичайне, а в мене яке воно тяжке, мій голубе.

Він пом'яв руками обличчя, крекнув і засміявся.

— Якби я міг розказати, у які дурні пошився я в своєму житті,—сказав він.—Мені всі кажуть: у вас мила дружина, чудесні діти і самі ви прегарний сім'янин. Мають мене за дуже щасливого і задрять мені. Ну, як уже до слова прийшлося, то звірюся вам по щирості: моє щасливе родинне життя—саме лише сумне непорозуміння, і я боюсь його.

Бліде його обличчя стало негарне од напруженої усмішки. Він обняв мене за стан і вів далі півголосом:

— Ви мій правдивий друг, я вам вірю і глибоко шаную вас. Другування посилає нам небо на те, щоб ми могли вилити душі і визволяться од гнітючих своїх таємниць. Дозвольте ж мені скористати з приязні вашої до мене і сказати вам усю правду. Моє родинне життя, що видається вам таке чарівне,—це найбільше моє нещастя і найбільший мій страх. Я оженився чудно й нерозумно. Треба вам знати, що до весілля я кохав Машу божевільно і залицявся до неї два роки. Я освідчувався їй п'ять разів, і вона відмовляла мені, бо цілком була до мене байдужа. Шостого разу, коли я, очамривши з любови, повзав перед нею навколішки і просив руки, як милостині, вона згодилась... Так вона сказала мені: «Я вас не люблю, але буду вам вірна»... На таку умову я пристав тоді, нетямлячись от радості. Я тоді розумів, що воно означає, а тепер, присягаюся богом, не розумію.—«Я вас не люблю, але буду вам вірна»,—що воно означає? Це туман, темрява... Я люблю її тепер так само палко, як і першого весільного дня, а вона, мені здається, байдужа, як і перше, і, мабуть, рада буреє, коли я виїду з дому. Я не знаю напевне, чи любить вона мене, чи ні, не знаю, не знаю, але ж ми живемо під одним дахом, кажемо одно одному «ти», спимо вкупі, маємо діти, майно спільне у нас... Що ж це означає? До чого це? І чи розумієте ви щонебудь, голубе

мій? Жорстока мука. Тим, що в наших стосунках я нічого не розумію, я ненавиджу то її, то себе, то обох разом, все у мене в голові переплуталось, я мучу себе і тупішаю, а як на зло вона дедалі стає вродливіша, дивна стає... По-моєму, волосся в неї чудесне, а усміхається вона, як жадна в світі жінка. Я люблю і знаю, що люблю безнадійно. Безнадійна любов до жінки, од якої маєш двоє дітей! Хіба це зрозуміле і не страшно? Хіба це не страшніше за привида?

Він був у такому настрої, що говорив би ще дуже довго, та, на щастя, почувся фірманів голос. Прийшли наші коні. Ми сіли до коляси, і Сорок Мучеників, скинувши шапку, підсадив нас обох з таким виразом, ніби давно уже чекав нагоди наших дорогоцінних тіл доторкнутись.

— Дмитрію Петрович, позвольте до вас прийти, — промовив він, сильно кліпаючи очима і схиливши голову набік. — Явіть божеську ласку. Пропадаю з голоду.

— Ну, гаразд, — мовив Силін. — Приходь, поживеш три дні, а там побачимо.

— Слухаю пана, — зрадів Сорок Мучеників. — Я сьогодні ж таки й прийду.

Додому було шість верст. Дмитрій Петрович, задоволений, що нарешті виявив думки свої перед другом, усю дорогу держав мене за стан і вже не гірко та перелякано, а весело казав мені, що коли б у нього в сім'ї велося щасливо, то він вернувся б до Петербургу і взявся б там до науки. Той повів, казав він, що погнав у село стільки обдарованої молоді, був то сумний повів. Жита й пшениці у нас в Росії багато, а зовсім нема культурних людей. Треба, щоб обдарована, здорова молодь вдавалася в науки, у мистецтво та в політику; чинити інакше значить бути нерозважною людиною. Він філософував залюбки і висловлював жаль, що завтра рано вранці розлучиться зо мною, бо йому треба їхати на торг лісовий.

А мені було ніяково й смутно, і здавалось мені, наче б я обманюю людину. І одночасно мені було приємно. Я дивився на величезний, багровий місяць, що саме сходив, і уявляв собі високу, струнку блондинку, блідолицю, завжди одягнену, напахану якимись особливими парфумами, схожими на мускус, і мені чомусь весело було думати, що вона не любить свого чоловіка.

Приїхавши додому, ми сіли вечеряти. Марія Сергієвна, сміючись, трактувала нас нашими покупками, а я гадав собі, що у неї і справді чудесне волосся і що усміхається вона як жадна в світі жінка. Я стежив за нею, і мені хотілось у кожному її рухові й погляді бачити, що вона не любить свого чоловіка, і мені здавалось, що я це бачу.

Дмитрія Петровича незабаром почав змагати сон. По вечері він посидів з нами хвилин із десять і сказав:

— Воля ваша, пацове, а мені завтра треба вставати о третій. Дозвольте залишити вас.

Він ніжно поцілував дружину, міцно, з подякою стис мені руку і змусив мене пообіцяти, що я доконче приїду на тім тижні. Щоб узавтра не проспав, він пішов ночувати у флігель.

Марія Сергієвна лягала спати пізно, по-петербурзькому, і тепер я чомусь був цьому радий.

— Отже,—почав я, як ми zostалися самі,—отже, коли ласка ваша, заграйте щонебудь.

Мені не хотілось музики, але я не знав, як почати розмову. Вона сіла до фортеп'яна і заграла не пам'ятаю що. Я сидів коло неї, дивився на її білі, пухкі руки і намагався прочитати щонебудь на її зимному, байдужому обличчі. А вона чомусь усміхнулась і глянула на мене.

— Вам нудно без вашого друга,—сказала вона.

Я засміявся.

— Задля друга досить було б їздити сюди раз на місяць, а я буваю тут частіше, як щотижня.

Сказавши це, я встав і знепокоєно пройшовся з кутка в куток.

— Ви що хочете цим сказати?—спиталась вона, підводячи на мене свої великі, ясні очі.

Я нічого не відповів.

— Ви сказали неправду,—вела вона далі, подумавши.—Ви буваєте тут тільки для Дмитрія Петровича. Що ж, я дуже рада. За наших часів мало кому доводиться бачити таку приязнь.

— Еге,—подумав я і, не знаючи, що сказати, спитав:—Хочете пройтися в саду?

— Ні.

Я вийшов на терасу. По голові в мене наче мурашки перебігали і мені було холодно од зрушення. Я вже був певен,

що розмова наша буде найзвичайнісінька і що нічого особливого ми не зуміємо одно одному сказати, але доконче цієї ночі станеться те, про що я й мріяти не насмілювався. Доконче цієї ночі або ніколи.

— Яка година хороша, — сказав я голосно.

— Це мене ні трошки не обходить, — почувлась відповідь.

Я ввійшов у вітальню. Марія Сергіївна усе ще стояла коло коминка, заклавши за спину руки, думала про щось і дивилась убік.

— Чому ж воно вас ні трошки не обходить?

— Бо мені нудно. Вам буває нудно тільки без друга вашого, а мені завжди нудно. Зрештою... це вам не цікаве.

Я сів до фортеп'яна і взяв кілька акордів, очікуючи, що вона скаже.

— Ви, будь ласка, не церемоньтесь, — сказала вона, сердито дивлячись на мене і ніби збираючись заплакати з досади. — Коли вам хочеться спати, то йдіть собі. Не думайте, що як ви друг Дмитрієві Петровичу, то мусите нудитися з його жінкою. Я не хочу жертви. Ідіть собі, будь ласка.

Я не пішов, звичайно. Вона вийшла на терасу, а я зоставсь у вітальні і хвилину з п'ять перегортав ноти. Потім я вийшов. Ми стояли поруч, отінені фіранками, а під нами були сходи, місячним сяйвом облиті. Через квітники та на жовтім піску по алеях тяглися чорні тіні від дерев.

— Мені також треба їхати завтра, — сказав я.

— Певне, коли мужа нема вдома, то вам не можна зоставатися тут, — промовила вона насмішкувато. — Уявляю, якби ви були нещасні, якби закохались у мене. Стривайте, от я колинебудь візьму та й кинусь вам на шию... Побачу, з яким жахом ви втікатимете од мене. Це цікаво.

Її слова та бліде обличчя були сердиті, але очі повні були найніжнішого палкого кохання. Я уже дивився на це прекрасне створіння як на свою власність і тут уперше я постеріг, що вона має золотисті брови, прегарні брови, яких я раніше не бачив. Думка, що зараз я можу пригорнути її до себе, пестити, торкатись її чудесного волосся, така дивовижна мені здалась, аж я засміявся й заплющив очі,

— Одначе, вже пора... Спокійної ночі ¹,—промовила вона.

— Я не хочу спокійної ночі...—сказав я, сміючись і йдучи за нею з вітальню.—Я проклену цю ніч, коли вона буде спокійна.

Стискаючи їй руку і проводячи її до дверей, я побачив по її обличчю, що вона розуміє мене і рада, що я теж розумію її.

Я пішов до себе в кімнату. На столі в мене коло книжок лежав Дмитрія Петровича кашкет, і це нагадало мені про його приятель. Я взяв палицю і вийшов у сад. Тут уже встав туман, і коло дерев та кущів, обіймаючи їх, бродили ті самі високі та вузькі привиди, що я ото бачив їх на річці. Яка шкода, що я не міг з ними стати до розмови.

В надзвичайно прозорому повітрі виразно відокремлювались кожен листок, кожна росинка—все це усміхалося мені в тиші, спросоння, і, проходячи біля зелених лавок, я згадував слова із якоїсь Шекспірової п'єси: як любо місячне проміння спить на лаві цій.

У саду був пагорбок. Я вийшов на нього й сів. Мене млюстило чарівне почуття. Я знав напевне, що зараз буду обіймати, тулитися до її пишного тіла, цілувати золоті брови, і мені хотілось не вірити цьому, дражнити себе, і було жалько, що вона мене так мало мучила і так легко піддалася.

Аж раптом несподівано почувлася тяжка хода. На алеї указався середній на зріст чоловік, і я зараз таки впізнав у йому Сорок Мучеників. Він сів на лавку й тяжко зідхнув, потім тричі перехристився й ліг. За хвилину він підвівся й ліг на другий бік. Комарі та вогкість нічна не давали йому заснути.

— Ну, життя, — промовив він. — Нещасне, гірке життя.

Дивлячись на його худюще, зігнуте тіло і слухаючи тяжкі, хриплі зідхання, я згадав ще про одно нещасне, гірке життя, сьогодні мені висповідане, і мені зробилося моторошно й лячно од свого раювання. Я зійшов з пагорба і пішов до будинку.

¹ Треба було б: д о б р а н і ч, але перекладач зберіг тут російську формулу прощання задля наступної фрази (Р е д.).

«Життя, на його гадку, страшне, — думав я, — то не церемонься ж із ним, ламай його, поки воно тебе не задавило, бери все, що можна вирвати в нього».

На терасі стояла Марія Сергіївна. Я мовчки обняв її і почав жагуче цілувати її брови, скроні, шию...

У мене в кімнаті вона говорила мені, що кохає мене вже давно, більш як рік. Вона присягалась мені в коханні, просила, щоб я забрав її до себе. Я раз-по-раз підводив її до вікна, щоб подивитись на її обличчя в місячному світлі і вона здавалась мені прекрасним сном, і я поспішав міцн, обняти її, щоб повірити, що це дійсність. Давно вже не зазнавав я таких розкошів... А проте далеко, десь у глибин-душевній я відчував якусь прикрість, мені було наче б то ніяково. В її коханні до мене було щось трудне й утяжливе, як у Дмитрія Петровича приязні. Це було велике, серйозне кохання із сльозами та присяганнями, а я хотів, щоб не було нічого серйозного. Хай би ця місячна ніч майнула в нашому житті ясним метеором — і квіт.

Рівно о третій вона вийшла од мене, і коли я, стоячи на порозі, дивився їй услід, кінець коридору раптом указався Дмитрій Петрович. Зустрівшись з ним, вона здригнула і одступилась йому з дороги, і у всій її постаті написана була огида. Він якось чудно посміхнувся, кашлянув і ввійшов до мене в кімнату.

— Тут я забув учора свого кашкета... — сказав він, не дивлячись на мене.

Він найшов і обома руками надів на голову кашкета, потім глянув на моє зніжковіле обличчя, на мої пантофлі і промовив не своїм, а чудним якимось, хрипким голосом:

— Мені, певне, на роду написано нічого не розуміти. Коли ви щось розумієте, то... поздоровляю вас. У мене темно в очах.

І він вийшов, покашлюючи. Потім я бачив у вікно, як він сам коло стайні запрягав коні. Руки йому дрижали, він поспішав і оглядався на дім; мабуть, йому було страшно. Далі він сів у тарантас і з чудним виразом, наче боявся погоні, ударив по конях.

Трохи згодом поїхав і я. Уже сходило сонце, і вчорашній туман несміливо тулився до кущів та пагорків. На козлах сидів Сорок Мучеників, що десь устиг уже випити, і торочив по-п'яному нісенітниці.

— Я людина вольца!—кричав він на коні.—Гей, ви, малинові! Я стовбовий почесний громадянин, от що, коли хочете знати.

Дмитрія Петровича страх, що не йшов мені з голови, перекинувся й на мене. Я думав про те, що сталося, і нічого не розумів. Я дивився на граків, і мені було чудно й страшно, що вони літають.

— Навіщо я це зробив?—питав я сам себе здивовано й розпачливо.—Чому воно вийшло саме так, а не інакше якось? Кому й для чого так треба було, щоб вона кохала мене серйозно і щоб він увійшов у кімнату по кашкет? До чого тут кашкет?

Того ж самого дня я виїхав до Петербургу, і з Дмитрієм Петровичем та жінкою його більше не бачився. Кажуть, вони, як і перше, живуть укупі.

УЧИТЕЛЬ СЛОВЕСНОСТ

I

Почувся стукіт кінських і опит на дерев'яному помості; зі стайні вивели спочатку вороного «Графа Нуліна», далі білого «Велетня», далі сестру його «Майку». Усе це були чудесні й дорогі коні. Старий Шелестов окульбачив «Велетня» і сказав, звертаючись до своєї дочки Маші:

— Ну, Маріє Годфруа, йди но сідай! Гопля!

Маша Шелестова була наймолодша в родині; вона мала вже 18 років, але родина все ще вважала її за маленьку й тому всі казали на неї Маня й Манюся; а після того, як у місті побував цирк, що вона його ретельно одвідувала, її всі почали звати Марія Годфруа.

— Гоп-ля!—скрикнула вона, сідаючи на «Велетня».

Її сестра Варя сіла на «Майку», Нікітін—на «Графа Нуліна», офіцери—на свої коні, й довга красна кавалькада, рябіючи білими офіцерськими кителями й чорними амазонками, повагом рушила з двору.

Нікітін помітив, як, коли сідали на коні й коли далі виїхали на вулицю, Манюся чомусь увагу звертала тільки на нього. Вона заклопотано оглядала його та «Графа Нуліна» й казала:

— Ви, Сергію Васильовичу, все держіть його на мундштуку. Не давайте йому полохатись. Він удає.

І чи тому, що її «Велетень» дуже приятелював з «Графом Нуліним», чи це так випадало, вона, як і вчора й позавчора, весь час їхала поруч Нікітіна. А він дивився на її маленьке струнке тіло, що сиділо на білій гордій тварині, на її тонкий профіль, на циліндер, що зовсім не був їй до лиця, обертаючи її на старішу, ніж вона була,—дивився радісно, зворушено, з захопленням, слухав її, мало що розумів і думав:

«Даю собі слово честі, богом заприсягаюся, що наберуся сміливості і сьогодні ж освідчуся їй»...

Був вечір після шостої години—час, коли біла акація й бузок так пахнуть, аж, видається, повітря й самі дерева застигають від своїх пахоців. У міському саду вже грала музика. Коні дзвінко стукотіли на бруку; з усіх боків лунали сміх, гомін, грюкання хвірток. Зустрічні солдати козирили офіцерам, гімназисти вклонялися Нікітіну; і, очевидно, всім, хто гуляв і поспішав до саду на музику, дуже було приємно бачити кавалькаду. А як тепло, які м'які на вигляд хмаринки, розкидані безладно по небу, які лагідні й затишні тіні тополь та акацій,—тіні, що простяглись через усю широку вулицю й обіймають на тому боці доми, аж до балконів і других поверхів.

Виїхали за місто на шлях і пустилися клуса. Тут уже не пахли акації й бузок, не чути було музики, зате пахтіло поле, зеленіли молоді жита й пшениця, пискотіли ховрахи, крякали граки. Де оком скинь, скрізь зелено, тільки де-не-де чорніють баштани та геть ліворуч, на кладовищі, біліє смуга яблунь на відцвіті.

Проїхали повз різниці, далі повз броварню, випередили юрбу солдатів-музик, які поспішали до позаміського саду.

— Полянський має дуже доброго коня, не перечу,—казала Манюся до Нікітіна, очима показуючи на офіцера, що їхав поруч із Варєю.—Але він браковий. Зовсім уже не до речі ця біла пляма на лівій нозі і, погляньте, голову закидає. Тепер його вже ніяк не відзвичаїш, так і закидатиме, аж поки не пропаде.

З Манюсі була така ж завзята конелюбка, як і її батько. Вона страждала, бачивши чийогось доброго коня, й раділа, знаходячи вади в чужих коней. А Нікітін зовсім не розумівся на конях, йому цілком було однаково, чи тримати коня на повіді, чи на мундштуку, пускати коня клуса чи вчвал; він почував тільки, що поза в нього була неприродня, напружена і що через це офіцери, які вміють триматися на кульбаці, мають більше подобатися Манюсі, як він. І він ревнував її до офіцерів.

Коли їхали біля позаміського саду, хтось запропонував заїхати й випити зельтерської води. Заїхали. У саду росли самі дуби; вони почали зеленіти оце недавно, і тепер крізь молоде листя було видно увесь сад, з його естрадою, сто-

ликами, орелями, видно було всі воронячі кубла, подібні до великих шапок. Вершники та їхні дами зійшли з коней біля одного із столиків і сказали дати собі зельтерської води. До них почали підходити знайомі, що гуляли в саду. Між іншим, підійшов військовий лікар у високих чоботях і капельмайстер, що чекав на своїх музик. Мабуть, лікар узяв Нікітіна за студента, бо спитав:

— Ви, прошу вас, на вакації приїхали?

— Ні, я тут завжди живу, — відповів Нікітін. — Я служу за викладача в гімназії.

— Невже? — здивувався лікар. — Такий молодий і вже вчителюєте?

— Який же молодий? Я маю 26 років... Хвала бо-гові...

— У вас і борода й вуса; але все ж на вигляд вам не можна дати більше, як 22—23 роки. Як ви молодо виглядаєте!

«Що за свинство! — подумав Нікітін. — І цей мене вважає за молокососа!»

Йому дуже прикро було, коли здійснено мову про його молодість, особливо при жінках чи гімназистах. Відколи він приїхав до цього міста й став на посаду, він почав ненавидіти свій молодий вигляд. Гімназисти його не боялися, старі величали молодиком, жінки радніше танцювали з ним, як слухали його довгі розумування. І він багато дав би за те, щоб постарішати нині років на десять.

Із саду поїхали далі, на ферму Шелестових. Тут зупинилися біля воріт, викликали прикажчикову жінку Праксов'ю й попросили молока з-під корови. Молока ніхто не захотів пити, усі ззирнулися, засміялись і поскакали назад. Коли їхали назад, у заміському саду заграла музика; сонце сховалося за кладовище й півнеба багряніло від заходу.

Манюся знову їхала поруч Нікітіна. Йому хотілося заговорити про те, як палко він її кохає, але він боявся, що його почують офіцери й Варя, і мовчав. Манюся теж мовчала, й він почував, чому вона мовчить і чому іде поруч його, й був такий щасливий, що земля, небо, міські вогні, чорний обрис броварні — все зливалось йому в очах на щось дуже гарне й ласкаве, і йому видавалось, ніби його «Граф Нулін» іде повітрям і хоче здертися на багряне небо.

Приїхали додому. На столі в саду вже кипів самовар, і з одного краю стола із своїми приятелями, урядовцями окружного суду, сидів старий Шелестов і, як звичайно, щось критикував.

— Це хамство!—казав він.—Хамство й більше нічого. А так, хамство!

Відколи він закохався в Манюсю, Нікітіну все подобалося в Шелестових: і будинок, і сад біля дому, й вечірній чай, і плетені стільці, й стара нянька, й навіть слово «хамство», яке часто любив промовляти старий. Не до вподоби йому була тільки сила собак і котів та єгипетські голуби, що тужливо стогнали у великій клітці на терасі. Собак дворяг і хатніх була така сила, аж він за весь той час, як був знайомий з Шелестовими, навчився пізнавати тільки двох: Мушку й Сома. Мушка—то було маленьке облізле собаченя з волохатою мордою, люте й розпечене. Нікітіна вона ненавиділа; побачивши його, вона щоразу схиляла голову набік, вишкіряла зуби й починала: «Р-р... нга-нга-нга-нга... ррр...».

Потім сідала під стільцем. Коли ж він намагався прогнати її з-під свого стільця, вона заливчасто, пронизливо брехала, а хазяї говорили:

— Не бійтеся, вона не кусається. Вона в нас добра.

Сом же був величезний чорний пес, на довгих лапах і з хвостом, цупким як палиця. Підчас обіду й чаю він звичайно ходив мовчки під столом і стукав хвостом по чоботях і по ніжках стола. Це був добрий дурний пес, але Нікітін його не зносив за те, що він мав звичку класти свою морду на коліна обідникам і бруднити слиною штани. Нікітін не раз пробував бити його по великому лобі колодочкою ножа, стукав по носі, лаявся, скаржився, але ніщо не рятувало його штанів від плям.

Після прогулянки верхи чай, конфітури, сухарі й масло здалися дуже смачними. Першу шклянку всі випили з великим апетитом і мовчки, а перед другою взялися сперечатись. Суперечки щоразу підчас чаю й обіду починала Варя. Вона мала вже 23 роки, була гарна з себе, вродливіша від Манюсі, її вважали за найрозумнішу й найосвіченішу в домі, і трималася вона статечно, строго, як це й пасувало старшій дочці, що посіла в домі місце небіжчиці матері. Яко господарка, вона ходила при гостях у блюзі, офіцерів звала на

прізвище, до Манюсі ставилася як до дівчинки й розмовляла з нею тоном клясної дами. Взивала вона себе старою дівою—отже була певна, що піде заміж.

Кожну розмову, навіть про погоду, вона конче зводила на суперечку. У неї була якась пристрасть—ловити всіх на слові, викривати суперечності, чіплятися до фрази. Ви починаєте з нею про щось розмовляти, а вона вже пильно дивиться вам в обличчя й раптом перебиває: «Дозвольте, дозвольте, Петров, позавчора ви казали цілком протилежне».

Або ж вона іронічно посміхається й каже: «Однак я помічаю, ви починаєте проповідувати принципи третього відділу. Віншую вас».

Якщо ви сказали дотеп або калямбур, у ту ж мить ви чуєте її голос: «чували вже!» або: «Банально!» Коли ж дотепує офіцер, вона зневажливо кривить обличчя й каже: «Арррмійський дотеп!»

І це «ррр...» виходило в неї так значливо, що Мушка неодмінно відповідала їй з-під стільця: «Ррр...нга-нга-нга»...

Сьогодні за чаєм суперечка почалася з того, що Нікітін заговорив про гімназіяльні іспити.

— Дозвольте, Сергію Васильовичу, — перебила його Варя. — Ось ви кажеге, учням важко. А хто винний, дозвольте вас запитати? Приміром, ви загадали учням VIII кляси твір на тему: «Пушкін як психолог». Насамперед, не можна загадувати таких важких тем, а потім, який же з Пушкіна психолог? Ну, Щедрін або, скажімо, Достоевський—інша справа, а Пушкін—великий поет і більше нічого.

— Щедрін сам собою, а Пушкін сам собою, — похмуро відповів Нікітін.

— Я знаю, у вас у гімназії не визнають Щедріна, але не в цьому справа. Ви скажіть мені, який же з Пушкіна психолог?

— А то хіба не психолог? Прошу, я наведу вам приклади.

І Нікітін продеклямував кілька місць із Онегіна, далі з Бориса Годунова.

— Аж ніякої тут не бачу психології, — зідхнула Варя. — Психологом звать того, хто змальовує тонкощі людської душі, а це чудові вірші й більше нічого.

— Я знаю, якої вам треба психології! — образився Нікітін. — Вам треба, щоб хтось пиляв мені тупою пилкою

пальця й щоб я репетував не своїм голосом—це, на вашу думку, психологія.

— Банально! Проте, ви все ж не довели мені: чому ж Пушкін психолог?

Коли Нікітіну доводилося заперечувати те, що видавалося йому за рутину, вузькість або щось подібне до цього, він звичайно зіскакував з місця, хапав себе обома руками за голову й починав стогнучи бігати з кутка до кутка. І тепер також: він зіскочив, схопив себе за голову й стогнучи пройшов навколо столу, потім сів осторонь.

Його взяли захищати офіцери. Штабс-капітан Полянський став запевняти Варю, що Пушкін справді психолог, і на доказ навів два рядки з Лермонтова; поручник Гернет сказав, що якби Пушкін не був психолог, то йому не поставили б у Москві пам'ятника.

— Це хамство!—лунало з другого кінця столу.—Я так і губернаторові сказав: це, ваше превосходительство, хамство!

— Я більше не сперечаюся,—гукнув Нікітін.—Це його ж царствію не буде кінця! Годі! Ах, та забирайся ж ти геть, поганий собако!—гукнув він на Сома, що поклав йому на коліна голову й лапу.

«Ррр... нга-нга...»—почулося з-під стільця.

— Признайтеся, що ви помиляєтесь!—гукнула Варя.— Признайтеся!

Але прийшли гості-панночки, й суперечка припинилася сама. Усі рушили до залі. Варя сіла до роялю й заграла танців. Потанцювали спочатку вальс, далі польку, далі кадрили з grand-rond, яке провів через усі кімнати штабс-капітан Полянський, далі знову стали танцювати вальс.

Старі підчас танців сиділи в залі, курили й дивилися на молодь. Серед них був і Шебалдін, директор міського кредитового товариства, вславлений своєю любов'ю до літератури й сценічного мистецтва. Він заснував місцевий «Музично-драматичний гурток» і сам брав участь у виставах, чомусь завсіди граючи самих лише смішних льокаїв або співочим голосом читаючи «Грішницю». Звали його в місті мумія, бо був він високий, дуже худорлявий, жилавий і завжди мав урочистий вираз обличчя та тмяні нерухомі очі. Сценічну штуку він любив так щиро, аж навіть голив собі вуса й бороду, а це ще збільшувало його подібність до мумії.

Після grand-gond він нерішуче, якимось боком, підійшов до Нікітіна, кашлянув і сказав:

— Я мав приємність бути за чаєм підчас суперечки. Цілком поділяю вашу думку. Ми з вами одностайні й мені було б дуже приємно поговорити з вами. Ви читали, прошу вас, «Гамбурзьку драматургію» Лессінґа?

— Ні, не читав.

Шебалдін жахнувся й замахав руками, ніби обсмалив собі пучки, і, нічого не кажучи, посунувся назад від Нікітіна. Постать Шебалдіна, його запитання й подив видалися Нікітіну смішні, проте він подумав:

«Справді ніяково. Я—вчитель словесности, а досі не читав іще Лессінґа. Треба буде прочитати».

Перед вечерею всі, молоді й старі, сіли грати в «долю». Узяли дві колоди карт: одну здали всім порівну, другу покладали на стіл сподом догори.

— Хто має цю карту,—почав урочисто старий Шелестов,—підіймаючи верхню карту другої колоди,—тому доля піти зараз до дитячої кімнати й поцілуватися там із нянькою.

Приємність цілуватися з нянькою припала на долю Шебалдіна. Усі юрбою оточили його, одвели до дитячої кімнати й, сміючися та плескаючи в долоні, примусили поцілуватися з нянькою. Знявся галас, гамір...

— Не так палко!—кричав Шелестов, від сміху плачучи.—Не так палко!

Нікітіну випала доля сповідати всіх. Він сів на стільця серед залі. Принесли шалю й накрили його з головою. Перша прийшла до нього сповідатися Варя.

— Я знаю ваші гріхи,—почав Нікітін, дивлячися в темряві на її строгий профіль.—Скажіть мені, добродійко, з якої це речі ви щодня гуляєте з Полянським? Ой, «не даром, не даром вона з гусаром».

— Це банально,—сказала Варя й пішла.

Потім під шалею заблищали великі нарухомі очі, позначився в темряві любий профіль і запахло чимось дорогим, давно знайомим, що нагадувало Нікітіну Манюсину кімнату.

— Маріє Годфруа,—сказав він і не пізнав свого голосу,—такий він був ніжний і м'який,—чим ви грішні?

Манюся примружила очі й показала йому кінчик язика, потім засміялася й пішла. А за хвилину вона вже стояла серед залі, плескала в долоні й гукала:

— Вечеряти, вечеряти, вечеряти!

І всі посунули до їдальні.

Підчас вечері Варя знову сперечалася, цього разу з батьком. Полянський солідно їв, пив червоне вино й розповідав Нікітіну, як він колись узимку, на війні буди, цілу ніч простояв по коліна в болоті; ворог був близько, тому не можна було ані говорити, ні курити, ніч була холодна, темна, віяв пронизливий вітер. Нікітін слухав і скося поглядав на Манюсю. Вона дивилася на нього непорушно, не змигнувши, ніби замислилася про щось чи поринула в забуття... Це його й тішило, і мучило.

«Для чого вона на мене так дивиться?—мучився він.—Це ніяково. Можуть постерегти. Ой, яка вона ще молода, яка наївна!»

Гості почали розходитися опівночі. Коли Нікітін вийшов за ворота, на другому поверсі дому грюкнуло віконце й він побачив Манюсю.

— Сергію Васильовичу!—покликала вона.

— Слухаю вас!

— Ось що...—промовила Манюся, очевидно вигадуючи, що б сказати.—Ось що... Полянський обіцяв прийти цими днями із своєю фотографією й зняти всіх нас. Треба буде зібратися.

— Добре.

Манюся зникла, вікно стукнуло й зараз же в домі хтось заграв на роялі.

«Ну й дім!—думав Нікітін, переходячи вулицю.—Дім, де стогнуть самі лише єгипетські голуби, та й ті тому, що інакше не вміють висловити свою радість!»

Але не тільки в Шелестових жили весело. Нікітін не пройшов і двіста кроків, як і з іншого дому залнали звуки роялю. Прошов він іще трохи й побачив біля воріт мужика, що грав на балабайку. У саду оркестра вларила попури з російських пісень...

Нікітін жив за півверстви від Шелестових, у квартирі, що мала вісім кімнат і що її він наймав за триста карбованців на рік разом із своїм товаришем, учителем географії та історії Іполітом Іполітичем. Цей Іполіт Іполітич, ще не старий чоловік, з рудою борідкою, кирпатий, з обличчям брусуватим і неінтелігентним, як у ремісника, але добродушним, коли повернувся додому Нікітін, сидів у себе за

столом і виправляв учнівські мапи. За найпотрібніше й найважливіше він вважав у географії рисувати мапи, а в історії—знати хронологію; цілими ночами сидів він і синім олівцем виправляв мапи своїх учнів та учениць або ж складав хронологічні таблиці.

— Яка чудова сьогодні погода!—сказав Нікітін, входячи до нього.—Дивуюся з вас, як це ви можете сидіти в хаті.

Іполіт Іполітич був людина неговірка; він або мовчав, або ж говорив тільки про те, що всім уже давно відоме. Тепер він відповів так:

— Еге, прекрасна погода. Маємо травень, незабаром справжнє літо. А літо не те, що зима. Узимку груби треба палити, а влітку й без груб тепло. Улітку відчинеш уночі вікна і проте тепло, а взимку—подвійні рями й проте холодно.

Нікітін посидів коло столу не більше як хвилину й занудився.

— Добраніч!—сказав він, зводячися й позіхаючи.—Хотів був я розповісти вам дещо романічного, що до мене стосується, але ж ви—географія! Почнеш вам про кохання, а ви зараз: «Якого року був бій біля Калки?» Ну вас ік бісу з вашими боями та Чукотськими носами!

— Чого ж ви гніваєтесь?

— Та зло бере!

І досадуючи, що він не освідчився ще Манюсі й що йому немає з ким тепер порозмовляти про своє кохання, він пішов до свого кабінету й ліг на дивані. У кабінеті було темно й тихо. Лежачи й дивлячись у темряву, Нікітін чомусь почав думати про те, як за два чи три роки він поїде для чогось до Петербургу, як Манюся проведитиме його до вокзалу й плакатиме; у Петербурзі він дістане від неї довгого листа, де вона благатиме його якнайскорше повернутися додому. І він напише їй... Свого листа почне так: «Люба моя крисио...»

— Саме так, люба моя крисио,—сказав він і засміявся.

Йому було не догідно лежати. Він підклав руки під голову й закинув ліву ногу на спинку дивана. Стало догідно. Під той час вікно почало помітно бліднути, на дворі загоріли сонні півні. Нікітін думав далі про те, як він повернеться з Петербургу, як стріне його на вокзалі Манюся й, скрикнувши з радощів, кинеться йому на шию; або, ще

краще, він схитрує: приїде вночі тихенько, куховарка відчинить йому, потім навшпиньках пройде він до спальні, тихенько роздягнеться і—гуп у постіль! А вона прокинеться і—о радість!

Повітря зовсім побіліло. Кабінета й вікна вже не було. На ганочку броварні, тієї самої, що повз неї проїздили сьогодні, сиділа Манюся й щось говорила. Потім вона взяла Нікітіна під руку й пішла з ним до позаміського саду. Тут він побачив дуби й воронячі кубла, подібні до шапок. Одне кубло похитнулося, визирнув із нього Шебалдін і голосно гукнув: «Ви не читали Лессінґа!»

Нікітін здригнувся всім тілом і розплющив очі. Перед диваном стояв Іполіт Іполітич і, відкинувши назад голову, надівав краватку.

— Уставайте, пора на посаду,—казав він.—А в одежі спати не можна. Від цього одежа псується. Спати треба в постелі, роздягшись...

І він, як і завжди, почав довго, з перестанками говорити про те, що всім уже давно відоме.

Перша лекція в Нікітіна була з російської мови в другій класі. Коли він рівно о дев'ятій увійшов до цієї класи, то там, на чорній таблиці, були написані крейдою дві великі літери: М. Ш. Це, напевне, означало: Маша Шелестова.

«Вже пронюхали поганці...—подумав Нікітін.—І звідки вони все знають?»

Друга лекція з письменства була в п'ятій класі. І тут на таблиці було написано М. Ш., а коли він, закінчивши лекцію, виходив із цієї класи, позад нього розітнувся вигук, ніби в театральній галерійці:

— Ура-а-а! Шелестова!!

Від спання в одежі було недобре в голові, тіло немогло від лінощів. Учні, щодня чекавши на розпуск перед іспитами, нічого не робили, нудилися, пустували від нудьги. Нікітін теж нудьгував. Не помічав пустування і щоразу підходив до вікна. Він бачив улицю, яскраво освітлену сонцем. Над домами прозоре блакитне небо, пташки, а ген далеко за зеленими садами й будинками простора безко нечна далечінь з синявими гайками, з димком від поїзда на ході...

Ось вулицею в тіні акацій, граючи прутиками, пройшли два офіцери в білих кителях. Ось на лінійці проїхала купа

євреїв з сивими бородами і в картузах. Гувернантка гуляє з директоровою онукою... Кудись пробіг Сом з двома дворянами. А ось, у простенькій сірій сукні, в червоних панчішках, і, имаючи в руці «Вѣстникъ Европы», пройшла Варя—була певне в міській бібліотеці...

А лекції закінчаться ще не скоро—о третій годині. Знову ж після лекцій треба йти не додому й не до Шелестових, а до Вольфа на лекцію. Цей Вольф, багатий єврей, що прийняв лютеранство не віддавав своїх дітей до гімназії, а запрошував до них гімназіяльних учителів і платив по п'ять карбованців за лекцію.

«Нудно, нудно, нудно!»

О третій він пішов до Вольфа і висидів там, як йому здавалося, цілу вічність. Вийшов від нього о п'ятій, а після шостої години вже мав іти до гімназії на педагогічну раду—складати розклад усних іспитів для IV і VI класів.

Коли, пізно ввечері, йшов він із гімназії, до Шелестових, серце йому тремтіло й обличчя палало. Тиждень і місяць тому, щоразу збираючись освідчитися, він готував цілу промову зі вступом та з післяслів'ям, тепер же він не мав жодного готового слова, в голові все переплуталось і він тільки знав, що сьогодні **н а п е в н е** освідчитися й що далі чекати немає жодної змоги.

«Я запрошу її до саду,—обмірковував він,—трошки пройдуся з нею й освідчуся»...

У передпокої не було й душі; він увійшов до залі, потім до вітальні... Тут теж нікого не було. Чути було, як угорі, на другому поверсі, сперечалася з кимось Варя та як у дитячій хаті стукотіла ножицями наймана швачка.

У домі була кімнатка, що мала три назви: маленька, прохідна й темна. У ній стояла велика стара шафа з медикаментами, з порохом та мисливським приладдям. Звідси йшли до другого поверху вузькі дерев'яні східці, де завсіди спали коти. Були тут двері: одні—до дитячої, другі—до вітальні. Коли сюди ввійшов Нікітін, щоб зійти на гору, двері з дитячої розчинилися й грюкнули так, що задрожали й сходи, й шафа; вбігла Манюся в темній сукні, зі шматком синього краму в руках і, не помічаючи Нікітіна, шмигнула до сходів.

— Дозвольте...—спинив її Нікітін.—Здрастуйте, Годфруа... Дозвольте...

Він задихався, не знав, що казати; одною рукою тримав її руку, а другою синій крам. А вона чи то злякалася, чи здивувалась і дивилася на нього великими очима.

— Дозвольте...—вів далі Нікітін, боячися, щоб вона не пішла.—Мені треба вам дещо сказати... Тільки... тут незручно. Я не можу, не маю сил.. Чи розумієте, Годфруа, я не можу... Ось і край...

Синій крам упав долі, й Нікітін узяв другу Манюсину руку. Вона зблідла, заворушила вустами, потім відступила назад від Нікітіна й опинилася в кутку між стіною та шафою.

— Слово честі, запевняю вас...—сказав він тихо:—Манюсю, слово честі...

Вона відкинула назад голову, а він поцілував її у вуста і, щоб цей поцілунок тривав довше, узяв її пальцями за щоки; і якось так сталося, що сам він опинився в кутку між шафою й стіною, а вона оповила руками його шию й притулилася до його підборіддя головою.

Далі вони побігли до саду.

Сад у Шелестових був великий, на чотири десятини. Тут росло десятків зо два старих кленів і лип, одна ялинка, решта ж дерев були овочеві: черешні, яблуні, груші, дикий каштан, срібляста слива... Багато було й квітів.

Нікітін та Манюся мовчки бігали по алеях, сміялися, коли-не-коли давали одне одному уривчасті запитання, що на них не відповідали, а над садом світив півмісяць, і на землі з темної трави, яку ледве освітлював цей півмісяць, тяглися сонні тюльпани й півники, віби прохаючи, щоб і їм освідчилися про кохання.

Коли Нікітін і Манюся повернулися додому, офіцери й панночки вже зібралися й танцювали мазурку. Знову Полянський водив усіма хатами *grand-gond*, знову після танців гралися в долю. Перед вечерею, коли гості пішли із залі до їдальні, Манюся, залишившись сама з Нікітіним, пригорнулася до нього й сказала:

— Ти сам поговори з татком і Варєю. Мені соромно...

Після вечері він розмовляв із старим. Вислухавши його, Шелестов подумав і сказав:

— Дуже вдячний вам за честь, яку ви чините мені й дочці, але дозвольте мені поговорити з вами по-дружньому. Говоритиму з вами не як батько, а як джентлмен із джентлменом. Скажіть, будьте ласкаві, яка вам охота

так рано женитися? Це тільки мужики женяться так рано, але там, відомо, хамство, а от вам чого? Яка приємність за таких молодих років одягати на себе кайдани?

— Я зовсім не молодий!—образився Нікітін.—Незабаром мені 27 років.

— Татку, коновал прийшов!—гукнула з другої кімнати Варя

І розмову припинили. Додому Нікітіна проводили Варя, Манюся й Полянський. Коли підійшли до його хвіртки, Варя сказала:

— Чого це ваш таємничий Мітрополіт Мітрополітич ніде не з'являється? Хай би до нас прийшов.

Таємничий Іполіт Іполітич, коли до нього ввійшов Нікітін, сидів у себе на ліжку й скидав штани.

— Не лягайте, любчику!—сказав йому Нікітін, задихаючись.—Стривайте, не лягайте!

Іполіт Іполітич хутко одяг штани і спитав стурбовано:

— Що таке?

— Я женюся!

Нікітін сів поруч товариша й, дивлячися на нього здивовано, ніби дивуючися з самого себе, сказав:

— Уявіть, женюся! З Машою Шелестовою! Сьогодні освідчився.

— Що ж? Вона дівчина, здається, гарна. Тільки молода дуже.

— Так, молода!—зідхнув Нікітін і заклопотано здвигнув плечима.—Дуже, дуже молода!

— Вона в мене в гімназії вчилася. Я її знаю. З географії вчилася пристойно, а з історії—кепсько. І в класі була неуважна.

Нікітіну чомусь раптом стало жаль свого товариша й захотілося сказати йому щось ласкаве, розважне.

— Любчику, чому ви не одружитесь?—запитав він.—Іполіте Іполітичу, чому б вам, наприклад, з Варєю не одружитися? Вона чудова дівчина! Щоправда, вона, дуже любить сперечатись, але зате серце, яке серце! Вона допіру про вас питала. Одружіться з нею, любчику! Гарзд?

Він чудово знав, що Варя не піде за цю нудну кирпату людину, і проте переконував його одружитися з нею. Для чого?

— Одружіння—крок серйозний,—сказав Іполіт Іполітич, подумавши.—Треба обміркувати все, зважити, а так не можна. Розважність ніколи не зайва, а особливо щодо одружіння, коли людина, перестаючи бути нежонатом, починає нове життя.

І він заговорив про те, що всім давно вже відоме. Нікітін не слухав його, попрощався й пішов до себе. Він хутко роздягся й хутко ліг, щоб якнайскорше почати думати про своє щастя, про Манюсю, про майбутнє, посміхнувся й раптом згадав, що він не читав іще Лессінґа.

«Треба буде прочитати...—подумав він.—А втім, для чого мені його читати? Ну його під три чорти!»

І стомлений від свого щастя, він одразу заснув і посміхався аж до ранку.

Снився йому стукіт кінських копит на половиці; снилося, як із стайні вивели спочатку вороного «Графа Нуліна», потім білого «Велетня», потім сестру його «Майку»...

II

«У церкві була велика тіснота й гамір, і раз навіть хтось скрикнув, і протоієрей, що вінчав мене й Манюсю, позирнув через окуляри на юрбу й сказав суворо:

«Не ходіть по церкві й не галасуйте, а стійте тихо й моліться. Треба бога боятися».

«За бояр у мене були два мої товариші, а в Мані—штабскапітан Полянський і поручник Гернет. Архієрейський хор співав чудово. Тріскотіння свічок, блиск, убори, офіцери, безліч веселих, задоволених облич і якийсь особливий, прозоро-легкий вигляд у Мані, і вся взагалі обстава й слова вінчальних молитов зворушували мене до сліз, сповнювали урочистістю. Я думав: як розквітло, як поетично-красно склалося останнього часу моє життя! Два роки тому я був іще студент, жив у дешевих нумерах на Неґлінному, без грошей, без рідні і, як здавалося мені тоді, без майбутнього. Тепер же я вчитель гімназії в одному з кращих губерських міст, забезпечений, мене люблять, пестять. Для мене ось, думав я, зібралася нині ця юрба, для мене горять три панікадила, реве протодиякон, стараються півчі, і для мене така молода, виборна й радісна ця молода істота, що, трохи згодом, зватиметься моєю дружиною. Я згадав перші зустрічі,

наші проїздки за місто, освідчення й погоду, що, ніби навмисне, ціле літо була напрочуд гарна; і те щастя, яке колись на Неглінному уявлялося мені за можливе тільки в романах і повістях, тепер я переживав насправді, здавалося, брав його руками.

«Після вінчання всі безладно товпилися біля мене та Мані й висловлювали свою щирю радість, віншували й бажали щастя. Бригадний генерал, дідуган років під сімдесят, привітав саму тільки Манюсю й сказав їй старечим рицливим голосом так гучно, що пролунало на всю церкву:

«Сподіваюся, люба, й після весілля ви залишитеся такою ж трояндочкою».

«Офіцери, директор і всі вчителі посміхнулися для пристойности і я теж відчув на своєму обличчі приємну нещирю посмішку. Добряга Іполіт Іполітович, учитель історії та географії, який завжди каже те, що всім відоме, міцно потиснув мені руку й сказав розчулено:

«Досі ви були неодружений і жили самі, а тепер ви одружені й житимете вдвох».

«З церкви поїхали до двоповерхового нетинькованого будинку, що його я дістав тепер на посаг. Крім цього будинку, за Манею тисяч із двадцять грошима й ще якийсь Мелітонівський пустир з вартівнею, де, кажуть, безліч кур та качок, які без догляду обертаються на диких. Приїхавши з церкви, я потягувався, розлігшись на турецькому дивані й курив; мені було так м'яко, вигідно й затишно, як ніколи зроду, а під цей час гості вигукували ура і в передпокої кепська музика вигравала туші й усякі дурниці... Варя, Маніна сестра, вбігла до кабінету з келехом у руці та з якимось дивним, напруженим виразом, ніби рот у неї був сповнений водою; вона, очевидно, хотіла бігти далі, але раптом зареготала й заридала, а келех дзвінко покотився підлогою. Ми підхопили її погід руки й повели.

«Ніхто не може зрозуміти!—мурмотіла вона в найдальшій кімнаті, лежачи на мамчиному ліжку.—Ніхто, ніхто! Мій боже, ніхто не може зрозуміти!»

«Але всі чудово розуміли, що вона старша від своєї сестри Мані на чотири роки й все ще не віддалася й що плакала вона не задрячи, а від сумної свідомости, що час її минає і, можливо, навіть поминув. Коли танцювали кадрили, вона вже була в залі, з заплаканим, сильно

напудрованим обличчям, і я бачив, як штабс-капітан Полянський тримав перед нею блюдце з морожем, а вона їла ложечкою...

«Уже шоста година ранку. Я взявся до щоденника, щоб змалювати своє повне, різноманітне щастя, і думав, що напишу аркушів з шість і завтра прочитаю Мані, але, дивна річ, у мене в голові все переплуталось, затуманіло, як сон, і я згадую яскраво тільки цей епізод із Варєю, і хочеться написати: бідна Варя! Так би ось сидів і все писав: бідна Варя! До речі—зашуміли дерева: дощ буде; крячуть ворони, а в моєї Мані, що допіру заснула, чогось смутне обличчя».

Потім Нікітін довго не брався до свого щоденника. Напочатку серпня в нього почалися перепити та приймальні іспити, а після першої пречистої—лекції. Звичайно після восьмої рано він ішов на посаду й уже напочатку десятої починав скучати за Манею та за своїм новим будинком і поглядав на годинника. У менших клясах він примушував когось із хлопчиків диктувати й, поки діти писали, сидів на підвіконні, заплющивши очі й мріяв; чи мріяв він про майбутнє, чи згадував минуле,—усе в нього було рівно прекрасне, подібне до казки. У старших клясах голосно читали Гоголя або Пушкінову прозу, і це навівало на нього дрімливість, в уяві виникали люди, дерева, поля, верхові коні, і зідхаючи він казав, ніби його захоплював автор:

— Як гарно!

Підчас великої перерви Маня надсилала йому сніданок у білій як сніг серветці, і він з'їдав його зараз же, не поспішаючи, щоб довше розтягти приємність, а Іполіт Іполітович, що звичайно на сніданок їв саму лише булку, дивився на нього з пошаною та з заздрістю й казав щось відоме, на зразок:

— Без їжі люди не можуть існувати.

З гімназії Нікітін ішов на приватну лекцію і коли нарешті перед шостою повертався додому, то почував і радість, і тривогу, ніби не був удома цілий рік. Він збігав сходами, задихавшись, знаходив Маню, обіймав її, цілував і заприсягався, що кохає її, жити без неї не може, запевняв, що страшенно скучив, із острахом питав у неї, чи здорова вона й чому в неї таке невеселе обличчя. Потім

удвох обідали. По обіді він лягав у кабінеті на канапі, курив, а вона сідала поруч і стиха розповідала.

Найщасливіші для нього дні тепер були неділі й свята, коли він зраня до вечора залишався вдома. Цих днів він брав участь у наївному, але надзвичайно приємному житті, що нагадувало йому пастуші ідилії. Він безупину спостерігав, як його розумна й статечна Маня влаштовувала гніздо, і сам також, бажаючи показати, що він не зайвий у домі, робив щось нікому непотрібне, наприклад, викочував з возовні шарабана й оглядав його з усіх боків. Манюся з трьох корів розвела молочне господарство, і в неї в льоху та в льошнику було багато глечиків із молоком та горщиків із сметаною, і все це вона зберігала для масла. Іноді, жартуючи, Нікітін просив у неї шклянку молока; вона лякалася, бо це порушувало лад, але він сміючись обіймав її й казав:

— Ну, ну, я пожартував, моє золотко! Пожартував!

Або ж він посміювався з її педантизму, коли вона, приміром, знайшовши в шафі залежаний, твердий як камінь шматочок ковбаси або сиру, поважно казала:

— Це з'їдять на кухні.

Він заперечував їй, що такий маленький шматочок придатний тільки для мишачої пастки, а вона починала гаряче доводити, що чоловіки зовсім не розуміються на господарстві й що челядь нічим не здивуєш, хоч би послав їй на кухню три пуди закусок, і він згоджувався і замиловано обіймав її. Те, що з її слів було справедливе, видавалося йому за надзвичайне, дивовижне; те ж, що перечило його переконанням, було, на його думку, наївне й зворушливе.

Іноді його опановував філософський настрій, і він починав розумувати на якусь абстрактну тему, а вона слухала й дивилась йому цікаво в обличчя.

— Я безконечно щасливий з тобою, радосте моя, — казав він, перебираючи її пальчики або розплітаючи й знову заплітаючи їй косу. — Але це своє щастя я не сприймаю як щось таке, що впало мені випадково, ніби з неба. Це щастя — явище цілком природне, послідовне, логічно правдиве. Я вірю, що людина є творець свого щастя, й тепер я беру саме те, що я сам і створив. Так, кажу без манірности, це щастя створив я сам і володію ним за правом. Ти знаєш

моє минуле. Сирітство, злидні, нещасливе дитинство, смутне юнацтво, — усе це боротьба, це путь, що її я торував до щастя...

У жовтні гімназія зазнала тяжкої втрати: Іполіт Іполітович захворів на бешиху голови й помер. Два останніх перед смертю дні він був непритомний і маячив, але й тоді говорив тільки те, що всім відоме:

— Волга впадає в Каспійське море... Коні їдять овес та сіно...

Того дня, як його ховали, навчання в гімназії не було. Товариші та учні несли віко й труну, а гімназіяльний хор цілу дорогу до кладовища співав «святий боже». У жалібному поході брали участь три панотці, два диякони, вся чоловіча гімназія й архієрейський хор у шатних каптанах. І дивлячись на врочистий похорон, зустрічні прохожі христилися й казали:

— Дай боже кожному так померти.

Повернувши додому, розчулений Нікітін відшукав у столі свій щоденник і написав:

«Допіру поховали Іполіта Іполітича Тижіцького.

«Пером земля тобі, скромний працівнику! Маня, Варя й усі жінки, які були на похороні, щиро плакали, можливо, тому, що, як вони знали цю, нецікаву, затуркаву людину не любила ніколи жодна жінка. Я хотів на могилі товаришевій промовити тепле слово, але мене попередили, що це може бути не до вподоби директорові, бо він не любив небіжчика. Після весілля це, здається, перший день, коли в мене на серці не легко».

Далі протягом усього навчального сезону не було ніяких особливих подій.

Зима була млява, без морозів, з мокрим снігом; проти водохрещів, наприклад, вітер цілу ніч жалісно скиглив по-осінньому й текло з дахів, а ранком підчас водосвяття поліція не пускала нікого на річку, бо, казали, крига надималася й потемнішала. Але, не вважаючи на лиху погоду, Нікітін жив щасливо, як і влітку. Навіть іще додалася зайва розвага: він навчився грати у винта. Тільки одне іноді хвилювало й гнівило його і, здавалося, заважало йому бути цілком щасливим: це коти та собаки, що їх він дістав із посагом. У світлицях завжди, особливо ранками, дхнуло, як у звіринці, й цього духу нічим не можна було

пересилити; коти частенько билися з собаками. Люту Мушку годували по десять разів на день, вона, які раніше, не визнавала Нікітіна й гирчала на нього:

— Ррр... гна-нга-нга...

Якось у великий піст опівночі повертався він додому з клубу, де грав у карти. Ішов дощ, було темно й болотяно. Нікітін почував на душі щось неприємне й ніяк не міг зрозуміти, від чого це: чи того, що він програв у клубі дванадцять карбованців, чи того, що один із партнерів, коли розплачувались, сказав, що в Нікітіна кури грошей не клюють, очевидно, натякаючи на посаг. Він не шкодував дванадцяти карбованців і слова партнера не мали в собі чогось образливого, а проте було неприємно. Навіть додому не хотілося.

— Пфе, як негарно!—промовив він, зупиняючись коло ліхтаря.

Йому спало на думку, що він тому не шкодує дванадцяти карбованців, що їх він дістав дурно. От коли б він був робітник, він знав би ціну кожній копійці й не ставився байдуже до виграшу та програшу. Та й усе щастя, міркував він, йому дісталось дурно, даремно й властиво було для нього за таку ж розкіш, як ліки для дужого; наколи б він, подібно до величезної більшості людей, був пригнічений, клопочучись про шмат хліба, боровся за існування, наколи б йому боліли спина й груди від праці, то вечера, тепла затишна квартира й родинне щастя були б за потребу, нагороду й прикрасу його життя; а тепер усе це мало якесь дивовижне, непевне значіння.

— Пфе, як негарно!—повторив він, чудово розуміючи, що ці розумування самі собою вже погана ознака.

Коли він прийшов додому, Маня була в ліжку. Вона рівно дихала й посміхалася, і, очевидно, спала з великою приємністю. Біля неї, згорнувшись клубочком, лежав білий кіт і муркав. Поки Нікітін засвічував свічку й закурював, Маня прокинулася і жадібно випила шклянку води.

— Мармеладу наїлася,—сказала вона й засміялась.— Ти в наших був?—спитала вона, помовчавши.

— Ні, не був.

Нікітін уже знав, що штабс-капітана Полянського, на якого останнього часу сильно важила Варя, переводять

до одної з західніх губернь і що він уже робить у місті прощальні візити, а тому в домі тестевім було нудно.

— Увечері заходила Варя, — сказала Маня, сідаючи. — Вона нічого не казала, але з обличчя видко, як їй бідолашній тяжко. Не зношу Полянського. Товстий, обрешкнув, а як ходить чи танцює, щоки трусяться... Не мого роману. А все ж я мала його за порядну людину.

— Я й тепер маю його за порядного.

— А чому він так погано вчинив із Варєю?

— Чому ж погано? — спитав Нікітін, починаючи відчувати роздратовання проти білого kota, що потягнувся, вигнувши спину. — Як мені відомо, він не освідчувався й обіцянок ніяких не робив.

— А нащо він так часто бував у домі? Як не маєш наміру женитися, не ходи.

Нікітін загасив свічку й ліг. Але не хотілось ні спати, ні лежати. Йому здавалося, що голова в нього величезна й порожня, як амбар, і що в ній блукають довгими тінями нові, якісь особливі думки. Він думав про те, що крім м'якого світла лампадки, яке всміхалося тихому родинному щастю, крім цього маленького світу, де так спокійно й солодко живеться йому й ось цьому котові, — є ж іще інший світ... І раптом палко, тужно йому заманулося до цього іншого світу, щоб самому працювати десь на заводі або у великій майстерні, промовляти з катедри, творити, друкувати, галасувати, стомлюватись, страждати... Йому заманулося чогось такого, що захопило б його до самозабуття, до байдужості в особистім щасті, відчуття якого такі одноманітні. І в уяві раптом, як живий, виріс виголений Шебалдін і промовив з жахом:

— Ви не читали Лессінґа! Як ви відстали! Боже, як ви занепали!

Маня знову пила воду. Він поглянув на її шию, повні рамена та груди й згадав слово, що колись у церкві сказав бригадний генерал: трояндочка.

— Трояндочка, — промимрив він і засміявся.

У відповідь йому під ліжком загирчала сонна Мушка:

— Грр... нга-нга-нга...

Важка лють, ніби холодний молоток, повернулась у його в душі, і йому захотілося сказати Мані щось брутальне й навіть схопитися й побити її. Серце почало сильно стукати.

— Це означає, — спитав він, стримуючи себе, — що коли я ходив до вашого дому, то конче мусів одружитися з тобою?

— Звичайно. Ти сам це чудово розумієш.

— Цікаво!

І за хвилину знову промовив:

— Цікаво!

Щоб не сказати зайвого і заспокоїти серце, Нікітін пішов до свого кабінету й ліг на канапі без подушки, потім лежав на підлозі, на килимі.

«Які дурниці! — заспокоював він себе. — Ти — педагог, працюєш в щонайшляхетнішій царині... Якого ж тобі ще треба іншого світу? Яка нісенітниця!»

Але відразу ж він з певністю говорив собі, що він ніякий педагог, що він урядовець, такий же бездарний та безособовий, як чех, що викладає грецьку мову; ніколи він не мав потягу до вчительської діяльності, з педагогією він не був знайомий і вона його ніколи не цікавила, з дітьми поводитися він не вмів; ваги науки своєї він не знав і, можливо, навіть навчав того, чого не треба. Небіжчик Іполіт Іполітович був одверто тупий, і всі товариші й учні знали, хто він і чого можна від нього сподіватися; він же, Нікітін, як і чех, умів приховувати свою тупість і вправно ошукувати всіх, удаючи, нібито в нього, хвала богові, все йде гаразд. Ці нові думки лякали Нікітіна, він відмовлявся від них, називав їх дурними й вірив, що все це від нервів, що й сам він сміятиметься з себе...

І справді, перед ранком він уже сміявся із своєї нервовості і звав себе бабою, але він уже розумів, що спокій утрачено, мабуть, назавжди і що в двоповерховому нетинькованому домі щастя для нього вже неможливе. Він догадувався, що ілюзія одлетіла і вже починається нове, нервово, свідоме життя, вороже спокоеві та особистому щастю.

Другого дня, в неділю, він був у гімназіальній церкві й бачив там директора та товаришів. Йому здавалося, що всі вони тільки те й робили, що ретельно заховували своє нещастя й незадоволення з життя, і сам він, аби не викрити їм своїх турбот, приємно посміхався і говорив про дурниці. Далі він ходив до вокзалу й бачив там, як прийшов

і відійшов поштовий поїзд, і йому приємно було, що він сам, і що йому не треба ні з ким розмовляти.

Удома він застав тестя й Варю. Вони прийшли до нього обідати. У Варі були заплакані очі й вона скаржилася, що їй болить голова, а Шелестов їв дуже багато й говорив про те, які теперішні молодики ненадійні та як мало мають вони в собі джентлменства.

— Це хамство!—казав він.—Я так йому просто й скажу: це хамство, ласкавий панс!

Нікітін приємно посміхався й допомагав Мані частувати гостей, але після обіду пішов до свого кабінету й зачинився.

Березневе сонце світило яскраво, і крізь віконні шибки на стіл падало гаряче проміння. Було ще тільки двадцятье число, проте вже їздили колесами в саду і галасували шпаки. Було схоже на те, ніби зараз ось ввійде Манюся, обійме одною рукою його шию й скаже, що подали до їанку верхові коні, або шарабан, і запитає, що їй вдягти, щоб не змерзнути. Починалася весна така ж красна, як і торік, і обіцяла такі ж радощі... Та Нікітін міркував про те, як добре було б узяти тепер відпустку, поїхати до Москви й спинитися там на Неїлінному в знайомих нумерах. У сусідній кімнаті пили каву й говорили про штабс-капітана Полянського, а він намагався не слухати й писав до свого щоденника: «Де я, мій боже?! Мене засновує тривіальність і тривіальність. Нудні, жалюгідні люди, горщики зі сметаною, глечики з молоком, таргани, безглузді жінки... Нема нічого страшнішого, образливішого, сумнішого від тривіальности. Втекти звідси, втекти цього ж таки дня, інакше я збожеволю!»

А Р І Я Д Н А

На чардаку пароплава, що йшов з Одеси до Севастополя, якийсь панок, досить вродливий, з кругленькою борідкою, підійшов до мене прикурити й сказав:

— Зверніть увагу на отих німців, що сидять коло рубки. Як зійдуться німці або англійці, то розмовляють про ціну на вовну, про врожай, про свої особисті справи; а от чому це так, що коли зійдемося ми, росіяни, то розмовляємо про жінок та високі матерії? А головне—про жінок.

Обличчя цього панка було вже знайоме мені. Напередодні ми поверталися одним поїздом з-за кордону, і в Волочиському я бачив, як він під час митницького огляду стояв разом з дамою, своєю супутницею, перед цілою купою валіз та кошів, повних жіночих уборів, і який він був зніяковілий та пригнічений, коли довелося платити мито за якусь шовкову ганчірку, а його супутниця протестувала й комусь нахвалялася поскаржитися; далі дорогою до Одеси я бачив, як він носив у жіночий відділ то пиріжки, то помаранчі.

Було вогкувато, злегенька похитувало, і дами пішли до своїх кают. Панок з кругленькою борідкою сів поруч мене й говорив далі:

— Так, коли росіяни сходяться, то розмовляють лише про високі матерії та про жінок. Ми такі інтелігентні, такі поважні, що прорікаємо самі істини і можемо розв'язувати питання лише з найвищої категорії. Російський актор не вміє пустувати, він у водевілі грає глибокодумно. Отак і ми: коли доводиться розмовляти про дурниці, то ми трактуємо їх конче з найвищого погляду. Це брак сміливості, широти й прстоти. А про жінок ми, на мою думку, тому так часто розмовляємо, що ми незадоволені. Ми

надто ідеально дивимося на жінок і ставимо вимоги, невідповідні до того, що спроможна дати дійсність; ми дістаємо далеко не те, чого хочемо, і в наслідку — незадоволення, розбиті надії, біль душі, а вже що кому болить, то той про те й гомонить. Вам не нудно провадити далі цю розмову?

— Ні, аж ніяк.

— Коли так, то дозвольте відрекомендуватися, — мовив мій бесідник, злегенька підвівшись: — Іван Ілліч Шамохін, московський поміщик до деякої міри... Вас я добре знаю.

Він сів і провадив далі розмову, ласкаво й широко дивлячись мені в обличчя:

— Оці повсякчасні розмови про жінок якийсь філософ середньої руки, подібний до Макса Нордау, пояснив би еротичним божевіллям або тим, що ми кріпаки та інше, а я на цю справу дивлюся не так. Скажу ще раз: ми незадоволені, бо ми ідеалісти. Ми хочемо, щоб істоти, які родять нас і наших дітей, були вищі від нас, вищі над усе на світі. Поки ми молоді, то поетизуємо й обожуємо тих, у кому захоуємося; кохання й щастя у нас — синоніми. У нас в Росії шлюб без кохання зневажають, хтивість смішна й викликає огиду, а найбільший успіх мають ті романи й повісті, де жінки вродливі, поетичні й надземні, і коли росіянин здавна захоплюється Рафаелевою мадонною або заклопотаний жіночою емансипацією, то, запевняю вас, тут нема жодної штучности. Але лихо ось яке. Ледве ми одружуємося або сходимося з жінкою, минає яких там два-три роки, як ми відчуваємо себе розчарованими, одуреними; сходимося з іншими — і знов розчарування, знову жах, і кінець-кінцем переконуємося, що жінки брехливі, дріб'язкові, марнолюбні, несправедливі, нерозвинені, жорстокі, одно слово — не тільки не вищі, а навіть без міри нижчі від нас, чоловіків. І нам, незадоволеним, одуреним, доводиться лише бурчати й при нагоді говорити про те, на чому ми так жорстоко опеклися.

Поки Шамохін говорив, я спостеріг, що російська мова й російське оточення завдавали йому великої втіхи. Це певно тому, що за кордоном він дуже затужив за батьківщиною. Вихваляючи росіян і надаючи їм надзвичайного ідеалізму, він не казав лихого слова про чужоземців, і це збуджувало симпатію до його. Було також помітно, що на душі в його негаразд і йому хочеться говорити більше

про себе самого, ніж про жінок, і що доведеться мені так переслухати якусь довгу історію, подібну до сповіді.

Та й справді, коли ми замовили пляшку вина й випили по шклянці, він почав так:

— Пригадую собі, що в якійсь Вельтмановій повісті хтось каже: «оце так історія». А другий відповідає йому: «ні, це не історія, а лише інтродукція до історії». Отак і те, що я говорив до цього часу, є лише інтродукція, а мені власне хочеться розповісти вам свій останній роман. Вибачте, що ще раз запитаю: чи вам не докучило слухати?

Я сказав, що не докучило, і він оповідав далі:

— Діється це в Московській губернії, в одному з її північних повітів. Природа тут, повинен вам сказати, дивна. Садиба наша стоїть на високому березі прудкої річки, коло так званого «биркового» місця, де вода шумить удень і вночі: уявіть же собі великий, старий сад, захисні квітники, пасіку, город, а внизу річка з кучерявим верболозом, який під велику росу видається тропки матовим, ніби сивіє, а по той бік леваду, за левадою на горбі страшний, темний бір. У цьому бору рижків плодиться сила-силенна і в самій гущавині живуть лосі. Я помру, заб'ють мене в труну, а мені все, здається, снитимуться ранні ранки, коли, пам'ятаєте, очам боляче від сонця, або чудові весняні вечори, коли в саду й за садом кричать солов'ї та деркачі, а з села долітає гармошка, — дома грають на роялі, шумить ріка, одно слово — така музика, що кортить і плакати й голосно співати. Польової землі у нас небагато, але в пригоді стають луки, бо щорічно дають разом з лісом близько тисяч двох. Я в батька єдиний син, обоє ми люди скромні і цих грошей, додавши ще батькову пенсію, цілком вистачало. Перших три роки по скінченні університету я пробув на селі, господарював і ввесь час дожидав, що мене кудись оберуть, а головне — я був закоханий в одній напрочуд вродливій чарівній дівчині. Була то сестра мого сусіда поміщика Котловича, збанкрутованого пана, у якого в маєтку були ананаси, надзвичайні персики, громові охильники, фонтан посеред двору і в той же час ні копійки за душею. Він нічого не робив, нічого не вмів, був якийсь кволий, ніби зроблений з пареної ріпи; лікував селян гомеопатією і захоплювався спиритизмом. А втім, людина з його була лагідна й недурна, та не горветься моя душа до отаких

добродіїв, що розмовляють з духами й лікують бабів магнетизмом. Насамперед, у розумово поневолених людей раз-у-раз буває плутанина в розуміннях, і розмовляти з ними дуже важко, а подруге, вони здебільша нікого не люблять, з жінками не живуть, а така таємничість впливає на чутливих людей неприємно. Та й на вигляд він мені не подобався. Був він високий, товстий, білий, з невеличкою головою, з маленькими блискучими очима, з білими пухкими пальцями. Він вам не стискав руку, а м'яв. І все бувало перепрошує. Прохає чогось—«пробачте», дає—також «пробачте». Щождо його сестри, то це особа цілком з іншої опери. Треба вам знати, що в дитинстві й юнацтві я не був знайомий з Котловичами, бо мій батько був професором у N, і ми довго жили в провінції, а коли я познайомився з ними, то цій дівчині було вже двадцять два роки і вона давно вже встигла й інститут скінчити, і прожити років зо два, зо три в Москві з багатою тіткою, що вивозила її в світ. Коли я познайомився і мені вперше довелося розмовляти з нею, то мене насамперед здивувало її незвичайне й прекрасне ім'я—Аріядна. Воно так їй личило. Це була брюнетка, дуже худа, дуже тонка, гнучка, струнка, надзвичайно граціозна, з надзвичайно шляхетними рисами обличчя. І в неї блищали очі, але в брата вони блищали холодно й солодкаво, як цукерки, а в її очах сяяла молодість, красна та пишна. Вона скорила мене з першого ж дня знайомства, — та так воно й мусіло бути. Перші вражіння були такі владні, аж я й досі не розлучаюся з ілюзіями, мені ще й тепер хочеться думати, що природа, коли вона творила цю дівчину, мала якийсь широкий дивний задум. Аріяднин голос, її кроки, брилик і навіть відбитки її ніжок на піскуватому березі, де вона вудкою ловила пічкурів, будили в мені радість, жагучу жадобу життя. З чудового обличчя й прекрасних форм я робив висновки про душевну організацію, і кожне Аріядине слово, кожна усмішка захоплювали мене, вабили й примушували вірити в її високу душу. Вона була ласкава, балакуча, весела, проста з людьми, поетично вірувала в бога, поетично міркувала про смерть, і в її психічному складі було таке багатство відтінків, що навіть своїм хибам вона вміла надавати чогось особливого, милого. Скажімо, потрібний їй був новий кінь, а грошей немає,—ну, не біда. Можна щось там продати або заста-

вити, а коли прикажчик присягається, що нічого не можна ні продати, ані заставити, то можна здерти з флігелів залізні дахи і позбувати їх на фабрику, або саме в гарячу пору погнати робочі коні на ярмарок і продати там за безцінь. Такі нестримані бажання часом призводили до розпачу всіх у маєтку, але виявляла вона їх з такою грацією, що їй, кінець-кінцем, усе пробачалося і все дозволялося, як богині або Цезаревій жінці. Кохання моє було зворушливе, і його незабаром усі спостерігли: і мій батько, й сусіди, й мужики. І всі мені спочували. Коли іноді я частував робітників горілкою, то вони вклонялися їй казали:

— Дай вам боже одружитися з Котловичевою панною!

Та й сама Аріядна знала, що я її люблю. Вона не раз приїздила до нас верхи або шарабаном і перебувала часом цілі дні зо мною та з батьком. З моїм стареньким вона заприятнилася, і він навіть учив її кататися на вельосипеді,—це була його улюблена розвага. Пригадую, як одного разу ввечері вони зібралися кататися і я допомагав їй сісти на вельосипед, і тоді вона була така хороша, що мені здавалося, ніби я, доторкаючись до неї, обпікав собі руки. Я тремтів від захоплення, і коли вони обоє, старий і вона, гарні, стрункі, покотили поруч по шосе і вороний кінь, яким їхав напроти їх прикажчик, кинувся вбік, то мені здалося, ніби він кинувся через те, що також був уражений красою. Моє кохання, моя приклонність зворушували Аріядну, розчулювали її, і їй жадібно хотілося й самій бути такою зачарованою, як я, і відповідати мені також коханням. Адже ж це так поетично!

Але любити як слід, так, як я, вона не спроможна була, бо була холодна і вже досить зіпсована. У їй сидів уже біс, який вдень і вночі шептав їй, що вона чарівна, богорівна, і вона, безперечно не знаючи, навіщо сама створена і навіщо їй дали життя, уявляла себе в майбутньому конче багатою й шляхетною; їй марилися бенкети, верхогони, лівреї, розкішна вітальня, свій сальон і цілий рій графів, князів, послів, славетних художників та артистів, і все це вклоняється їй і захоплюється її красою та туалетами... Така жага влади й особистих успіхів і такі постійні думки, скеровані ввесь час в один бік, вихолоджують людей, і Аріядна була холодна: і до мене, й до природи, і до музики.

А час минав, а послів не було та й не було; Аріядна все жила в свого брата—спірита. Справи йшли все на гірше, їй уже ні за що було купувати собі вбрання та брилики і доводилося хитрувати та викручуватися, щоб приховувати свою бідність.

Як на те, коли вона ще жила в Москві в тітки, її сватав якийсь князь Мактуєв, людина багата, але цілком нікчемна. Вона рішуче відмовила йому. А тепер часом її ятрив червак каяття: і навіщо було відмовляти? Як наш мужик дме з огидою на квас із тарганами, а таки п'є, отак і вона гидливо морщилася, згадуючи князя, а таки говорила мені:

— Як там не кажіть, а в титулові є щось незрозуміле, чарівне...

Вона мріяла про титул, сяйво, і в той же час їй не хотілося випустити з рук і мене. Хоч як там собі мрій про послів, а серце таки не камінь і жаль бере за свою молодість. Аріядна силкувалася закохатися, удавала, ніби любить, і навіть присягалася, що кохає мене. Але я людина нервова, чутка, і коли мене люблять, то я відчуваю це навіть на віддаленні, без зацевнень і присягань, а тут віяло на мене холодом, і коли вона говорила мені про кохання, то мені здавалося, ніби я чую спів маталевого солов'я. Аріядна сама відчувала, що їй не вистачає пороку, їй було прикро, і я не раз бачив, як вона плакала. А то, уявіть собі, вона раптом обняла мене рвучко та й поцілувала,—це сталося ввечері, на березі,—і я бачив по очах, що вона мене не любить, а обняла простісінько з цікавості, щоб перевірити себе: а що, мовляв, вийде з цього? І мені стало страшно. Я взяв її за руки та й промовив у розпачі:

— Ці пестоці без кохання завдають мені муки.

— Який ви... дивак!—сказала вона з досадою й відійшла.

Напевне минув би ще рік-другий і я б одружився з нею, на тому б і був край цієї історії, але долі заманулося влаштувати наш роман в інший спосіб. Трапилось так, що на нашому обрії з'явилася нова особа. До Аріядниного брата приїхав погостювати його університетський товариш Лубков, Михайло Іванович, мила людина, про яку фурмани й льокаї казали: «преціка-авий пан». Отакій собі середній на зріст, худенький, лисий, обличчя, як у порядного буржуа, не інтесне, але благообразне, бліде, з

жорсткими, викоханими усами, на шиї гусяча шкура з прищиками, великий борлак. Ходив він у рінсе-пез на широкій, чорній стрічці, гаркавив, не вимовляючи ні *p.* ні *л*, так що, наприклад, слово «сделал»¹ у його виходило так: «сдевав». Був він раз-у-раз веселий, усе йому було смішно. Одружився він якось так надиво по-дурному, у двадцять років, узяв за жінкою два будинки в Москві, під Дівичим, взявся за ремонт і будування лазні, збанкрутував уцент, і тепер його жінка й четверо дітей жили в «Східніх номерах», терпіли злидні, а він мусів утримувати їх, — і це йому також було смішне. Йому було 36 років, а жінці його вже 42, — і це також було смішне. Мати його чванькувата, надута особа, з дворянськими претенсіями, зневажала його жінку й жила нарізно з цілою зграєю собак та котів, і він мусів видавати їй окремо по 75 карбованців на місяць. Та й сам він був людиною із смаком, любив поснідати в «Слов'янському Базарі» та пообідати в «Ермітажі». Грошей треба було дуже багато, а дядько давав йому лише по дві тисячі на рік, цього не вистачало, і він цілісінький день ганяв по Москві, як то кажуть, висолопивши язика, й шукав, де б йому перехопити в позичку, — і це також було смішне. Приїхав він до Котловича, як казав, на те, щоб відпочити на лоні природи від родинного життя. Підчас обіду, вечері, на проходках він говорив про свою жінку, про матір, про кредиторів, судових приставів і сміявся з їх, сміявся з себе й запевняв, що через отаку спритність у позичках він придбав багато приємних знайомих. Сміявся він безперестанку, та й ми сміялися. При йому й час ми почали перебувати в інший спосіб. Я був прихильніший до тихих, як то кажуть, ідилічних утіх: любив ловити вудкою рибу, увечері гуляти, ходити по гриби. А Лубков давав перевагу пікнікам, ракетах, полюванню з гончаками. Він разів зо три на тиждень вигадував пікніки, і Аріядна з серйозним надхненним обличчям занотовувала на папірчикові устриці, шампанське, цукерки й посилала мене до Москви, звичайно, не питаючись, чи є в мене гроші. А на пікніках тости, сміх і знов веселі оповідання про те, яка стара в його жінка, які в матері тлусті собачки, які милі люди оті кредитори...

¹ Зробив.

Лубков кохався в природі, але дивився на неї як на щось давно вже відоме і до того ще й таке, що, по суті, стоїть незрівняно нижче від його і створене лише на втіху йому. Бувало зупиниться отак перед якимсь чудовим пейзажем та й скаже; «От добре було б отут чайку напиться!» Одного разу, побачивши Аріядну, що йшла ще далеко з парасолем, він кивнув у той бік та й каже:

— Вона худа і це мені до вподоби. Я не люблю товстих.

Мене це обурило. Я попрохав його не висловлюватися так при мені про жінок. Він подивився на мене здивовано й сказав:

— Що ж тут такого поганого, що я люблю худих і не люблю товстих?

Я нічого йому не відповів. Згодом, якось під веселу руч і трошки на підпитку, він сказав:

— Я спостеріг, що ви Аріядні Григорієвні подобаєтеся. Дивуюсь вам, чому ви їй ловите.

Я зніяковів від таких слів і соромливо висловив йому свій погляд на кохання й на жінок.

— Не знаю, — зідхнув він. — На мою думку, жінка є жінка, мужчина є мужчина. Нехай і так, що Аріядна Григорієвна, як ви кажете, поетична й надхненна, але з цього ще не виходить, що вона повинна бути поза законами природи. Ви ж самі бачите, що вона вже в таких літах, коли їй потрібний чоловік або коханець. Я поважаю жінок не менше, ніж ви, але гадаю, що певні взаємини не виключають поезії. Поезія сама собою, а коханець сам собою. Так само, як у сільському господарстві: краса природи сама собою, а прибуток з лісів та полів сам собою.

Коли я з Аріядною ловив пічкурів, Лубков лежав тут таки на піску й посміювався з мене або навчав мене, як жити на світі.

— Дивуюсь, добродію, як це ви живете на світі без роману! — говорив він. — Ви молодий, гарний, інтересний, — одно слово, мужчина хоч куди, а живете як той чернець. Ох, ці вже мені старі в 28 років! Я старший від вас мало не на десять років, а хто з нас молодший? Аріядно Григорієвно, хто?

— Звичайно, ви, — відповіла йому Аріядна.

І коли йому вже надокучало наше мовчання і та уваж-

ність, з якою ми дивилися на поплавці, він ішов собі додому, а вона казала, поглядаючи на мене сердито:

— Справді, ти не мужчина, а якась, прости господи, кваша. Мужчина повинен захоплюватись, божеволіти, робити помилки, страждати. Жінка пробачить вам і зухвальство й нахабство, але ніколи в світі не пробачить оцієї вашої уміркованости.

Вона не жартома розгнівалася й провадила далі:

— Щоб мати успіх, треба бути рішучим і сміливим. Лубков не такий гарний, як ви, але він інтересніший від вас і раз-у-раз матиме успіх у жінок, бо він не такий, як ви, він мужчина...

І навіть якась жорстокість відчувалася в її голосі. Одного разу вона підчас вечері, не вдаючись до мене, завела розмову про те, що якби вона була мужчиною, то не кисла б на селі, а поїхала б подорожувати, жила б зимою десь за кордоном, наприклад, в Італії. О, Італія! Тут мій батько ненароком додав гарту; він довго розповідав про Італію, як там хороше, яка чудова природа, які музеї. Аріядна враз запалилася бажанням їхати до Італії. Вона навіть кулаком об стіл ударила і очі їй заблищали: їхати!

І пішли далі розмови, як гарно буде в Італії,—ах, Італія, «ах» та «ох»—і так щодня, і коли Аріядна дивилася мені через плече, то з її холодного і впертого виразу я розумів, що вона вже в своїх мріях скорила собі Італію з усіма її сальонами, шляхетними чужоземцями й туристами і що вже її ніяк не можна вдержати. Я радив почекати трохи, відкласти подорож на рік-другий, але вона гидливо морщилася й говорила:

— Ви умірковані, як стара баба!

А Лубков обстоював подорож. Він казав, що це обійдеться дуже дешево і що й він з охотою поїде до Італії і відпочине там від родинного життя. Я, каюся, поведився наївно, як той гімназист. Не з ревнощів, а прочуваючи щось страшне, надзвичайне, я намагався, коли було можливо, не залишати їх удвох, і вони глузували з мене. Наприклад, коли я входив, вони удавали, ніби от-от цілувалися і т. ін.

Аж ось одного чудового ранку з'являється до мене її пухкий, білий брат-спірит і виявляє бажання поговорити зі мною віч-у-віч. Це була людина безвільна; не зважаючи

на вихованість і делікатність, він ніяк не міг стримати себе, щоб не перечитати чужого листа, коли він лежав перед ним на столі. І тепер у розмові він признався, що ненароком перечитав листа від Лубкова до Аріядни.

— З цього листа я довідався, що вона незабаром виїздить за кордон. Любий друже, я такий схвильований! З'ясуйте мені, будь ласка, я нічого не розумію.

Коли він говорив це, то тяжко дихав, дихав мені просто в обличчя, і від його пахло вареною яловичиною.

— Вибачте, я звірюся вам з таємницями цього листа, — говорив він далі, — але ви друг Аріядни, вона вас поважає. Може ви що знаєте? Вона хоче їхати, але з ким? Добродій Лубков і собі збирається їхати з нею. Вибачте, але це навіть дивно з боку добродія Лубкова. Він — жоната людина, має дітей, а тим часом признається в коханні, пише Аріядни «ти». Вибачте, але це дивна річ!

Я похолов, руки й ноги мені зацімбили, і я відчув у грудях такий біль, наче туди поклали трикутнього каменя. Котлович, знеможений, упав на крісло і руки йому повисали, як батоги.

— Що ж я можу вдіяти? — спитав я.

— Умовити її, переконати... Самі подумайте: що їй Лубков? Чи ж він їй до пари? Ох, господи, який це жах, який жах! — провадив він далі, захопившись за голову. — У неї такі чудові партії, як Мактуєв і... і інші. Князь боготворить її, і не далі, як у середу минулого тижня, його покійний дід Іларіон рішуче, як двічі по двоє чотири, запевняв, що Аріядна буде йому жінкою. Рішуче! Дід Іларіон уже мертвий, але це на прочуд розумна людина! Духа його ми викликаємо щодня.

По цій розмові я не спав цілісіньку ніч, хотів застрілитись. Уранці я написав п'ять листів і всі чисто подер на дрібні шматки, далі ридав у клуні, а далі взяв у батька грошей і поїхав на Кавказ, не попрощавшись.

Звичайно, жінка є жінка і мужчина є мужчина, але невже це все таке ж просте за наших часів, як було перед потопом, і невже мені, культурній людині, обдарованій складною духовною організацією, доводиться з'ясовувати своє палке поривання до жінки лише тим, що форми тіла в неї не такі, як у мене? О, який би це був жах! Мені хочеться думати, що геній людини, борючися з природою,

боровся також і з фізичним коханням, як із ворогом, і що, коли він і не переміг, то йому проте пощастило оплутати це почуття мережею ілюзії братерства й любови; і для мене принаймні це вже не тільки функція мого тваринного організму, як у собаки чи жаби, а справжнє кохання, і кожні обійми бувають одухотворені чистим сердечним поривом і пошаною до жінки. Справді, огиду до тваринного інстинкту виховувано віками в сотнях поколінь, вона перейшла до мене в спадок разом з кров'ю і становить частину моєї істоти, і коли я тепер поетизую кохання, то хіба ж це не так само натурально й конче потрібно в наші часи, як те, що мої вушні раковини нерухомі та що я не вкритий вовною? Мені здається, так мислить більшість культурних людей, бо тепер уже відсутність у коханні морального й поетичного елементу вважають за явище атавізму; кажуть, що вона є симптом виродження, багатьох недуг психічних. Правда, поетизуючи кохання, ми вбачаємо в тих, кого любимо, гарні властивості, яких у них часто-густо не буває, ну, а це становить джерело, звідки випливають раз-у-раз наші помилки, наші страждання. Але, вже краще, на мою думку, хай буде так, як є, тобто краще страждати, ніж заспокоювати себе тим, що жінка є жінка, а чоловік є чоловік.

У Тифлісі я одержав від батька листа. Він писав, що Аріядна Григорієвна певного числа вибула за кордон, маючи на думці прожити там цілу зиму. За місяць я повернувся додому. Була вже осінь. Щотижня Аріядна надсилає до мого батька листи на пахучому папері, дуже інтересні, написані чудовою літературною мовою. Я гадаю, що кожна жінка може бути письменницею. Аріядна дуже докладно писала про те, як їй важко було помирися з тіткою й випросити в неї на дорогу тисячу карбованців і як довго вона розшукувала в Москві одну свою далеку родичку, стареньку, щоб умовити її поїхати разом. Від такого надміру подробиць надто вже пахло вигаданістю, і я зрозумів, звичайно, що ніякої в неї супутниці не було. Трохи згодом і я одержав від неї листа, також пахучого й літературного. Вона писала, що скучає за мною та за моїми хорошими, розумними, закоханими очима, дружньо докоряла, що я марно трачу свою молодість, кисну на селі в той час, як міг би, так як от вона, жити в раю, під пальмами, вбирати в себе аромат помаранчових дерев. І підписалася

так: «покинута ваша Аріядна». Далі днів за два другий лист такого ж татунку й підпис: «ваша забута». Мені затьмарилося в голові. Любив я її палко, снилася вона мені щонаочі, а тут ще «покинута», «забута»—до чого це? навіщо?—а тут ще й сільська нудьга, довгі вечори, тягучі думки про Лубкова... Невідомість ятрила мене, отруювала мені дні й ночі, сили вже моєї не було. Я не витерпів і поїхав.

Аріядна кликала мене до Аббації. Я приїхав туди ясного, теплого дня по дощі, краплини якого ще висіли на деревах, і спинився в тому ж таки величезному, подібному до касарні *dépendance*'і, де жили Аріядна й Лубков. Їх не було вдома. Я подався до тамтешнього парку, поблукав по алеях, а тоді сів. Проїшов повз мене австрійський генерал, заклавши руки назад, у таких самих червоних лямпасах, в яких ходять наші генерали. Провезли в колясочці дитину, і колеса вищали на вогкому піску. Проїшов ветхий дід, хворий на жовтуху, юрба англійок, ксьондз, а тоді знов австрійський генерал. Почваланали до ятки воєнні музики, що оце тільки приїхали з Фіюме, з блискучими сурмами; заграла оркестра. Ви бували коли-небудь в Аббації? Це брудне слов'янське містечко з однією лише вулицею, яка смердить і якою по дощі неможна пройти без кальош. Я так багато й щоразу з таким замилюванням читав про цей рай земний, що, коли я згодом, підкотивши штани, обережно переходив вузьку вулицю і з нудьги купував жорсткі груші в старої баби, яка, пізнавши в мені росіянина, казала «чітірі», «давадцять», і коли я здивовано зачитував себе, куди ж мені кінець-кінцем іти і що мені тут робити, і коли я обов'язково зустрічав росіян, таких одурених, як і сам, то мені робилося прикро й соромно.

Тут є тиха бухта, де ходять пароплави й човни з різнобарвними вітрилами; звідціля видно й Фіюме, і далекі острови, оповиті фіялковою імлою, і це було б мальовниче, коли б краєвид бухти не заступали отелі та їхні *dépendance*, безглуздої міщанської архітектури, якими увесь цей зелений берег зажерливі крамарі забудували так, що здебільша ви нічого не бачите в раю, окрім вікон, терас та майданчиків з білими столиками та чорними льокайськими фраками. Тут є парк, який ви знайдете в кожному закордонному курорті. І темна, непоросна, мовчазна зелень пальм, і яскраво-жовтий пісок на алеях, і яскраво-зелені лави, і виблиску-

вання ревучих салдатських сурем, і червоні генералові лямпасі—усе це набридає за десять хвилин. А тим часом ви чомусь повинні прожити тут десять днів, десять тижнів. Змушений тягатися по цих курортах, я все дужче переконувався, як не вигідно й скупо живеться на світі ситим та багатим, яка млява й квола в їх фантазія, які несміливі їхні смаки та бажання. І в скільки разів щасливіші від їх оті старі й молоді туристи, що, не маючи грошей на те, щоб жити по отелях, перебувають, де доведеться, тішаться морськими краєвидами з високих гір, лежачи на зеленій траві, ходять пішки, бачать з лизька ліси, села, спостерігають звичаї країни, чують її пісні, закохуються в її жінках...

Поки я сидів у парку, почало смеркати, і в сутінках з'явилася моя Аріядна, елегантна й одягнена як принцеса; за нею йшов Лубков, вдягнений в усе нове й широке, куплене, певно, в Відні.

— Чого ж ви сердитесь? — говорив він. — Що я вам зробив?

Побачивши мене, вона скрикнула з радості, і коли б це було не в парку, напевно, кинулася б мені на шию; вона міцно стискала мені руки й сміялася, а я й собі сміявся і мало не плакав, схвильований. Почалось розпитування: як там на селі, що з батьком, чи бачив я її брата та ін. Вона вимагала, щоб я дивився їй у вічі, і питала, чи пам'ятаю я пічкурів, наші невеличкі сварки, пікніки...

— А подумати, яке це все було хороше! — зідхнула вона. — Але ми й тут живемо не нудьгуючи. У нас є багато знайомих, мій любий, мій хороший. Завтра я відрекомендую вас одній російській родині. Та тільки, будь ласка, купіть собі іншого бриля. — Вона оглянула мене й зморщилася. — Аббація — це вам не село, — мовила вона. — Тут треба бути комільфо.

Потім ми пішли до ресторану. Аріядна ввесь час сміялася, пустувала і звала мене любим, хорошим, розумним і ніби очам своїм віри не йняла, що я з нею. Так висиділи ми до одинадцятої й порозходились, дуже вдоволені і з вечері й один з одного. Другого дня Аріядна відрекомендувала мене російській родині: «син відомого професора, наш сусіда по маєтку». Розмовляла вона з цією родиною лише про маєтки та врожаї і все посиалася на мене. Їй хотілося удавати дуже багату дідичку і, далєбі, з цим їй

щастило. Поводилася вона, чудово, як правдива аристократка, якою вона таки й була з походження.

— Але ж і тіточка!—сказала вона несподівано, дивлячись на мене з усмішкою.—Ми з нею трошки посварилися, і вона майнула собі до Мерану. Як це вам подобається?

Згодом, коли ми гуляли з нею в парку, я снітав:

— Про яку це ви тітку говорили сьогодні? Що це ще за тітка така?

— Це свята брехня,—засміялася Аріядна.—Вони не повинні знати, що я без компаньйонки.—Хвилину помовчавши, вона пригорнулася до мене й сказала:—Голубчику, любий, заприятнись з Лубковим. Він такий нещасний. Його мати й жінка просто жахливі.

Вона казала Лубкову «ви» і, лягаючи спати, прощалася з ним так само, як і зі мною, «до завтра», і жили вони на різних поверхах,—це давало мені надію, що все дурниця і жодного роману проміж них нема, і коли я зустрічався з ним, то мені було легко на душі. І як він одного разу попросив у мене позичити йому триста карбованців, то я дав йому їх з великою охотою.

Щодня ми гуляли й лише гуляли. То блукали в парку, то їли, то пили. Щодня розмови з російською родиною. Я поволі призвичаївся до того, що коли увійду до парку, то конче зустріну діда з жовтяницею, ксьондза та австрійського генерала, що носив при собі колоду маленьких карт і, де тільки можна було, сідав і розкладав пасьянс, нервово посіпуючи плечима. І музики грали все те саме. Дома, на селі, мені було соромно перед селянами, коли я в будень їздив з компанією на пікнік, або ловив рибу, отак і тут брав мене сором перед льокаями, фурманами, зустрічними робітниками; мені ввесь час здавалося, що вони дивилися на мене й думали собі: «Чом ти нічого не робиш?» І цей сором я відчував з ранку й до вечора щодня. Чудний, неприємний, монотонний час; різноманітвся він хіба тим лише, що Лубков позичав у мене то сто, то п'ятдесят гюльденів і від грошей враз оживав, як морф'їніст від морф'їю, і починав голосно сміятися з жінки, з себе або з кредиторів.

Аж ось пішли дощі, заходило. Ми поїхали до Італії, і я телеграфував батькові, щоб він зглянувся на мене й переказав мені до Риму карбованців вісімсот. Ми зупинялися в Венеції, в Болоньї, у Фльоренції, і в кожному місті конча

потрапляли до дорогого отелю, де з нас дерли окремо і за світло, і за прислужників, і за опалення, і за хліб до сніданку, і за право пообідати не в спільній залі. Їли ми надзвичайно багато. Вранці нам подавали *café complet*. О першій годині—сніданок: м'ясо, риба, якийсь омлет, сир, фрукти й вино. О шостій годині обід на вісім страв, з довгими перервами, під час яких ми пили пиво й вино. О дев'ятій годині чай. Опівночі Аріядна заявляла, що їй хочеться їсти, і вимагала шинки та ріденьких яєць. З нею в гурті їли й ми. А в перервах між їжею ми бігали по музеях та виставках, увесь час думаючи про те, як би не спізнитися на обід чи сніданок. Я нудився перед картинами, мене тягло додому полежати, я стомлювався, шукав очима стільця й лицемірно проказував за іншими: «Яка розкіш! Скільки повітря!» Ми, наче ситі полози, звертали увагу лише на блискучі речі, вікна крамниць гіпнотизували нас, і ми захоплювалися фалшивими шпильками й накупували силу непотрібних нікчемних речей.

Таке саме було і в Римі. Тут ішов дощ, віяв холодний ітер. Смачно поснідавши, ми поїхали оглядати храм Петра, і через нашу ситість та, може, через негоду він не справив на нас жодного вражіння; і ми, винуючи один-одного за байдужість до мистецтва, мало не посварилися.

Прийшли від батька гроші. Я пішов одержувати їх, пам'ятаю, вранці. Зо мною пішов і Лубков.

— Теперішнє не може бути повне й щасливе, коли є минуле, — мовив він. — У мене від минулого залишилась на шиї велика вага. А втім, якби були гроші, усе б обійшлося без біди, а то яко наг, яко благ... Чи ви повірите, у мене залишилось тільки вісім франків, — провадив він далі, знижуючи голос: — а тим часом я мушу переслати жінці сто і матері стільки само. Та й тут треба жити. Аріядна, як дитина мала, не хоче зважати на обставини і розтринькує гроші як герцогиня. На віщо вона вчора купила годинника? І скажіть на бога, до чого це нам і далі удавати з себе якихось цяць? Адже ж те, що вона й я криємось від слуг і знайомих з нашими взаєминами, коштує нам на добу зайвих 10—15 франків, бо я наймаю собі окрему кімнату. Навіщо це?

Гострий камінь повернувся мені в грудях. Невідомости вже не було, все вже мені було ясне, я ввесь похолов, і

зараз же в мене виникла ухвала: не бачити їх обох, тікати від них, негайно їхати додому...

— Сходитися з жінкою легко, — говорив далі Лубков; — треба лише роздягти її, а далі яке усе це важке, яка пісенниця!

Коли я лічив одержані гроші, він сказав:

— Як ви не позичите мені тисячу франків, то я мушу загинути. Ці ваші гроші для мене єдиний ресурс.

Я дав йому, і він зразу ожив і почав сміятися з свого дядька, дивака, що не вмів зберегти в секреті від жінки його адреси. Повернувшись до отелю, я спакувався й сплатив рахунок. Залишалось попрощатися з Аріядною.

Я постукав до неї.

— Entrez!

У неї в номері був ранішній розгардіяш: на столі чайний посуд, недоїдена булка, шкаралупа від яєць; міцні, задушливі пахощі. Ліжко було не прибране, і видко було, що на йому спали вдвох. Сама Аріядна ще недавно встала з ліжка і була тепер у фланелевій блюзі, не зачісана. Я привітався, далі мовчки посидів хвилину, поки вона намагалася дати лад своїм косам, і запитав, тремтячи всім тілом:

— Навіщо... навіщо ви виписали мене сюди за кордон?

Певно, вона догадалася, про що я думаю; вона взяла мене за руку й сказала:

— Я хочу, щоб ви були тут. Ви такий чистий!

Мене взяв сором за мій неспокій, моє тремтіння. А що, як ще зарідаю? Я вийшов, не промовивши ні слова, а за годину вже сидів у вагоні. Усю дорогу я чомусь уявляв собі Аріядну вагітною, і вона була мені бридка, і всі жінки, яких я бачив у вагонах і на станціях, здавалися мені чомусь вагітними і були також осоружні й жалюгідні. Я опинився в становищі того захланного, палкого грошолоба, який раптом викрив би, що всі його червінці фалшиві. Чисті, граціозні образи, що їх так довго пестила моя уява, підогрівана коханням, мої пляни, надії, мої спогади, погляди мої на кохання й жінку — все це тепер сміялося з мене й показувало мені язика. Аріядна, — питав я, жахаючись, — ця молода, надзвичайно вродлива, інтелегентна дівчина, сенаторова дочка, і спарувалася з таким звичайнісіньким, нецікавим, тривіяльним чоловічком? А чому ж і не любити їй Лубкова? — відповідав я сам собі. — Чим він гірший за

мене? О, нехай собі вона любить кого хоче, але навіщо брехати? Але з якої речі вона повинна бути щира зо мною? І так далі, все в такому роді, до одуру. А в вагоні було холодно. Їхав я в першій класі, але там сідають по троє на одній канапі, подвійних рям нема, двері з надвору відчиняються просто до купе, — і я сидів як у колодках стиснутий, покинутий, жалюгідний, і дуже холодно було в ноги, і в той час раз-по-раз спогад про те, яка приваблива вона була сьогодні в своїй білій блюзі і з розпущеними косами, і такі сильні ревності враз опадали мене, що я зривався з місця від болю на душі, і сусіди мої дивилися на мене здивовані й навіть перелякані.

Дома я застав замети й двадцятиступневий мороз. Я люблю зиму, люблю, бо під цю пору вдома, навіть у люті морози, мені бувало особливо тепло. Приємно, вдягнувшись у кожух і взувши повстяники, ясного морозного дня робити щонебудь у садку чи на подвір'ї або читати в своїй гаряче натопленій хаті, сидіти в батьковому кабінеті перед коминком, паритися в своїй сільській лазні. От тільки, коли нема в хаті матері, сестри або дітей, то якимсь моторошно зимовими вечорами, і здається, що вони без краю довгі й тихі. І що тепліше й захисніше, то дужче відчуваєш цю відсутність. Тієї зими, коли я повернувся з-за кордону, вечори були довгі-довгі, я дуже тужив, і через тугу не міг навіть читати; удень ще так-сяк, то сніг у садку попрочкаєш, то курей і телят погодуєш, а вечорами — хоч пропадай.

Раніш я не любив гостей, а тепер був радий їм, бо знав, що доконче буде розмова про Аріядну. Не раз приїздив спірит Котлович — побалакати про сестру і часом привозив із собою свого приятеля князя Мактуєва, закоханого в Аріядні не менше, ніж я. Сидіти в Аріядниній кімнаті, перебирати клявіші її піяніно, дивитися в її ноти, — це для князя була вже потреба, він не міг без цього жити, а дух діда Іларіона усе віщував, що рано чи пізно, а вона таки буде йому жінкою. У нас звичайно князь сидів довго, отак від сніданку та аж до півночі, і все мовчав; мовчки випивав пляшки зо дві, зо три пива і лише зрідка, щоб показати, що й він бере участь в розмові, сміявся уривчастим, сумним, дурнуватим сміхом. Перед тим, як їхати додому, він щоразу відводив мене набік і говорив тихенько:

— Коли ви бачили востаннє Аріядну Григорієвну? Чи здорова вона? Гадаю, їй там не нудно?

Настала весна. Треба було ходити на вальдшнепині цуги¹, далі сіяти ярину й клевер. Було сумно, та вже повесняному: хотілося миритися з утратою. Працюючи в полі і слухаючи жайворонків, я питав себе: чи не покінчити враз з опією справою особистого щастя, чи не одружитися мені без вигадок з простою селянською дівчиною? Коли це саме під гарячу роботу одержую листа з італійською маркою. І клевер, і пасіка, і телята, і селянська дівчина—все розвіялось як дим. Цим разом Аріядна писала, що вона дуже, без краю нещасна. Вона нарікала на мене за те, що я не подав їй дружньої руки, а глянув на неї з високостей своєї чесноти й покинув її в хвилину небезпеки. Усе це було написано буйною, нервовою рукою, з перекресленнями й кляксами, і видно було, що вона поспішала писати і страждала. Наприкінці вона благала мене приїхати і врятувати її.

Знов мене зірвало з котви й понесло за водою. Аріядна жила в Римі. Приїхав я до неї пізно ввечері, і коли вона побачила мене, то заридала й кинулася мені на шию. За зиму вона зовсім не змінилася і була така ж молода й прегарна. Ми разом повечеряли і далі до дня каталися по Римі, і весь час вона розповідала мені про своє життя-буття. Я спитав, де Лубков.

— Не згадуйте мені про цю тварюку!—скрикнула вона.—Він мені гидкий і осоружний!

— Але ж ви, здається, любили його?—сказав я.

— Ніколи! На початку він здавався мені оригінальним і викликав жаль—от і все. Він зухвалий, бере жінку штурмом, і це приваблює. Та годі вже говорити про нього. Це сумна сторінка в моєму житті. Він поїхав до Росії по гроші, туди йому й дорога. Я сказала, щоб він не смів повертатися.

Вона вже жила не в отелі, а в приватному помешканні з двох кімнат, які прибрала собі до смаку, холодно й розкішно. По від'їзді Лубкова вона заборгувала своїм знайомим близько п'яти тисяч франків, і мій приїзд дійсно був їй порятунком. Я сподівався відвезти її на село, але з цим мені не пощастило. Вона тужила за батьківщиною, але спо-

¹ Рос. т я г а—весняне палювання на вальдшнепи. Опис див. хоч би в «Ермолай и мельничиха» Тургенева. Р е д.

гади про перебуті злидні, про нестатки, про іржавий дах на братовому будинкові викликали в їй огиду, тремтіння, і коли я пропонував їй їхати додому, вона конвульсійно стискала мені руки і говорила:

— Ні, ні! Я там помру з нудьги!

А далі моє кохання дійшло своєї останньої фази, своєї останньої квартири.

— Будьте колишнім душею, любіть мене хоч трішечки, — говорила Аріядна, схилиючись до мене. — Ви похмурий і поміркований, боїтеся віддатися пориву і все думаєте про наслідки, а це нудота. Ну, прошу вас, благаю, будьте ласкаві до мене... мій чистий, мій святий, мій любий, я вас так люблю!

Я зробився її коханцем. Принаймні з місяць я був як божевільний, відчуваючи самий захват. Мати в обіймах молодого, прекрасного тіла, вшиватися ним, відчувати щоразу, прокинувшись, її теплоту і згадувати, що вона тут, вона, моя Аріядна, — о, до цього не легко призвичаїтись. Але я таки звик і поволі навчився дивитись на нове своє становище тверезим оком. Насамперед я зрозумів, що Аріядна, як і раніше, не любила мене. Але їй хотілося любити серйозно, вона боялася самотності, а головне — я був молодий, здоровий, міцний, а вона була хтива, як усі взагалі холодні люди, і ми обоє удавали, ніби зійшлися через обопільне жагуче кохання. А згодом я зрозумів дещо інше.

Жили ми в Римі, в Неаполі, у Фльоренції, поїхали були до Парижу, але там здалось нам холодно, і ми вернулися до Італії. Ми всюди рекомендувалися як чоловік і жінка, як багаті поміщики, з нами залюбки знайомились, і Аріядна мала великий успіх. Вона брала лекції малярства, тому її називано художницею, і, уявіть собі, це їй дуже личило, хоч хисту не було ніякісінького. Спала вона щодня до другої, до третьої години; каву пила й снідала в ліжку. Підчас обіду вона їла суп, лангуста, рибу, м'ясо, шпараги, дичину, а далі, як спати лягала, я подавав їй до ліжка чогось-такого, наприклад, ростбеффу, і вона з'їдала його з сумним заклопотаним виразом, а прокинувшись уночі, їла яблука й помаранчі.

Головною, як то кажуть, основною властивістю цієї жінки була дивовижна лукавість. Вона хитрувала раз-у-раз, щохвилини, без жодної потреби, а так собі, наче

з інстинкту, з тих самих мотивів, з яких горобець щебече або тарган поводить вусами. Вона хитрувала зо мною, з льокаями, з портє, з крамарями по крамницях, із знайомими; без кривляння й витівок не миналася жодна розмова, жодна зустріч. Аби тільки ввійшов до нашого номеру мужчина, — однаково, чи гарсон, чи пан, — вона зразу зміняла погляд, вираз, голос і навіть контури її постаті змінялися. Якби ви бачили її тоді хоч раз, то сказали б, що вельможніших і заможніших від нас людей нема на всю Італію. Жодного художника й музики вона не пропускала, щоб не набрехати йому усякої всячини з приводу його надзвичайного хисту.

— Ви такий талановитий! — говорила вона солодко-співучим голосом. — З вами навіть страшно. Мені здається, що ви повинні бачити людей наскрізь.

І все це на те, щоб подобатися, мати успіх, бути чарівною. Вона прокидалася щоранку з єдиною думкою: «подобатися». І це була мета і рація її життя. Якби я сказав їй, що на такій і такій вулиці, в такому саме будинкові живе людина, якій вона не до вподоби, то це б завдало їй серйозного страждання. Їй щодня треба було зачаровувати, упоклонювати, розуму позбавляти. Те, що я був у неї в руках і супроти її чародійства ставав цілковитою нікчемністю, завдавало їй такої самої насолоди, якої колись зазнавали переможці на турнірах. Мого приниження було не досить, і вона ще вночі, розлігшись, як тигриця, не вкрита, бо їй раз-у-раз було душно, — читала листи, що прислав їй Лубков; він благав її повернутися до Росії, а як не повернеться, то присягався, що окраде когось або вб'є, аби тільки здобути грошей і приїхати до неї. Вона ненавиділа його, але його пожадливі, рабські листи хвилювали її. Свої принади вона надзвичайно прибільшувала; їй здавалось, що якби десь на людних зборах побачили, як гарно вона збудована і якого кольору її тіло, то вона б перемогла всю Італію, увесь світ. Ці розмови про будову, про колір тіла ображали мене, і, спостерігши це, вона, коли була сердита, щоб допекти мені, говорила безсоромні речі і дратувала мене, і дійшло навіть до того, що якось на дачі в однієї дами вона розгнівалася й сказала мені:

— Коли ви й далі набридатиме мені своїми напучуваннями, то я зараз же роздягнусь і гола ляжу отут на ці квіти.

Не раз, спостерігаючи, як вона спить або їсть, або намагається надати своєму поглядові наївного виразу, я думав: навіщо дав їй бог отаку надзвичайну красу, грацію, розум? Невже лише на те, щоб вилежуватися в постелі, їсти й брехати, брехати без кінця й краю? Та й чи ж була вона розумна? Вона боялася трьох свічок, тринадцятого числа, лихих снів, її брав жах, щоб часом хто не наврочив; про вільне кохання і взагалі про волю міркувала як стара богомільниця, запевняла, що Болеслав Маркевич ліпший від Турґенева. Зате була з біса хитра і дотепна і в товаристві вміла удавати з себе дуже освічену, поступову людину. Вона з легкою душею могла навіть під веселу руку образити слуг, убити комаху; вона кохалася в боях биків, любила читати про душогубства й гнівалася, коли виправдували підсудних.

На таке життя, яке провадили ми з Аріядною, нам треба було багато грошей. Бідний батько вислав мені свою пенсію, усі свої лихенькі прибутки, позичав для мене, де тільки можна було, і коли одного разу відповів мені «non habeo», я послав йому очайдушну телеграму, де благав заставити маєток. Трохи згодом я попрохав його взяти десь грошей під другу закладну. І одне й друге він виконав, не нарікаючи, і переслав мені всі гроші до копійки. А Аріядна зневажала практику життя, їй не було ніякого діла до цього всього, і коли я, кидаючи на вітер тисячі ґранків, аби задовольнити її божевільні бажання, кречав, як оте старе дерево, вона з легким серцем наспівувала «Addio bella Napoli». Поволі я став байдужий до неї і почав соромитися наших стосунків. Я не люблю вагітності й пологів, але тепер часом уже марив про дитину, яка хоч би ґормально виправдала це наше життя. Щоб не спротивити собі остаточно, я взявся учащати до музеїв та ґалерій і читати книжки, мало їв і покинув пити. Як отак попоганяєш себе на мотузку з ранку до вечора, то якось легше на душі.

Надокучив я й Аріядні. А тут ще й люди, у яких вона мала успіх, були все середні, послів і сальону не було, як і раніше, грошей було обмаль, і це ображало її й примушувало ридати, і вона кінець-кінцем оповістила мене, що, врешті, вона не від того, щоб і до Росії повернутися. І ось ми їдемо. Протягом останніх місяців перед тим, як виїхати, вона старанно листувалася з братом, у неї,

певна річ, якісь таємничі заміри, а які—хто його знає. Мені вже надокучило розгадувати її хитрощі. Але ми ідемо не на село, а до Ялти, а далі з Ялти на Кавказ. Тепер вона може жити лише по курортах, а якби ви знали, як я ненавиджу всі оці курорти, як там мені буває нудно й соромно! Мені б на село! Мені б працювати, здобувати хліб у поті чола, покутувати свої гріхи! Тепер я відчуваю в собі надмір сил, і мені здається, що, напруживши ці сили, я викупив би маєток за п'ять років. Але ж ось, як бачите, ускладнення. Тут не закордон, а Росія ненька, доводиться думати про законний шлюб. Звичайно, захоплення вже минулося, кохання колишнього нема й духу, але, хоч би там що, я повинен одружитися з нею.

Шамохін, схвильований своїм оповіданням, і я сходили вниз і провадили далі розмову про жінок. Було вже пізно. Виявилось, що й він і я містилися в одній каюті.

— Тимчасом тільки по селах жінка не зостається позад чоловіка,—говорив Шамохін:—там вона так само мислить, відчуває і так само вперто бореться з природою в ім'я культури, як і мужчина. А міська, буржуазна, інтелігентна жінка давно вже пасе задніх і повертається до свого первісного стану, вже наполовину вона людина—звір, і через неї дуже багато такого, що звоював геній людини, уже втрачене; жінка поволі зникає, а її місце посідає первісна самиця. Така відсталість інтелігентної жінки загрожує культурі серйозною небезпекою; у своєму регресивному рухові вона намагається захопити з собою мужчину і гальмує його поступ. Це безперечне.

Я запитав: навіщо взагальнювати, навіщо по одній Аріядні міркувати про всіх жінок? Вже одне поривання жінок до освіти й рівноправності статі, яке я розумію як прагнення справедливості, само собою виключає усяку думку про регресивний рух. Але Шамохін ледве слухав мене і неймовірно всміхався. Це вже був завзятий, переконаний жонофоб, і вмовити його не можна було ніяк.

Та годі вам!—перебив він.—Коли жінка бачить у мені не людину, не рівню собі, а самця і цілий вік свій заклопотана лише тим, щоб бути мені до вподоби, тобто заволодіти мною, то чи ж можна тут говорити про повноправність? Ой, не вірте їм, вони дуже, дуже хитрі! Ми, мужчини.

заклопотані їхньою вільністю, а вони зовсім не бажають тієї вільности і лише вдають, ніби бажають. Страшенно хитрі, страшенно хитрі!

Мені вже надокучило сперечатися й хотілося спати. Я повернувся обличчям до стінки.

— Та-ак, так!—чув я, засинаючи.—Та-ак, так! А винне у всьому наше виховання, голубе. У місті все жіноче виховання й освіта її своєю головною суттю скеровані на те, щоб зробити з неї людину-звіря, тобто, щоб вона була до вподоби самцеві та щоб уміла подолати цього самця. Авжеж!—Шамохін зідхнув.—Треба, щоб дівчат виховували і вчили разом із хлопцями, щоб вони раз-у-раз були вкупі. Треба виховувати жінку так, щоб вона вміла, як і мужчина, розуміти свою вину, а то вона, на її думку, раз-у-раз невинна. Втлумачуйте дівчинці з пелюшок, що мужчина насамперед не кавалір і не жених, а її ближчій, рівня їй в усьому. Привчайте її логічно мислити, взагальнювати, та не запевняйте її, що її мозок важить менше, ніж чоловічий, і що через це їй можна бути байдужою до наук, мистецтв, узагалі до культурних завдань. Хлопчина-підмайстра, швець чи маляр, також має мозок меншого розміру, ніж дорослий чоловік, але ж він бере участь у загальній боротьбі за існування, працює, страждає. Треба також залишити оту звичку покликатися на фізіологію, на вагітність та пологи, бо, поперше, жінка народжує дітей не щомісяця; а подруге—не всі жінки народжують дітей і, потрете, нормальна сільська жінка працює на полі напередодні пологів—і нічого їй не робиться. Далі, мусить бути цілковита рівноправність у щоденному житті. Коли мужчина подає дамі стільця або піднімає впущену хустку, то нехай і вона платить йому тим самим. Я не від того, щоб дівчина з хорошої родини помогала мені надіти пальто або подала мені шклянку води...

Більше я не чув нічого, бо заснув. Другого дня вранці, коли ми підходили до Севастополя, була неприємна вогка погода. Похитувало. Шамохін сидів зо мною в рубці, щось думав і мовчав. Мужчини з підкоченими комірами пальт і дами з блідими, заспаними обличчями, як позвонили до чаю, почали сходити вниз. Одна дама, молода й дуже вродлива, та сама, що в Волочиському гнівалася на митницьких службовців, спинилася перед Шамохіним і сказала йому, маючи вигляд капризної, розбещеної дівчини

— Жане, твою іташку загойдало!

Згодом, перебуваючи в Ялті, я бачив, як ця вродлива дама мчала іноходцем, а її ледве доганяли якісь двоє офіцерів і як вона одного разу вранці у фрігійській шапочці та в фартушку малювала фарбами етюд, сидячи на набережній, а велика юрба стояла здалеку й милувалася нею. Познайомився й я з нею. Вона міцно-міцно стиснула мені руку і, дивлячись на мене з захопленням, подякувала солодко-співучим голосом за ту насолоду, яку я даю їй своїми творами.

— Не вірте, — зашентав мені Шамохін: — вона нічого-сінько вашого не читала.

Якось над вечір, гуляючи на набережній, здибав я Шамохіна; в руках у його були великі пакунки з закусками й фруктами.

— Князь Мактуєв тут, — сказав він радісно. — Учора приїхав з її братом-спіритом. Тепер я розумію, про що вона тоді листувалася з ним. — Господи, — говорив він далі, дивлячись на небо й притискаючи пакунки до грудей: — якщо в неї налагодиться з князем, то це ж, виходить, воля, мені можна буде тоді поїхати на село, до батька!

І він побіг далі.

— Я починаю вірити в духів, — гукнув він мені, оглядаючись. — Дух діда Іларіона, здається, навіщував правду! О, якби ж то!

Другого дня по цій зустрічі я виїхав з Ялти, і на чім скінчився роман Шамохіна — мені невідомо.

ПЕЧЕНІГ

Жмухін Іван Абрамович, козацький офіцер у демісії, що служив колись на Кавказі, а тепер проживав у себе на хуторі, що колись молодий був, здоровий, дужий, а тепер сухий та сутулуватий, з кошлатими бровами та сивими, зеленкуватими вусами, якось гарячого літнього дня вертався із міста до себе на хутір. У місті він говорив та писав у нотаря тестамент (два тижні тому торкнула його злегка апоплексія) і тепер у вагоні весь час, поки він їхав, не кидали його сумні, поважні думки про смерть недалеку, про суєту-суєт та світ оцей марний. На станції Провалдя—є така на Донецькій дорозі—в його вагон увійшов білявий добродій, середніх літ, у доброму тілі, з приношеним портфелем, і сів просто його. Розбалакалися.

— Так-то,—казав Іван Абрамович, замислено дивлячись у вікно.—Женитися ніколи не спізнився. Я сам оженився, як було мені сорок вісім літ; казали—спізнився, а вийшло, що не спізнився й не поранився, а так собі, краще б і зовсім не женитись. Жінка скоро накучає кожному, та не кожен правду скаже, бо, майте собі, неладу в себе вдома соромляться та потаюють його. Інший біля жінки—«Маню, Маню», а коли б йому воля, то він би тую Маню у мішок та в воду. З жінкою нудота, дурне діло. Та й з дітьми не краще, так таки й скажу. У мене їх двоє, поганців. Учити їх тут, у степу нігде, оддать у Новочеркаське в науку—грошей нема, і живуть вони тут, мов ті вовченята. Так і сподівайся, заріжуть когось на дорозі.

Білявий добродій слухав уважно, одповідав неголосно та стисло, по всьому видно, тихий був та плохий на натуру. Адвокат він неprisяглий, так себе назвав, їде, казав, у село Дюївку в одній справі.

— Та це ж за дев'ять верстов од мене, боже ти мій милий, — сказав Жмухін таким голосом, ніби з ним

сперечалися.—Але дозвольте, на станції ви тепер не знайдете коней. Як на мене, для вас найкраще, майте собі, зараз поїхати зо мною, в мене переночуєте, майте собі, а вранці й поїдете моїми кіньми з богом.

Неприсяглий адвокат подумав і згодився.

Як приїхали на станцію, сонце вже скотилося низько над степ. Цілу дорогу од станції до хутора мовчали: трясько було їхати, говорить не давало. Візок стрибав, вищав, ридав, видавало, ніби скоки тії болю великого йому завдають, і неприсяглий адвокат,—дуже недобре було йому сидіти,—тужливо поглядав наперед: чи не видко хутора. Проїхали вісім верстов і заманячів здалека невеликий домок та дворище, обведене стінкою з темних кам'яних брил; дах на домі зелений, вапнування облупилося, а вікна—маленькі, вузенькі, достоту очі примружені. Хутір стояв на припеці, і нігде довкола не видно було ні води, ні дерева. Казали на його сусіди-поміщики та селяни «Печенігів хутір». Багато літ тому якийсь проїжджий землемір, заночувавши на хуторі, пробалакав усю ніч із Іваном Абрамовичем, не вподобав і ранком, на од'їзді, сказав йому суворо: «ви, добродію, печеніг». Одтоді й пішло «Печенігів хутір», і тее прізвисько ще дужче вкоренилося, як діти в Жмухіна по-підростали й почали набігати на сусідні садки та баштани. А на самого Івана Абрамовича казали: «майте собі», бо він говорив звичайно дуже багато і часто вживав оте «майте собі».

На дворищі біля повітки стояли Жмухінові сини: один літ на 19, другий підліток, обидва босі, без шапок; і якраз тоді, коли візок в'їздив у подвір'я, менший підкинув утору курку, а та закудакала й полетіла, зарисовуючи в повітрі дугу; старший вдарив з рушниці, і курка, вбита, вдарилась об землю.

— Це мої вчаться стріляти летючу,—мовив Жмухін.

Як приїхали, стріла їх у сінях жінка, маленька, худенька, з блідим обличчям, ще молода та гарна; з одежі сказав би, що наймичка.

— А це, дозвольте познайомити,—сказав Жмухін,—сучим моїм синам матір'ю доводиться. Ну, Любов Осиповна,—звернувся він до неї,—повертайся, стара, гостя приймати. Давай вечеряти. Ворущись.

Дім був на дві хаті; в одній була «заля» та поруч із нею

старого Жмухіна опочивальня—кімнати душні, з низькою стелею та силою мух та осовні, а через сіни була кухня, де куховарили, прали, їсти давали наймитам; тут таки поїд лавками сиділи на яйцях гуски та гиндички, і тут таки стелилася Любов Осиповна та обидва її сини. Меблі в залі були нефарбовані, сплескав їх, видно, сокирник; по стінах висіли рушниці, ягдташі, нагайки, і все тее хамло давно вже поржавіло та видавало сіре од пилу. Жодного малювання, в кутку темна дошка—був то колись образ.

Молода молодиця, українка, накрила до столу та подала шинку, потім борщ. Гість одмовився од горілки й почав їсти тільки хліб та огірки.

— А шиночки?—запитав Жмухін.

— Дякую, не їм,—одказав гість.—Я взагалі не їм м'яса.

— Чого це так?

— Я вегетар'янець. Убивати тварин, це суперечить моїм переконанням.

Жмухін подумав хвилину і тоді промовив спроквола, зідхнувши:

— Еге... Так... У місті я теж бачив одного, що не їсть ото м'яса. Це тепер така віра пішла. Що ж? Це добре. Не все ж різати та стрілять, майте собі, треба колись і втихомириться, дати спокій і тварі. Гріх убивати, гріх,—що й казати. Підстрелиш часом зайця, зраниш його в ногу, а він кричить, мов дитина. Болить, виходить.

— А звичайно, болить. Тварини так само мучаться, як і люди.

— Це правда,—погодився Жмухін.—Я все це розумію дуже добре,—казав він далі, надумуючись.—Тільки ось по щирості скажу, одного не можу зрозуміти: коли, скажімо, майте собі, всі люди кинуть їсти м'ясо, то куди дінуться свійські тварини, наприклад, кури та гуси?

— Кури та гуси житимуть на волі, як дикі.

— Тепер розумію. І справді, живуть ворони та галич і обходяться ж без нас? Еге... І кури й гуси і зайчики й ове чата, всі житимуть на волі, радуватимуться, майте собі, та бога хвалитимуть, і нас вони не боятимуться. Настане мир та спокій. Тільки ось, майте собі, одного не можу зрозуміти,—правив далі Жмухін, глянувши на шинку,—як воно із свиньми буде? Куди їх?

— І вони так само, як і всі, себто на волі.

— Так. Еге. Але дозвольте, адже як їх не колоти, то намножиться їх, майте собі, прощайся тоді з сіножатями та з городами. Адже свиня, коли б ото пустити її на волю та не глядіть, скрізь вам шкоди наробить за один день. Свиня, вона таки свиня й є, і не дурно її свинею названо.

Повечеряли. Жмухін устав з-за стола і довго ходив по хаті та все говорив, говорив... Він любив поговорити про щонебудь поважне та статечне і любив подумати, та й хотілось йому на старість спинитися на чомусь, заспокоїтись, щоб не так страшно було вмирати. Хотілося сумирности, супокою та певности в собі, як у цього гостя, що наївся ото огірків із хлібом та й думає, що досяг якогось вищого щабля, сидить на скрині, здоровий, у доброму тілі, мовчить та нудиться, терпить, проте і в присмерки, коли глянути на його з сіней, скидається на камінюку, якої з місця не зрушиш. Має чоловік у житті за що зачепитись—і добре йому.

Жмухін сіньми вийшов на ганок, і потім чутно було, як він зідхав та, про щось міркуючи, говорив сам до себе: «Еге... так». Вже темніло й на небі проскакували то там, то сям зірки. В кімнатах ще не світили світла. Хтось, не шелеснувши, ніби тінь увійшов у залю і став у порогах. То була Любов Осиповна, Жмухінова дружина.

— Ви часом не з міста?—спитала вона боязько, не дивлячись на гостя.

— А так, я живу в місті.

— Ви може в науку вдаєтесь, пане, навчіть нас, з ласки своєї. Нам треба прощення подати.

— Куди?—запитав гість.

— У нас два сини, паночку, і давно пора в науку їх оддавати, а до нас ніхто не загляне, і нема з ким порадитись. А сама я нічого не знаю. Бо воно, як не вчити, то їх візьмуть на службу в прості козаки. Негоже воно, пане. Неписьменний гірше за мужика, і самі тобі Іван Абрамович цураються, не пускають їх у кімнати. А хіба вони винні? Хоч би меньшенького в науку оддати, далєбі, а то так жалько,—сказала вона протяжисто і голос у неї стинувся, і віри б не пойняв, здається, що в такої маленької та молодої жінки є вже дорослі діти.—Ой, так же жалько!

— Нічого ти, стара, не тямиш і не твоє це діло,—сказав Жмухін, ставши на дверях.—Не чіпляйся до гостя з балачками своїми недоладними. Йди собі, стара.

Любов Осиповна вийшла і в снігах вимовила ще раз тоненько:

— Ой, так жалько!

Гостеві постелили в залі на канапі та, щоб не було йому темно, засвітили лампадку. Жмухін ліг у себе в опочивальні. І, лежачи, він думав про свою душу, про старість, про ту ото апоплексію, що так його налякала, бо ж смерть жива заглянула була в вічі. Він любив пофілософувати, zostавшись сам із собою, серед тиші, і тоді йому здавалось що вельми з нього статечна, змістовна людина та що на цім світі цікавлять його самі лише важливі справи. І тепер він усе думав, і йому хотілося спинитись на одній якійсь, не схожій до інших, великої ваги думці, що стала б йому за дороговказ у житті, і хотілося прибрати собі таке якесь правило, щоб і життя його зробилося таке саме статечне та змістовне, як і він. Добре б от і йому, старому, зовсім одцуратися м'яса, лакомства всілякого. Той час, коли люди не вбиватимуть один одного та тварин, не тепер, то колись настане, інакше бути не може, і він уявляв собі той час, і виразно вбачав самого себе, як він житиме в злагоді зо всіма тваринами, і раптом знову згадав про свині, і все йому в голові переплуталось.

— Оказія, прости, господи,—промурмотів він, важко зідхаючи.—Ви спите?—запитав він.

— Ні.

Жмухін устав із ліжка і спинився в дверях на порозі, в самій сорочці, показуючи гостеві жилаві та сухі, як патики, ноги.

— От тепер, майте собі,—почав він,—завелися різні телеграфи, телефони та всякі там дива, одно слово, а люди не получчали. Кажуть, що за наших часів, літ 30—40 тому, люди були невважливі, жорстокі; а тепер хіба не так само? Воно й справді, за моєї пам'яті жили, в папірки не завиваючи. Пам'ятаю на Кавказі, як стояли ми аж чотири місяці над якоюсь річкою без жодного діла,—я тоді ще врядником був,—случай такий випав, роман, сказати б, чи що. Якраз над тією річкою, майте собі, де стояла наша сотня, поховали одного князька, ми таки його і вбили, недавно перед тим. І по ночах, майте собі, ходила вдова-княгиня на могилку та плакала. Отож вона голосить-голосить, отож вона стогне-стогне і такий на нас сум накликала, що не спимо

а й годі. Одну ніч не спимо, другу не спимо; ну, надокучило. І, з розумом подумавши, не можна ж і справді не спати чорт батька зна через що, вибачайте на цім слові. Взяли митую княгиню, одшмагали її—і перестала ходити. Таке то. Тепер, звичайно, не тієї категорії люди і не шмагають різками, і живуть охайніше, і наук стало більше, але, майте собі, душа все та сама, жодної зміни. Ось, вважайте но, живе тут у нас поміщик один. В його шахті, майте собі, працюють у його безбілетні; різні заволоки, що дітись їм нікуди. По суботах треба виплат робити, а платити не хочеться, майте собі, грошей шкода. От і знайшов він собі такого прикажчика, теж із заволок, хоч і в капелюші ходить. «Ти, каже, нічого їм не плати, ні копійки; вони тебе бити будуть, і нехай собі, каже, б'ють, а ти терпи, я за тебе тобі щосуботи буду по десять карбованців платити. От у суботу ввечері, по порядку, як воно ведеться, робітники приходять за платою; прикажчик їм: немає. Ну, слово за слово, починається лайка, чубанина... Б'ють його, б'ють, і руками й ногами,—майте собі, народ озвірилий, з голоду, бач,—б'ють до неживого, а тоді розходяться хто куди. Хазяїн загадує одливати прикажчика холодною водою, тоді йому десять карбованців у зуби, а той і бере та ще й радий, бо, як на правду, не то за десять, він би й за троячку хоч у петлю ладен. Еге... А в понеділок приходять свіжа ватага робітників, приходять, дітись нікуди... В суботу знову тієї самої...

Гість повернувся на другий бік, лицем до спинки в канці, та щось промурмотів.

— А ось другий приклад,—провадив далі Жмухін.— Уклюнулася тут була колись сибірка, майте собі; худоба гинула, я вам скажу, як мухи, і ветеринари тут їздили, і наказано було гостро, щоб, яка худобина згине, закопувати десь далі, глибоко в землю, заливаючи вапном та інше, майте собі, на підставі науки. Здохла і в мене коняка. Я зо всілякою осторогою закопав її і самої вапни вилив на неї пудів із десять. І що ж ви думаєте? Мої молодці, майте собі, синочки мої любі, вночі одкопали коняку, здерли з неї шкуру і продали за три карбованці. Ось вам що. Виходить, люди не получчали, і виходить, хоч як вовка годуй, а він усе в ліс дивиться. Ось вам що. Є тут пак про що подумати! Га? Як ви вважаєте?

По один бік у вікнах, крізь щілини в віконницях, жахкотіла блискавка. Паріло на громовиння, кусали комарі, і Жмухін, лежачи в себе та міркуючи, охав, стогнав та говорив сам до себе: «еге... так», і заснути не можна було жодним робом.

Десь дуже-дуже далеко буркотів грім.

— Ви спите?

— Ні,—одказав гість.

Жмухін устав і через залю й сіни, стукаючи п'ятами, зайшов у кухню води напиться.

— Немає гірше в світі, майте собі, як дурний розум,—казав він трохи згодом, вертаючись із квартою.—Моя Любов Осиповна стоїть навколішках та богу молиться. Молиться щоночі, майте собі, та поклони б'є, перше, щоб дітей у науку оддати; боїться, що діти підуть у службу простими козаками і їх там будуть впоперек спини шашками лупцювати. Але щоб учити, гроші потрібні, а де їх узять? Хоч лобом мостину пробий, а коли нема, то й немає. Друге, молиться, бо, майте собі, кожна жінка думає, що безщаснішої за неї на світі немає. Я людина щира і критися перед вами ні з чим не маю охоти. Вона з бідної сім'ї, попівна, з пелехатих, мовляв; взяв я її за себе, як було їй сімнадцять літ, і ідали її за мене за для того більше, що їсти було нічого, нестатки, злидні, а в мене все ж, бачите, земля, хазяйство, ну, як не як офіцер таки, сквапно їй було за мене йти, майте собі. Першого дня, скоро побралися, вона плакала і потім усі двадцять літ плакала—очі на мокрому місці. І все вона сидить та думає. А про що вона думає, спитайте? Про що жінка може думати? Ні про що. Я жіноту, правду кажучи, не вважаю за людей.

Неприсяглий адвокат підвівся поривчасто й сів.

— Вибачайте, мені щось душно стало,—сказав він.—Я вийду.

Жмухін, не кидаючи говорить про жінок, одсунув засовку в сінях, і обидва вийшли на двір. Над самим подвір'ям котився повний місяць і од місячного сяйва дим та повітки видавали більші як удень; і по траві, поміжчорними тіннями простяглися блискучі пасма світла, теж білі. Праворуч видно далеко по степу, тихо горять над ним зорі—і все таємниче якесь, далеке без краю, ніби дивися в глибоке провалля; а ліворуч налягали одна на одну важкі тучі громові, чорні, мов сажа; береги

їм освітлює місяць, і видає, що там гори з білим снігом на верховинах, темні ліси, море; жахкотить блискавка, добігає тихий гуркіт, і здається, ніби в горах бій точиться...

Біля самого обійстя нічничка кричить одноманітно: «сплю! сплю!»

— Яка тепер година?—запитав гість.

— Друга при початку.

— Та й далеко ще до світа, одначе!

Вернулися до хати і знов полягали. Треба було спати і звичайно перед дощем так гарно спиться, але старому захотілося статечних, поважних думок, хотілося не просто думати, а міркувати. І він міркував про те, що, зважаючи на смерть за плечима, добре було б, задля душі, кинути тее неробство, що так непомітно, без сліду проглинає дні за днями, роки за роками; придумати б для себе якесь діло спасене, піти, наприклад, кудись пішки далеко-далеко, одцуратись би м'яса, як отой хлопець молодий. І він знов уявляв собі той час, коли не вбиватимуть тварин, уявляв яскраво, розбірно, ніби сам той час перебував; але раптом у голові знову все попереплутувалось і все нерозбірне стало.

Громовиння пішло боком, але хмари захопили краєм, дощ ішов та стиха стукотів по даху. Жмухін устав і, кречучи од старости, потягаючись, заглянув у залю. Помітивши, що гість не спить, він сказав:

— У нас на Кавказі, майте собі, один полковник теж був вегетаріанець. Не їв м'яса, ніколи не полював і не дозволяв своїм хлопцям риби ловити. Звичайно, я розумію. Кожна тварина повинна жити на волі, користуватись із життя; тільки я не розумію, як то може свиня ходити, де собі вподобає, без догляду...

Гість підвівся й сів. На блідому його, пом'ятому обличчі проступало сприкрення та втома; видно було, що вже йому снаги не стало і сумирна тільки вдача та делікатність душі не дає виказати словами своє сприкрення.

— Вже світає,—сказав він сумирно.—Скажіть, будь ласка, нехай мені коні запряжуть.

— Чого це так? Почекайте, дощ перестане.

— Ні, я вас прошу,—промовив гість з ляком та з бланнням,—мені треба доконче зара; таки.

І він узявся похапцем одягатись.

Як під'їхали кіньми, вже сходило сонце. Дощ допіру, не-

рестав, хмари прудко бігли, голубих прогалавин ставало все більше та більше на небі. Нанизу в калюжках боязко одбивалися перші промені. Адвокат неприсяглий проходив із своїм портфелем у сінях, щоб сісти в візок, а тимчасом Жмухінова жінка, бліда та бліда, ще більше ніби як вчора, заплакана, дивилася на нього пильно, не кліпаючи, просто-сердо, мов дівчинка, і видко було по її скорботному обличчі, що завидує вона на його волю.—Ой, яка б була вона рада сама виїхати звідсіль, та ще треба їй щось таке сказати йому, ради попитати, про дітей, певне. І нужденна яка! Це не дружина, не господиня, не наймичка навіть, а так, швидше, живе на ласкавому хлібі, нікому непотрібна родичка, покидьячка... Її чоловік метушився, не кидаючи балакати та все забігаючи наперед, випроваджав гостя, а вона похливно, ніби в чому завинивши, тулилася до стіни та все чекала придобної хвилини, щоб заговорити.

— Прошу, з ласки своєї, другим разом!—приказував старий, не вгаваючи.—Чим багаті, тим і раді, майте собі!

Гість сів у візочок, похапцем, з великою, видно, втіхою та ніби страхаючись, що от-от його задержать. Візок по-вчорашньому застрибав, завищав, затарабанило несамовито відро, прив'язане до задка. Адвокат оглянувся на Жмухіна з особливим якимсь виразом; захотілось йому либонь, як то колись землемірові, назвати його печенігом чи інакше якось, але сумирність перемогла, він здержався й нічого не сказав. Та в воротах раптом не втерпів, підвівся трохи й крикнув голосно та сердито:

— Ви мені надокучили!

І зник за ворітьми.

Біля повітки стояли Жмухінові сини: старший держав рушницю, у меншо о в руках був сірий півник з кольористим гарним гребнем. Менший з усієї сили підкинув півника, той підлетів поверх дому перекрутився в повітрі, мов голуб; старший ударив, і півник упав як камінь.

Старий, зніяковівши, не знаючи, як та чим пояснити чудний той, несподіваний гостів вигук, не поспішаючи, пішов у хату. І, сидячи тут за столом, він довго міркував про теперішній напрямок у думках, про вселюдну неморальність, про телеграф, про телефон, про вельосипед, про те, яке воно все непотрібне, заспокоївся потроху, перекусив тоді не хапаючись, випив п'ять шклянок чаю й ліг спати.

ЧОРНИЙ МОНАХ

I

Андрій Васильович Коврін, магістер, утомився і зіпсував собі нерви. Він не лікувався, але якось між іншим, за пляшкою вина, поговорив з приятелем лікарем, і той порадив йому перебути весну й літо на селі. До речі, на ту пору прийшов довгий лист від Тані Песоцької, що кликала його приїхати в Борисовку і погостювати. І він поклав, що йому й справді слід проїздитись.

Спочатку—було це в квітні—він поїхав до себе, в свою родову Коврінку, і тут прожив на самотині три тижні; потому, діждавшись доброї дороги, подався кіньми до колишнього свого опікуна та вихователя Песоцького, відомого на всю Росію садового. Від Коврінки до Борисовки, де жили Песоцькі, лічилося не більше як сімдесят верст, і їхати по м'якій весняній дорозі супокійною ресорною колясою була справжня втіха.

Дім у Песоцького був величезний, з колонами, з левами, на яких облупився тинк, і з ф'рачним льокаєм у передпокої. Старовинний парк, суворий та похмурий, впорядкований на англійський кшталт, ішов мало не на верству цілу від дома до річки і тут уривався стрімкою глинястою кручею, де росли сосни з оголеним корінням, схожим на волохаті лапи; попід кручею одлюдно поблискувала вода, літали з жалісним попискуванням кулики і раз-у-раз тут бував такий настрій, що тільки б сів та й писав балади. Зате побіля самого дому, в дворі та ф'руктовому саді, що разом із розсадником мав під собою десятині із тридцять, було весело та життєрадісно навіть у негоду. Таких надзвичайних троянд, лілій, камелій, таких тюльпанів найрізномаїтějšíх на колір, від блискучого білого і до чорного як сажа, загалом узявши такого багатства квітів, як у Песоцького, Ковріну

в іншому місці ніде не доводилось бачити. Весна була тільки на початку, і справжня квіткова розкіш таїлася ще по теплицях, але вже й того, що цвіло вздовж алей і де-не-де по клюмбах, було досить, щоб, гуляючи в саду, почувати себе в царстві пестливо-ніжних барв, надто в ранішні години, коли в кожному пелюстку вигравала роса.

Те, що було декоративною частиною саду і що сам Песоцький зневажливо уживав дурницею, справляло на Ковріна колись у дитинстві казкове вражіння. Яких тільки тут не було химер, витонченої потворности та знущання над природою! Тут були шпалери із фруктових дерев, груша, що мала форму пірамідальної тополі, зовсім круглі дуби та липи, зонти із яблуні, арки, вензелі, шанделі і навіть 1862 із слив—цифра, що показувала рік, коли Песоцький уперше взявся до садівництва. Траплялися тут і гарненькі стрункі деревця, з рівненьким та кріпким, як у пальми, стовбуром, і, тільки пильно придивившись, можна було пізнати в тих деревцях агрус або порічки. Те, що найбільше веселило в саду і надавало йому життя,—це повсякчасний рух. З раннього рана й до ночі біля дерев, кущів, по алеях та клюмбах копалися люди з тачками, сапками, поливальницями.

Коврін приїхав до Песоцьких увечері, по дев'ятій годині. Таню і батька її, Єгора Семеновича, він застав у великій тривозі. Ясно зоряне небо і термометр віщували на ранок мороз, а тим часом садівник Іван Карлович поїхав до міста, і звіритись не було на кого. За вечерею тільки й говорили, що про ранішній приморозок; покладали, що Таня не ляже спати і в першій годині пройдеться по саду й подивиться, чи все гаразд, а Єгор Семенович устане о третій годині і навіть раніше.

Коврін просидів з Танею весь вечір і після полуночі вийшов з нею в сад. Було холодно. У подвір'ї вже сильно пахло горілим. У великій фруктовій саду, що звався комерційним і давав Єгору Семеновичу щороку кілька тисяч чистого прибутку, стелився по землі чорний, густий, уїдливий дим і, обволікаючи дерева, урятовував од морозу ці тисячі. Дерев тут стояли немов на шахівниці, ряди їх були рівні й правильні, як солдатські лави, і ця сувора, педантична правильність, і те, що всі дерева були однакові на зріст і мали зовсім подібні стовбури та крони, робило картину

одноманітною і навіть нудною. Коврін і Таня пройшлись вздовж рядів, де тліли купи гною, соломи та всякого покиду і де-не-де стрівалися їм робітники, що блукали в диму, мов тіні. Цвіли тільки вишні, сливи та деякі гатунки яблунь, але весь сад потопав у диму, і тільки біля розсадників Коврін віддихнув на повні груди.

— Я ще в дитинстві чхав тут від диму, — сказав він, стискаючи плечима, — але й досі не розумію, як це дим може врятувати від морозу.

— Дим заміняє собою хмари, коли їх нема... — відповіла Таня.

— А для чого потрібні хмари?

— Як хмарно, то не буває ранішніх морозів.

— Он воно що!

Він засміявся і взяв її за руку. Її широке, дуже серйозне, посвіжіле на холоді лице з тонкими чорними бровами та піднятий комір пальта, що заважав їй вільно поводити головою, і вся вона, худувата, струнка, в підобраній від роси сукні, зворушувала його.

— Господи, вона вже доросла! — сказав він. — Коли я від їздив звідси востаннє, п'ять літ тому, ви ще були зовсім дитя. Були така сухорлява, довгонога, простоволоса, носили коротеньку суконьку і я дражнив вас чаплею... Що то робить час!

— Так, п'ять літ! — зідхнула Таня. — Багато води за той час перебігло. Скажіть, Андрюша, по правді, — жваво заговорила вона, заглядаючи йому в обличчя, — ви одвикли од нас? А втім, що ж я питаю? Ви мужчина, живете уже своїм, цікавим життям, ви величина... Відчуження таке природне! Та хоч як би там було, Андрюша, мені хочеться, щоб ви вважали нас за своїх. Ми маємо на те право.

— Я вважаю, Таня.

— Слово честі?

— Так, слово честі.

— Ви сьогодні дивувались, що в нас так багато ваших фотографій. Ви ж знаєте, мій батько божествить вас. Мені здається інколи, що вас він любить більше, аніж мене. Він пишається вами. Ви учений, ви надзвичайна людина, ви зробили собі блискучу кар'єру, і він певен, що ви стали такий тому, що він виховав вас. Я не бороню йому так думати. Нехай.

Уже займався світанок, і це особливо було помітно з тієї чіткості, з якою почали вирізнятись в повітрі клуби диму і крони дерев. Сп вали солов'ї і з полів долітали перепелині крики.

— Однак, пора спати,—сказала Таня.—Та й холодно.— Вона взяла його під руку.—Спасибі, Андрюша, що приїхали. У нас нецікаві знайомі, та й тих небагато. У нас тільки сад, сад, сад,—і нічого більше. Штамб, півштамб,—засміялась вона,—апорт, ранет, боровінка, окулювання, копулювання... Все, все наше життя пішло на сад, мені навіть ніколи нічого не сниться, крім яблунь та груш. Звичайно, все це гаразд і корисно, але іноді хочеться іще чогось для розваги. Я пам'ятаю, як ви, бувало, приїдете до нас на канікули чи просто так, то в домі стане якось свіжіше й ясніше, немов би з люстри та з меблів чохлаи повідіймають. Я була тоді дівчинка і проте розуміла.

Вона говорила довго і з великим почуттям. Йому чомусь спало на думку, що за літо він може прив'язатись до цієї дрібної, слабодухої, багатомовної істоти, захопитися, закохатись,—в обопільному їх становищі це так можливо й природньо. Ця думка розчулила й насмішила його; він нагнувся до милого, стурбованого обличчя і заспівав тихо:

Онегин, я скривать не стану,
Безумно я люблю Татьяну...

Як прийшли додому, Єгор Семенович уже встав. Ковріну не хотілося спати, він розговорився з старим і вернувся з ним до саду. Єгор Семенович був високий на зріст, широкий у плечах, з великим животом і терпів од дихавиці, та ходив раз-у-раз так швидко, що за ним тяжко було встигнути. Вигляд він мав повсякчас стурбований, все кудись поспішав і з таким виразом, немов—спізнився б він хоч на мить одну, і все пропало!

— От, брат, історія...—почав він, спинившись, щоб одвести дух.—На поверхні землі, сам бачиш, мороз, а підійми на тичці термометр сажнів на два від землі, там тепло... І чого воно так?

— Отже й не знаю,—сказав Коврін і засміявся.

— Гм... Всього знать, звичайно, не можна... Хоч який би там розум був просторий, а всього туди не умістиш. Ти там все більше щодо філософії?

— Так. Читаю психологію, а загалом мій фах—філософія.

— І не обридає?

— Навпаки, тим тільки й живу.

— Ну, дай, боже...—проказав Єгор Семенович задумано, погладжуючи свої сиві баки.—Дай, боже... Дуже я радий за тебе... радий, братіку...

І раптом він прислухався і з переляканим обличчям подався десь у бік і незабаром щез за деревами, у хмарі диму.

— Хто це коня прив'язав до яблуні?—почувся його розпучливий, аж душу роздирало, крик.—Який це каналія і поганець смів коня до яблуні прив'язати? Боже мій, боже мій! Перепсували, перемерзотили, перепоганили, перепаскудили! Пропав сад! Перевівся сад! Боже мій!

Коли він повернувся до Ковріна, лице йому було змучене, ображене.

— Ну, що його робитимеш з цим анафемським народом?—сказав він плачущим голосом, розводячи руками.—Степан возив уночі гній і прив'язав коня до яблуні! Замотав падлюка віжки якнайміцніше, аж кору в трьох місцях потер. Як тобі подобається! Кажу йому, а він—штурпак штурпакком і тільки очима блимає! Повісити мало!

Заспокоївшись, він обняв Ковріна і поцілував у щоку.

— Ну, дай, боже... дай, боже...—забурмотів він.—Дуже я радий, що ти приїхав. Невимовно радий... Спасибі.

Потім він тією ж прискішеною ходою і з стурбованим обличчям обійшов увесь сад і показав колишньому своєму вихованцеві всі оранжереї, теплиці, ґрунтові сараї і дві свої пасіки, які називав дивом нашого століття.

Поки вони ходили, зійшло сонце і ясно освітило сад. Потепліло. Передчуваючи ясний, веселий, довгий день, Коврін пригадав собі, що це ж тільки травень на початку і що перед ним ще ціле літо так само ясне, веселе, довге, і нараз у грудях йому ворухнулось радісне, молоде почуття, якого він дізнавався за дитинства, коли бігав по цьому саду. І він сам обняв старого і ніжно поцілував його. Обидва розчулені пішли в дім і почали пити чай із старосвітських порцелянових чашок, з вершками, з наїдкими масляного тіста кренделями—і ці дрібниці знов нагадали Ковріну про його дитинство та юність. Прегарна теперішність і щораз сві-

жіші вражіння минулого зливалися разом; від них на душі було тісно, але гарно.

Він діждався, поки прокинулась Таня, і разом з нею напився кави, погуляв, потім пішов до себе в кімнату і сів за роботу. Він уважно читав, робив помітки і часом підводив очі, щоб поглянути на відчинені вікна або на свіжі, ще мокрі від роси квіти, що стояли на столі в вазах, і знову спускав свої очі в книжку, і йому здавалося, ніби кожна жилочка в ньому тремтить і грає від радості.

II

На селі він провадив те саме нервово та невпокійне життя, як і в місті. Він багато читав і писав, учився італійської мови і як гуляв коли, то з насолодою думав про те, що незабаром знов сяде за роботу. Спав він так мало, що всі дивувались. Коли засне ненароком з півгодинки в день, то вже потім не спить цілу ніч, і після безсонної ночі, немов би нічого й не сталось, почуває себе бадьоро й весело.

Він багато говорив, пив вино і курив дорогі сигари. До Песоцьких часто, мало не щодня, наїздили панночки-сусідки, що разом з Танею грали на роялі й співали; інколи приїздив молодий сусіда, що добре грав на скрипку. Коврін слухав музику й співи з жадобою і знемагав від них, і це фізично виявлялося в тому, що в нього злипалися очі і голову хилило набік.

Раз по вечірньому чаї він сидів на балконі й читав. У вітальні на той час Таня—сопрано, одна з панночок—контральто і молодий сусіда на скрипці розучували відому серенаду Брага. Коврін дослухався до слів—співали поросійськи—і ніяк не міг добрати їх значення. Нарешті, покинувши книжку і вслухавшись уважніше, він зрозумів: дівчина з хворою уявою чула вночі у саду якісь таємничі звуки, такі гарні й такі чудні, що мусіла була визнати їх священною гармонією, яка нам, смертним, незрозуміла і тому відлітає назад в небеса. У Ковріна почали злипатися очі. Він устав і, знеможений, пройшовся по вітальні, потім по залі. А як спів закінчився, він узяв Таню під руку і вийшов з нею на балкон.

— Мене сьогодні з раннього ранку непокоїть одна легенда,—сказав він.—Не пам'ятаю, вичитав я її чи може

де чув, але легенда якась чудна і зовсім недоладна. Почати з того, що їй бракує ясности. Тисячу літ тому якийсь монах, одягнений у чорне, йшов пустинею десь у Сирії чи то в Аравії... За кілька миль від того місця, де він ішов, рибалки бачили другого чорного монаха, що звільна посувався поверхнею озера. Цей другий монах був міраж. Тепер забудьте всі закони оптики, що легенда їх, здається, не визнає, і слухайте далі. Від міражу утворився другий міраж, потім від другого третій, так що образ чорного монаха почав без кінця передаватися з одного шару атмосфери в другий. Його бачили то в Африці, то в Іспанії, то в Індії, то на Далекій Півночі... Нарешті він вийшов поза межі земної атмосфери і тепер блукає по всьому світі, все ніяк не потрапляючи в такі умови, де він міг би згаснути. Може, його бачать тепер донебудь на Марсі або на якій зорі Південного Хреста. Але, моя дорогà, сама суть, саме вістря легенди полягає в тому, що рівно через тисячу років, відколи монах ішов пустинею, міраж знову потрапить у земну атмосферу і з'явиться людям. І ніби ця тисяча років уже минається. Як вірити легенді, чорного монаха ми повинні ждати не сьогодні-завтра.

— Дивний міраж,—сказала Таня, якій легенда не сподобалась.

— Але найдивніше те,—засміявся Коврін,—що я ніяк не можу згадати, звідки потрапила мені в голову ця легенда. Читав донебудь? Чув? Чи, може, цей чорний монах снівся мені. Богом свідчуся, не пам'ятаю. Але легенда цікавить мене? Я сьогодні про неї цілий день думаю.

Відпустивши Таню до гостей, він вийшов з дому і задумано пройшовся біля кюмб. Сонце вже заходило. Квітники, тому що їх допіру полито, видавали вогкі дражливі пахощі. В домі знов заспівали, і скрипка здалеку справляла вражіння людського голосу. Коврін, напруживши пам'ять, щоб пригадати, де він чув чи то може читав легенду, подався не поспішаючись до парку і непомітно дійшов до річки.

Доріжкою, що збігала урвищем берега повз оголене коріння, він зійшов до води, сполохав тут куликів, злякав двох качок. На похмурих соснах де-не-де ще відбивалося останнє проміння західнього сонця, та на поверхні річки був уже справжній вечір. Коврін перейшов кладкою на другий

бік. Перед ним тепер стелилося широке поле, вкрите молодим,—ще й не красувало,—житом. Ні людського житла, ні живої душі оддалік, і здавалось, що стежка, як піти по ній, виведе на те саме невідоме загадкове місце, де тількищо запало сонце і де так широко й велично полуменіє вечорова зоря.

«Як тут просторо, як вільно, тихо!—думав Коврін, ідучи по стежці.—І здається, весь світ дивиться на мене, притаївся і жде, щоб я збачив його»....

Та ось по житах перебігли хвилі, і легкий вечірній вітерець пестливо діткнувся його некривтої голови. Через хвилину знов порив вітру та вже сильніший—зашелестіли жита і ззаду почувся глухий гомін сосон. Коврін спинився від великого дива. На обрії, немов вихор або смерч, підіймався од землі до неба високий чорний стовп. Контури в нього були невиразні, але в першу ж хвилинку можна було зрозуміти, що він не стояв на місці, але мчав неймовірно швидко, мчав саме сюди, просто на Ковріна, і що ближче був, то ставав усе менший і виразніший. Коврін рванувся вбік, у жита, щоб уступитися йому з дороги, і ледве встиг те зробити...

Монах у чорній одежині, з сивою головою і чорними бровами, навхрест зложивши на грудях руки, пролинув повз нього... Босі його ноги не дотикалися землі. Уже пролинувши сажнів зо три, він озирнувся на Ковріна, кивнув головою і всміхнувся йому лагідно і разом з тим лукаво. Але яке бліде, страх бліде та схудле обличчя! Знову почавши зростати, він пролетів над річкою, нечутно вдарився об глинястий берег і сосни і, пройшовши крізь них, щез як дим.

— Ну, от бачите...—пробурмотів Коврін.—Значить, легенда правду каже.

Не намагаючися з'ясувати собі дивну появу, задоволений уже тим, що йому пощастило так близько і так виразно побачити не тільки чорну одежину, але навіть обличчя й очі монахові, приємно схвильований, він повернувся додому.

В парку і в саду спокійно походили люди, в домі грали,—значить, тільки він і сам бачив монаха. Йому дуже хотілося розказати про все Гані та Єгорові Семеновичу, але він зміркував, що вони, напевне, доглянуть в його словах маячіння

і це налякає їх; краще промовчати. Він голосно сміявся, співав, танцював мазурку, йому було весело, і всі—гості й Таня—уважали, що сьогодні у нього лице якесь особливе, світосяйне, надхненне і що він дуже цікавий.

III

По вечері, коли гості роз'їхались, він пішов до себе в кімнату і ліг на канапу: йому хотілося думати про монаха. Але через хвилину увійшла Таня.

— От, Андрюша, почитайте статті батькові,—сказала вона, подаючи йому пачку брошур та відбиток.—Прегарні статті. Він чудово пише.

— Ну, вже й чудово!—говорив Єгор Семенович, увійшовши за нею і вимушено сміючись; йому було ніяково.— Не слухай, будь ласков, не читай! А втім, як хочеш заснути, то що ж, і почитай: прегарний засіб на сон.

— А я кажу, прегарні статті,—сказала Таня з глибоким переконанням.—Ви прочитайте, Андрюша, і переконайте татка писати частіше. Він міг би написати повний курс садівництва.

Єгор Семенович напружено засміявся, почервонів і став говорити фрази, які звичайно говорять соромливі автори. Наостанку почав здаватись.

— В такім разі прочитай спершу статтю Гоше і от оці російські статті,—забурмотів він, перебираючи тремтячими руками брошури,—а то тобі буде незрозуміло. Перше ніж читати мої заперечення, треба знати, що я заперечую. А втім нудьга і... дурниця. Та й спати пора, здається.

Таня вийшла. Єгор Семенович підсів до Ковріна на канапу і глибоко зідхнув.

— Так, братіку мій...—почав він, помовчавши трохи.—Так то, дорогий мій магістре. От я і статті пишу, і на виставках участь беру, і медалі дають мені... У Песоцького, кажуть, яблука як голова завбільшки, і Песоцький, кажуть, садом собі багатство набув. Одно слово «б о г а т и с л а в е н К о ч у б е й». А от питаю я тебе: для чого все це? Сад і справді хороший, зразковий... Це не сад, а ціла установа, що має високу вагу державну, бо це ж, сказати, ступінь в нову еру російського господарства та російської промисловости. А для чого? Яка мета?

— Діло само за себе говорить.

— Я не про те. Я хочу спитати: що буде з садом, як я помру? В такому вигляді, як ти його тепер бачиш, він без мене й одного місяця не продержиться. Весь секрет успіху не в тому, що сад великий і робітників багато, а в тім, що я люблю діло—розумієш?—люблю, може, більше, як самого себе. Ти поглянь на мене: я все сам роблю. Я працюю з рана до ночі. Всі щепи щеплю я сам, обрізую сам, саджу—сам, все—сам. Коли мені допомагають, я ревную і дратуюся до грубости. Весь секрет в любові, тобто у пильному нагляді хазяйським та в хазяйських руках, та ще в тому почуванні, що поїдеш у гості кудись на годинку, сидиш, а в самого серце не на місці, сам не свій: боїшся, якби в саду чого не сталось. А як я умру, хто доглядатиме? Хто робитиме? Садівник? Робітники? Так? Та от що я тобі скажу, приятелю любий: перший ворог у нашому ділі не заєць, не хрущ і не мороз, а чужа людина.

— А Таня?—спитав Коврін, сміючись.—Не можна, щоб вона була шкодливіша від зайця. Вона любить і знається на ділі.

— Так, вона любить і знається. Коли після моєї смерті й перейде садок і вона буде хазяйкою, то, розуміється, нічого кращого й бажати не можна. Ну, а як не дай боже вона піде заміж?—зашепотів Єгор Семенович і перелякано глянув на Ковріна.—Тото воно й є! Вийде заміж, підуть діти, тут уже ніколи про сад думати. Я чого боюся найбільше: піде за якогось молодчика, а той повадиться на гроші та й віддасть усе перекупкам ув оренду, і все пішло під три чорти першого ж року! В нашому ділі баби—кара господня!

Єгор Семенович зідхнув і помовчав трохи.

— Може, це й егоїзм, але скажу одверто: не хочу, щоб Таня виходила заміж. Боюсь! Тут до нас їздить ферт один із скрипкою, рицає тут; знаю, що Таня не піде за нього, добре знаю, а не можу його і в очі бачити! Загалом, брате, з мене великий таки дивак. Треба признатися.

Єгор Семенович підвівся і схвильовано пройшовся по кімнаті, і видко було, що він хоче сказати щось дуже поважне, але не сміє.

— Я тебе щиро люблю і говоритиму з тобою одверто,—зважився він наостанку і засунув руки в кишені.—До

деяких дразливих питань я підходжу просто і навіпрямки кажу те, що думаю, і терпіти не можу, як то кажуть, затаєних думок. Кажу тобі навіпрямки: ти—єдиний чоловік, що за тебе не побоявся б я дочку віддати. Людина з тебе розумна, сердечна, і ти не дав би загинути моєму улюбленому ділу. А найголовніша причина—я люблю тебе як сина... і пишаюся тобою. Коли б у вас із Танею якнебудь роман налагодився,—то що ж? я був би радий і навіть щасливий. Кажу тобі навіпрямки, без витівок, як чесна людина.

Коврін засміявся. Єгор Семенович одчинив двері, щоб вийти, і став на порозі.

— А якби в тебе з Танею син був, то я б з нього садового зробив,—сказав він подумавши.—А втім с и е е с т ь м е ч т а н и е п у с т о е... Надобраніч.

Залишившись сам, Коврін ліг вигідніше і взявся за статті. Одна мала назву: «Про проміжну культуру», друга: «Кілька слів з приводу замітки д. З про перештикування ґрунту під новий сад», третя: «Ще про окулювання приплющеним очком»—і все в такому ж дусі. Але який неспокійний, нерівний тон, яка нервова, майже хороблива заїлість! От стаття, здавалось би, з найспокійнішою назвою і найспокійнішого змісту: мова в ній про російську антонівську яблуню. Але починає її Єгор Семенович з «*audiatur et altera pars*» і кінчає: «*sapienti sat*», а поміж цими двома висловами цілий фонтан найрозмаїтіших отруйних слів на адресу «ученого неуцтва наших патентованих пп. садоводів, що спостерігають природу з висоти своїх катедр», або д. Гоше, що «успіх йому утворили профани та дилетанти», і тут же не до речі уданий і нещирий жаль, що мужиків, які обкрадають сади і при тому ламають дерева, уже не можна пороти різками.

«Діло прегарне, любе, здорове, але й тут пристрасті й війна,—подумав Коврін.—Мабуть, скрізь і на всіх ділянках ідейні люди нервові і позначені підвищеною чутливістю. Мабуть, так і повинно бути».

Він згадав про Таню, що так до вподоби їй статті Єгора Семеновича. Невеличка на зріст, бліда, сухорлява, аж дужки попід шиєю виринаються; очі широко розплющені, темні, розумні, все вглядаються кудись і чогось шукають; хода, як у батька, дрібна, похаплива. Вона багато говорить, любить посперечатися і кожну навіть незначущу фразу супро-

водить промовистою мімікою та жестикуляцією. Мабуть, нервова до краю.

Коврін узявся читати далі, але нічого не зрозумів і покинув. Приємне хвилювання, те саме, з яким він нещодавно танцював мазурку та слухав музику, тепер мучило його і викликало в ньому силу думок. Він устав і почав ходити по кімнаті, думаючи про чорного монаха. Йому спало на думку, що коли цього дивного надприродного монаха бачив він сам, то, значить, він хворий і дійшов уже до галюцинацій. Це міркування злякало його, але не надовго.

«Але ж мені добре, і нікому я не роблю жодного лиха; отже і в моїх галюцинаціях нічого поганого немає», — подумав він, і йому знов стало добре.

Він сів на канапу і обхопив голову руками, стримуючи безбагненну радість, що виконяла йому всю істоту, потім знову пройшовся і сів працювати. Але думки, які він вичитував з книги, не задовольняли його. Йому хотілося чогось велетенського, неосяжного, разючого. Вдосвіта він розібрався і неохоче ліг у постелю: треба ж було спати!

Коли зачулися кроки Єгора Семеновича, що виходив у сад, Коврін подзвонив і звелів льокаєві принести вина. Він з насолодою випив кілька чарок лафіту, потім укритися з головою; свідомість йому затуманилась і він заснув.

IV

Єгор Семенович і Таня часто сварились і говорили одно одному прикрості.

Якось уранці вони на чімсь не помирили. Таня розплакалась і пішла до себе в кімнату. Вона не виходила ні обідати, ні чай пити. Єгор Семенович спочатку ходив поважний, надутий, немов би хотів показати, що для нього інтереси справедливості й порядку вищі за все на світі, але невдовзі не витримав характеру і занепав духом. Він сумовито блукав по парку і все зідхав: «Боже мій! боже мій!» і за обідом не взяв у рот ані крихти. Нарешті, винуватий, замучений сумлінням, він постукався у замкнені двері і боязко покликав:

— Таня! Таня!

І на відповідь йому почувся з кімнати кволий, знеможений від сліз і проте рішучий голос:

— Лишіть мене, прошу вас.

Пригнічення господарів відбивалося на всьому домі, навіть на людях, що працювали в саду. Коврін з головою поринув у свою цікаву роботу, та під кінець і йому стало нудно й ніяково. Щоб якось розвіяти загальний лихий настрій, він вирішив устряти самому і надвечір постукав до Тані. Його впустило.

— Ай-ай-ай, і не сором!—почав він жартома, здивовано поглядаючи на заплакане, червоними плямами вкрите, скорботне обличчя Тані.—Невже то так серйозно? Ай-ай!

— Коли б же ви знали, як він мене мучить!—сказала вона, і сльози, гарячі, ясні сльози бризнули з її великих очей.—Він замучив мене!—вела вона далі, заламуючи руки.—Я йому не говорила... нічого... Я тільки сказала, що нема потреби держати... зайвих робітників, раз... раз можна, коли захочеш, мати поденних. Аджеж... аджеж робітники от уже тиждень не працюють... Я... я тільки це й сказала, а він розкричався і наговорив мені... багато образливого, глибоко зневажливого. За що?

— Годі, годі,—проказав Коврін, поправляючи їй зачіску.—Посварились, поплакали і досить. Не можна довго сердитись, негаразд... тим більше, що він вас безмежно любить.

— Він мені... мені зіпсував усе життя,—говорила Таня, схлипуючи.—Тільки й бачу самі кривди... та образи. Він уважає мене зайвою в домі. Що ж? Має слухність. Я завтра виїду звідси, телеграфісткою стану... Нехай...

— Ну, ну, ну... Не треба плакати, Таня. Не треба, дорога моя... Ви обоє дразливі, гарячі і обоє винні. Ходім, я помирю вас.

Коврін говорив лагідно і впевнено, а вона все плакала, здригаючись плечима і стискаючи руки, так, ніби її справді трапило яке страшне нещастя. Йому тим жалкіше було її, що горе в неї було невелике, а страждала вона глибоко. Якої дурниці було досить, щоб зробити це створіння щасним на цілий день, а може й на все життя! Потішаючи Таню, Коврін думав про те, що крім цієї дівчини та її батька ніде на землі цілій і вдень із свічкою не знайдеш людей, які б любили його мов свого рідного; коли б не ці двоє людей, то, чого доброго, він, утративши батька й матір рано в дитинстві, до самої смерті так і не дізнався, що то таке

щира ласка і та наївна, нерозміркована любов, яку відчувають тільки до дуже близьких, кривих людей. І він почував, що на його півхворі, засмикані нерви, як залізо на магніт, озиваються нерви цієї заплаканої, струшуваної тремтінням дівчини. Він ніколи вже не міг би покохати здорову, міцну, з рожевими лицями жінку, але бліда, слабовита, нещасна Таня йому подобалась.

І він охоче гладив її по волоссю й по плечах, стискав її руки і витирив сльози... Нарешті, вона перестала плакати. Вона ще довго скаржилася на батька і на своє тяжке, нестерпне життя в цьому домі, благаючи Ковріна відчутти її становище; далі почала спроквола всміхатися і зідхати, що бог послав їй таку трудну вдачу, а наостанку, голосно засміявшись, назвала себе дурною головою і вибігла з кімнати.

Коли трохи згодом Коврін вийшов у сад, Єгор Семенович і Таня, немов і не було нічого, похажали рядочком по алеї і їли обоє житній хліб з сіллю, бо ж обоє були голодні.

V

Радий, що так йому поталанило в ролі миротворця, Коврін, вийшов у парк. Сидячи на лаві і роздумуючи, він чув стукіт екіпажів і жіночий сміх—то приїхали гості. Коли вечірні тіні стали лягати в саду, невиразно долинули до нього звуки скрипки і голоси співу, і це нагадало йому про чорного монаха. Де саме, в якій країні чи на якій планеті перебігає тепер ця оптична недоладність?

Ледве, ледве згадав він легенду і змалював уявою той темний привид, що з'явився йому в житах, як із поза сосни, саме навпроти нього, нечутно вийшов, без найменшого шелесту, чоловік середній на зріст, з некритою сивою головою, весь у темному й босий, схожий на старця, і на його блідому, немов мертвому обличчі чітко вирізнялися чорні брови. Привітно кивнувши головою, цей старець чи прочанин тихо підійшов до лавочки й сів, і Коврін пізнав у ньому чорного монаха. З хвилинку обидва дивилися один на одного—Коврін зачудовано, а монах лагідно і, як і тоді, трохи лукаво, з затаєною якоюсь думкою.

— Але ж ти міраж,—проказав Коврін.—Для чого ж ти тут і сидиш на одному місці? Це не гідиться з легендою.

— Однаково,—відповів монах не зразу, тихим голосом, обернувшись до нього обличчям.—Леґенда, міраж і я—все це виплід твоєї збудженої уяви. Я—привид.

— Значить, ти не існуєш?—спитав Коврін.

— Думай, як хочеш,—сказав монах і злегка усміхнувся.—Я існую в твоїй уяві, а твоя уява є частка природи, отже я існую і в природі.

— Ти маєш старе, розумне і надзвичайно промовисте обличчя, немов би ти й справді прожив поверх тисячі років,—сказав Коврін.—Я не знав, що моя уява спроможна утворити такі феномени. Та що ти дивишся на мене з таким захватом? Я тобі до вподоби?

— Так. Ти один із тих небагатьох, що по правді зветься обранцями божими. Ти служиш вічній правді. Твої думки, наміри, твоя дивна наука і все твоє життя мають на собі божественну, небесну печать, бо ж присвячено її розумному і прекрасному, тобто тому, що вічне.

— Ти сказав: вічній правді... Та хіба людям доступна й потрібна вічна правда, коли нема вічного життя?

— Вічне життя є,—сказав монах.

— Ти віриш у безсмертя людське?

— Так, розуміється. Вас, людей, жде велика, осяйна прийдешність. І щобільше на землі таких, як ти, тим скоріше здійсниться ця прийдешність. Без вас, служителів вищого принципа, що живете свідомо й вільно, людство було б нікчемне, розвиваючись природнім ладом, воно б довго ще ждало кінця своєї земної історії. А ви на кілька тисяч років раніше введете його в царство вищої правди—і це висока ваша заслуга. Ви втілюєте в собі благословенство господнє, що спочило на людях.

— А яка ціль вічного життя?

— Як і кожного життя—радість. Справжня радість у пізнанні, а вічне життя надасть незчисленні й невичерпні джерела пізнання, і в цьому розумінні саме й сказано: в до м у о т ц а м о е г о о б и т е л и м н о г и с у т ь.

— Коли б ти знав, як приємно тебе слухати!—сказав Коврін, потираючи руки від утіхи.

— Дуже радий.

— Але я знаю: коли ти підеш, мене турбуватиме питання про твоє ество. Ти привид, галюцинація. Отже я психічно хворий, ненормальний?

— А хоч би й так. Чим тут турбуватися? Ти хворий тому, що працював через силу і втомився, а це значить, що ти здоров'я своє віддав на жертву ідеї, і недалеко той час, як ти віддаси їй і саме життя. Що є краще від цього? Це—те, чого прагнуть загалом усі обдаровані небом благородні натури.

— А коли я знаю, що я психічно хворий, то чи можу я вірити собі?

— А почім ти знаєш, що геніяльні люди, яким вірить весь світ, теж не бачили привидів? Запевняють же тепер учені люди, що геній зрідні божевілля. Друже мій, здорові й нормальні—то тільки ординарні, гуртові люди. Різні міркування про нервовий вік, перевтому та виродження і т. п. можуть серйозно хвилювати тільки тих, хто ціль життя покладає в теперішнім, тобто гуртових людей.

— Римляни говорили: *mens sana in corpore sano*.

— Не все те правда, що говорили римляни або греки. Піднесений настрій, збудження, екстаз—усе те, що відзначає пророків, поетів, мучеників за ідею від звичайних людей, противне тваринній стороні людини, тобто фізичному здоров'ю. Кажу тобі вдруге: коли хочеш бути здоровим та нормальним, іди до отари.

— Дивна річ, ти повторюєш те, що не раз мені самому наvertsється на думку,—сказав Коврін.—Ти ніби підглядів і підслухав найпотаємніші мої мислі. Але годі говорити про мене. Що розумієш ти під вічною правдою?

Монах не відповів. Коврін глянув на нього і не розглядив обличчя: риси його туманились і розпливались. Потім у монаха почала зникати голова, руки; тулуб його злився з лавочкою та з вечірнім присмерком і він щез остаточно.

— Галюцинація скінчилася!—сказав Коврін і засміявся.—А шкода.

Він пішов назад додому веселий і щасливий. Тих небагато слів, що почув він від чорного монаха, догоджали не самолюбству, а всій душі, всій його істоті. Бути обранцем, служити вічній правді, стоять в лаві тих, хто на кілька тисяч літ раніше зробить людство гідним царства божого, тобто визволить людей од кількох зайвих тисяч років боротьби, гріха і стражданнів, віддять ідеї все—молодість, сили, здоров'я, бути готовим умерти для загального добра,—яка висока, яка щаслива доля! Перед ним промайнуло в

пам'яті його минуле, чисте, неткнуте розпустою, повне праці, він згадав те, чого вчився і чого навчав інших, і дійшов висновку, що в монахових словах не було перебільшення.

Назустріч парком ішла Таня. На ній була вже інша сукня.

— Ви тут?—сказала вона.—А ми вас шукаєм, шукаєм... Але що з вами?—здивувалась вона, глянувши на його захоплене, осяйне обличчя і на очі повні сліз.—Який ви чудний, Андрюша!

— Я задоволений, Таня,—сказав Коврін, поклавши їй руки на плечі.—Я більше, ніж задоволений, я щасливий! Таня, люба Таня, ви надзвичайно симпатична істота. Люба Таня, я такий радий, такий радий!

Він гаряче поцілував їй обидві руки і правив далі:

— Я допіру пережив ясні, чудові, неземні хвилини. Але я не можу розповісти вам усього, бо ви назвете мене божевільним або не повірите мені. Будем говорити про вас. Моя дорога, моя добра Таня! Я вас люблю і вже звик любити. Ваша близькість, наші зустрічі по десять раз на день вже стали для мене потребою душі. Не знаю, як я обходитимусь без вас, коли виїду до себе.

— Ну!—засміялася Таня.—Ви забудете про нас через два дні. Ми люди маленькі, а ви великий чоловік.

— Ні, поговорім бо поважно!—сказав він.—Я візьму вас із собою, Таня? Ви поїдете зо мною? Ви хочете бути моєю?

— Ну!—сказала Таня і хотіла знов засміятися, але сміх їй не вдався, і червоні плями виступили їй на обличчі.

Вона почала часто дихати і швидко-швидко пішла, та не додому, а далі в парк.

— Я не думала про те... не думала!—говорила вона, немов у одчаї стискаючи руки.

А Коврін ішов за нею і говорив усе з тим самим осяйним обличчям:

— Я хочу кохання, яке б захопило мене всього, і таке кохання тільки ви, Таня, можете дати мені. Я щасливий! Щасливий!

Вона була приголомшена, зігнулася, знітилась і немов постаріла відразу на десять років, а він уважав її прекрасною і голосно виявляв свій захват:

— Яка вона гарна!

VI

Дізнавшись від Ковріна, що не тільки роман налагодився, але що буде навіть весілля, Єгор Семенович довго ходив з кутка в куток, намагаючись укрити своє хвилювання. Руки йому почали труситися, шия надулась і почервоніла, він звелів запрягти коні у дрозжки-бігунці і поїхав кудись. Таня, побачивши, як він стебнув по коневі і як глибоко, мало не на уші натягнув кашкета, зрозуміла його настрій, замкнулась у себе і проплакала цілий день.

В оранжереях уже достигли персики та сливи; пакування та відсилення в Москву цієї делікатної та вибагливої кладі потребувало великої уваги, праці та клопоту. До того ж літо стояло вельми гаряче й сухе і треба було поливати кожне дерево, а це забрало багато часу й робочої сили; з'явилася незвичайна сила гусені, яку робітники і навіть Єгор Семенович з Танею, на превелику відразу Коврінову, душили просто пальцями. А тут треба вже було приймати на осінь замовлення на фрукти й дерева і провадити велике листування. І в найгарячішу пору, коли, здавалося, ні в кого не було хвилини гулящої, надійшли жнива, що забрали в саду більше як половину робітників; Єгор Семенович, вкрай засмалений, замучений, лютий, скакав то в сад, то на поле, кричав, що його на шматки рвуть і що він собі кулю в лоба пустить.

А тут іще клопіт з приданим, якому Песоцькі надавали неабиякої ваги; від брязкання ножиць, від стукотіння швацьких машин, від чаду пра ок та вередування модистки, нервової, образливої дами, у всіх в домі голови йшли обертом. І, як на те, щодня наїздили гості, яких треба було бавити, годувати і навіть залишати на ніч. Але вся ця каторга минулася непомітно, як у тумані. Таня почувала себе так, ніби любов і щастя заскочили їй зненацька, дарма, що з чотирнадцяти років чомусь була певна, що Коврін одружиться саме з нею. Вона дивувалась, сумнілася, сама собі не вірила. То раптом налетить така радість, що хочеться поїд хмари злетіти і там молитися богу, а то згадається нараз, що в серпні треба розлучатися з родовим гніздом і покидати батька, а то не знать звідки набіжить думка, що вона нікчемна, дрібна і неварта такої великої людини, як Коврін,—і вона йде до себе, замикається на ключ і гірко плаче

кілька годин підряд. Коли бувають гості, нараз видається їй, що Коврін надзвичайно гарний і що в нього всі жінки закохані і задрять їй, і душа їй сповняється захватом і гордістю, немов би вона перемогла весь світ; та варт йому привітно усміхнутися якійсь панночці, як вона вже тремтить од ревностів, іде до себе і знов у сльози. Ці нові відчущання опанували її цілком, вона допомагала батькові машинально і не помічала ні персиків, ні гусені, ні робітників, ні того, як швидко збігав час.

З Єгором Семеновичем робилося мало не те саме. Він працював з ранку до ночі, все оспішав кудись, сердився, дратувався, та все те в якомусь чарівному півсні. В ньому сиділо вже немов дві людини: одна був справжній Єгор Семенович, що, слухаючи садівника Івана Карловича, доповідав йому про непорядки, обурювався і в розпучі за голову брався, і другий несправжній, немов півп'яний, що враз на півслові уривав ділову розмову, дотикався до плеча садівникові і починав бурмотіти:

— Що там не кажи, а кров багато важить. Його мати була надзвичайна, найблагородніша, найрозумніша жінка. То справді втіха була дивитися на її добре, ясне та чисте обличчя мов у янгола. Вона прегарно малювала, писала вірші, п'ятьма чужими мовами говорила, співала... Бідна, царство їй небесне, від сухоти умерла.

Несправжній Єгор Семенович зідхав і, помовчавши, провадив:

— Як він був хлопчиком і ріс у мене, то в нього так саме було янгольське личко. У нього і погляд, і рухи, розмова ніжні й добірні, як у матері. А розум? Він завжди вражав нас своїм розумом. Та й те сказати, не дарма він магістер! Не дарма! А стрівай, Іване Карловичу, який то він буде років через десять! Рукою не дістанеш!

Але тут справжній Єгор Семенович, схаменувшись, робив страшне обличчя, брався за голову і кричав:

— Дияволи! Перевели, перепоганили, пересквернили! Пропав сад! Загинув сад!

А Коврін працював завзято, як завжди, і не помічав метушні. Кохання тільки додало йому запалу. Після кожного стрівання з Танею він, щасливий, у захваті, йшов до себе і так само пристрасно, як допіру, цілував Таню і освідчувався їй, брався за книжку або за свій рукопис.

Те, що говорив йому чорний монах про обранців господніх про вічну правду, про осяйну прийдешність людства та інше, надавало його роботі особливої, надзвичайної ваги і виповняло його душу гордістю, свідомістю власної висоти. Раз або двічі на тиждень, в парку, а то і в домі, він стрівався з чорним монахом і довго розмовляв з ним, але це не лякало, навпаки, захоплювало його, бо ж він був міцно уже переконаний, що такі видива одвідують тільки обранців, видатних людей, котрі віддали себе на служіння ідеї.

Одного разу монах з'явився підчас обіду і сів у їдальні біля вікна. Коврін зрадив і дуже дотечно вів розмову з Єгором Семеновичем і з Танею про те, що могло бути цікаве монахові; чорний мість слухав і привітно кивав головою, а Єгор Семенович і Таня теж слухали і весело посміхалися, не підозрюючи, що Коврін розмовляє не з ними, а з своєю галюцинацією.

Непомітно пройшла Спасівка, а невдовзі по ній і день весілля, що на невідступне бажання Єгора Семеновича відсвяткували «з помпою», тобто з безладною гулянкою, що тяглася два дні. Ззіли і випили тисячі на три, але від поганої найманої музики, від крикучих тостів та льокайської біганини, від гамору й тісноти не добрали смаку ні в дорогих винах, ні в дивовижних закусках, виписаних із Москви.

VII

Якось однієї з довгих зимових ночей Коврін лежав у ліжку і читав французький роман. Бідолашна Таня, у якої щовечора боліла голова з незвички жити в місті, давно уже спала і зрідка крізь сон прохоплювалась якимись безладними фразами.

Пробило третю годину. Коврін загасив свічку й ліг; довго лежав з заплющеними очима, але заснути не міг через те, що, видавалося йому, в спальні було дуже гаряче і марила крізь сон Таня. О пів до п'ятої він знов засвітив свічку і в цей же час побачив чорного монаха, що сидів у кріслі біля ліжка.

— Здрастуй,—сказав монах і, трохи помовчавши, спитав:—про що ти тепер думаєш?

— Про славу,—відповів Коврін.—У французькому романі, який я допіру читав, змальовано людину, молодого

вченого, що робить дурниці і сохне з туги за славою. Мені ця туга незрозуміла.

— Бо ти розумний. Ти ставишся до слави байдуже, як до забавки, що тебе не обходить.

— Так, це правда.

— Бути відомим—це не тішить тебе. Що втішного чи повчального в тім, що твоє наймення вирізьблять на могильному пам'ятнику і потім час зitre той напис разом із позолотою? Та й на щастя, вас занадто багато, щоб слабовита пам'ять людська могла втримати ваші імена.

— Звичайно,—погодився Коврін.—Та й для чого їх пам'ятати? Але поговорімо про щось інше. Наприклад, про щастя. Що таке щастя?

Коли годинник вибивав п'ять, він сидів на ліжку, спустивши ноги на килим, і говорив, удавшись до монаха:

— За давніх часів один щасливий чоловік кінець-кінцем злякався свого щастя—таке було воно велике!—і щоб уласкавити богів, віддав їм на жертву свій улюблений перстень. Знаєш? І мене, як Полікрата, починає трохи непокоїти моє щастя. Мені здається дивним, що з рана й до ночі я відчуваю саму тільки радість, вона виповняє мене всього і глушить всі інші почування. Я не знаю, що таке сум, скорбота або нудьга. От я не сплю, маю безсоння, але мені не нудно. Серйозно кажу тобі: мене поймає тривога.

— Але то чому?—здивувався монах.—Хіба радість нациприродне почуття? Хіба вона не повинна бути нормальним станом людини? Що вища людина своїм розумовим та моральним розвитком, тим вона свобідніша, тим більше втіхи дає їй життя. Сократ, Діоген і Марк Аврелій відчували радість, а не смуток і апостол говорить: *п о с т о я н н о р а д у й т е с я*. Радій же і будь щасливий.

— А що як розгніваються боги?—пожартував Коврін.—Коли вони віднімуть у мене комфорт і примусять мене мерзнути й голодувати, то навряд, щоб це мені до смаку припало.

Таня тимчасом прокинулася і з подивом в очах та з жахом дивилася на чоловіка. Він говорив, звертаючись до крісла, жестикулював і сміявся; очі йому світилися, і в сміхові його було щось чудне.

— Андрюша, до кого ти говориш?—спитала вона, хапаючи його за руку, яку він простягнув до монаха.— Андрюша! З ким?

— Що? З ким?—зніяковів Коврін.—От із ним... Он він сидить,—сказав він, показуючи на чорного монаха.

— Нікого тут немає... нікого! Андрюша, ти хворий!

Таня обняла чоловіка і притислася до його, немов обороняючи його од привидів, і закрила йому очі рукою.

— Ти хворий!—заридала вона, тремтячи усім тілом.—Даруй мені, милий, дорогий, але я давно вже постерегла, що душа в тебе занепокоєна чимсь. Ти психічно хворий, Андрюша...

Її тремтіння передалося йому. Він глянув ще раз на крісло,—воно вже було порожнє,—відчув раптом кволість в руках і ногах, злякався й почав одягатись.

— Це нічого, Таня, нічого...—бурмотів він, весь тремтячи.—Я справді трохи нездужаю... час уже в тім признатися.

— Я вже давно примічала... і папа запримітив,—говорила вона, намагаючись утримати ридання.—Ти сам з собою розмовляєш... якось чудно посміхаєшся... не спиш. О, боже мій, боже мій, спаси нас!—проказала вона з жахом.—Але ти, Андрюша, не бійся, бога ради не бійся...

Вона теж почала одягатись. Тільки тепер, дивлячись на неї, Коврін зрозумів небезпечність свого становища, зрозумів, що значать чорний монах і розмови з ним. Для нього тепер було ясно, що він збожеволів.

Обидва, не знаючи для чого, одяглися і вийшли до залі: попереду вона, він за нею. Тут уже, розбуджений риданнями, в халаті і з свічкою в руках стояв Єгор Семенович, що гостював у них.

— Ти не бійся, Андрюша,—говорила Таня, тремтячи як у пропасниці,—не бійся... Татку, це все минеться, минеться...

Коврін од хвилювання не міг говорити. Він хотів сказати тестеві жартівливим тоном:

— Можете привітати, я, здається, збожеволів,—але поворухнув тільки губами і гірко всміхнувся.

О дев'ятій годині ранку на нього одягли пальто і шубу, закутали пледом і повезли в кареті до лікаря. Він почав лікуватись.

VIII

Знов надійшло літо, і лікар звелів їхати на село. Коврін уже одужав, перестав бачити чорного монаха, і йому зоставалося тільки підкріпити свої фізичні сили. Живучи на селі у тестя, він пив багато молока, працював тільки дві години на добу, не пив вина і не курив.

Проти Іллі ввечері в домі правили вечерню та утрєню. Коли дяк подав священникові кадило, то в старовинній великій залі запахло немов би кладовищем, і Ковріну стало нудно. Він вийшов у сад. Не помічаючи розкішних квітів, він прогулявся по саду, посидів на лавочці, потім пройшовся парком; дійшовши до річки, він спустився вниз і тут постояв задумливо, дивлячись на воду. Похмурі сосни з мохнатим корінням, що торік бачили його тут такого молодого, радісного й бадьорого, тепер не перешіптувались, а стояли нерухомі й німі, немов не пізнавали його. І справді, голову йому обстрижено, довгого прегарного волосся уже немає, хода млява, обличчя, як порівняти до минулого літа, поповнішало і зблідло.

Він перейшов кладкою на той бєрег. Там, де минулого року було жито, тепер лежали рядками покошені вівса. Сонце уже зайшло і на крайобразі палала широка червона заграва, що звістувала на завтра вітряну годину. Було тихо.. Вглядаючись у тім напрямку, де торік уперше з'явився чорний монах, Коврін постояв хвилин з двадцять, аж поки не почала тмяніти вечірова заря...

Коли він млявий, невдоволений, повернувся додому, відправа уже скінчилася. Єгор Семенович і Таня сиділи на східцях тераси і пили чай. Вони про щось говорили, але, побачивши Ковріна, раптом замовкли, і він з їхніх облич догадався, що розмова йшла про нього.

— Тобі, здається, пора вже молоко пити,—сказала Таня чоловікові.

— Ні, не пора...—відповів він, сідаючи на найнижчий сходиці.—Пий сама. Я не хочу.

Таня тривожно презирнулася з батьком і проказала винуватим голосом:

— Ти ж сам помітив, що молоко тобі корисне.

— Так, дуже корисне!—усміхнувся Коврін.—Вітаю вас: з п'ятниці у мені прибуло ще один фунт ваги.—Він

міцно стиснув голову руками і проказав з тугою:—Для чого, для чого ви мене лікували? Бромові препарати, дозвілля, теплі ванни, догляд, малодушний острах за кожний ковток, за кожний ступінь—все це кінець-кінцем допровадить мене до ідіотизму. Я божеволів, я хорював на маню величності, зате я був веселий, бадьорий і навіть щасливий, я був цікавий і оригінальний. Тепер я став розважніший і солідніший, але зате—як усі: тепер я пересічність, мені нудно жити... О, як жорстоко ви вчинили з мною! Я бачив галюцинації, але кому це заважало? Я питаю: кому це заважало?

— Не знать, що ти кажеш!—зідхнув Єгор Семенович.—Навіть слухати нудно.

— А ви не слухайте.

Присутність людей, надто Єгора Семеновича, тепер уже дратувала Ковріна, він відповідав йому сухо, холодно і навіть жорстоко і не дивився на нього інакше, як насмішкувато і зненавистю, а Єгор Семенович ніяковів і викувато покашлював, хоч провини за собою не відчував ніякої. Не розуміючи, чому так різко змінилися їх милі, добродушні стосунки, Таня торнулася до батька і з тривогою заглядала йому в очі; вона хотіла зрозуміти і не могла, і для неї ясно було тільки, що стосунки ті стають щодня гірші й гірші, що батько останніми часами сильно постарів, а чоловік став роздратований, вередливий, причепливий і нецікавий. Вона уже не могла сміятися, ні співати, за обідом нічого не їла, не спала цілими ночами, немов сподіваючись чогось страшного, і так намучилась, що одного разу пролежала непритомна від обіду й до вечора. Підчас відправи їй здалося, ніби батько плакав, і тепер, коли вони втрюх сиділи на терасі, вона робила над собою зусилля, щоб про те не думати.

— Які щасливі Будда і Магомет або Шекспір, що добрі родичі та лікарі не лікували їх од екстазу і надхнення!—сказав Коврін.—Коли б Магомет приймав від нервів бромний калій, працював дві години на добу і пив молоко, то після цієї славнозвісної людини зосталось би так само мало, як і від її пса. Лікарі та добрі родичі кінець-кінцем досягнуть того, що людство отупіє, пересічність уважатиметься за геній і цивілізація загине. Коли б ви знали,—сказав Коврін з досадою,—який я вам вдячний!

Він відчув сильне роздратування і, щоб не сказати зайвого, підвівся і увійшов у дім. Було тихо, і в відчинені вікна линув із саду дух атенського тютюну та ялапи. У величезній темній залі на підлозі й на фортеп'яні лежало місячне сяйво. Ковріну згадалися радощі минулого літа, коли так само пахло ялапою і в вікна світився місяць. Щоб вернути торішній настрій, він закурив міцну сигару і звелів льокаєві принести вина. Але від сигари в роті стало гірко й противно, а вино здалося інше на смак, як було торік. І що то значить одвикнути! Від сигари і чарки вина йому закрутилася голова і сильно забилося серце, так що треба було приймати бромний калій.

Перед тим, як лягати на ніч, Таня говорила йому:
— Батько обожає тебе. Ти на нього за щось сердися і це убиває його. Поглянь: він старіється щодня, щогодини. Благаю тебе, Андрюша, бога ради, ради свого покійного батька, ради мого спокою, будь з ним ласкавий!

— Не можу й не хочу.

— Але ж чому?—спитала Таня, починаючи тремтіти всім тілом.—З'ясуй мені, чому?

— Тому що він мені не симпатичний, от і все,—недбало сказав Ковріц і знизав плечима,—але годі про нього: він твій батько.

— Не можу, не можу зрозуміти!—проказала Таня, стискаючи собі скроні і видивляючись в одну цятку.—Щось незрозуміле, жахливе робиться у нас в домі. Ти змінився, став на себе не схожий... Ти, розумна, надзвичайна людина, дратуєшся за кожну дрібничку, встряєш у найменші сварки... Такі дурниці хвилюють тебе, що іншим разом дивуєшся і не віриш: чи справді ти це? Ну, ну, не сердься, не сердься,—провадила вона далі, злякавшись своїх слів і цілуючи йому руки.—Ти розумний, добрий, благородний. Ти будеш справедливий до батька. Він такий добрий!

— Він не добрий, а добродушний. Водевільні дядечки на зразок твого батька, з вигодованими добродушними фізіономіями, надзвичайно гостинні й чудакуваті, колись зворушували мене і смішили і в повістях, і в водевілях, і в житті, а тепер вони мені противні. Це еґоїсти по саме нікуди. А найпротивніші мені—їх годованість і цей шлувковий, суто-волячий чи то кабанячий оптимізм.

Таня сіла на ліжку і поклала голову на подушку.

— Це мука,—проказала вона, і з її голосу видко було, що вона вкрай виснажена й що їй важко говорити.— З самої зими ні одної спокійної хвилини... Страшно здумати, господи. Я страждаю...

— Так, звичайно, я—Ірод, а ти і твій батенько—немовлятка єгипетські. Звичайно!

Його обличчя видалося Тані негарним і неприємним. Ненависть і насмішкуватий вираз не пасували йому. Та й раніше вона помічала, що в обличчі його чогось не стає, так ніби, відколи він постригся, відмінилося й лице. Їй захотілося сказати йому щось образливе, та вона відразу спіймала себе на неприязному почуванні, злякалась і вийшла із спальні.

ІХ.

Коврін дістав самотійну катедру. Вступну лекцію призначено на друге грудня, і про те вивішено оповістку в університетському коридорі. Але в призначений день він сповістив інспектора студентів телеграмою, що читати лекції не буде через хворобу.

У нього йшла горлом кров. Він плював кров'ю, але бувало разів зо два на місяць, що вона йшла сильно, і тоді він надзвичайно слабнув і западався в сонливість. Ця хвороба не дуже лякала його: він знав що його небіжчиця мати достоту з такою ж хворобою жила десять років і навіть більше; і лікарі запевняли, що це ще не так небезпечно, і радили тільки не хвилюватися, провадити нормальне життя і якомога менше говорити.

В січні лекція знов не відбулася з тієї ж причини, а в лютому було вже пізно розпочинати курс. Довелось відкласти до наступного року.

Жив він уже не з Танею, а з другою жінкою, що була на два роки старша від нього і доглядала його як дитину. Настрій у нього був лагідний, покірний: він з охотою слухався, і коли Варвара Миколаєвна—так звати було його подругу—зібралася везти його до Криму, то він згодився, хоч і передчував, що з цієї подорожі не вийде нічого доброго.

Вони приїхали в Севастополь увечері і стали в готелі, щоб відпочити і завтра їхати до Ялти. Обох ватомила

дорога. Варвара Миколаєвна напилася чаю, лягла спати і незабаром заснула. Та Коврін не лягав. Ще дома за годину перед від'їздом на залізницю він одержав од Тані листа і не зважився його розпечатати, і тепер він лежав у нього в боковій кишені і думка про нього неприємно його хвилювала. По щирості, в глибині душі, своє одружіння з Танею він уважав тепер помилкою, був задоволений, що остаточно розійшовся з нею, і спогад про цю жінку, що кінець-кінцем обернулася на ходячі живі моці і що все, здається, умерло в ній, крім великих, допитливих і розумних очей—спогад про неї будив у ньому тільки жалі та досаду на себе. Її рука на конверті нагадала йому, який він два роки тому був несправедливий і жорстокий, як мстився на неповинних ні в чому людях за свою душевну порожняву, за нуд і самоту, за невдоволення життям. До речі він згадав, як одного разу він дер на дрібні клаптики свою дисертацію і всі статті, написані підчас хвороби, і як викидав у вікно, і клаптики, літаючи на вітрі, зачіпалися за дерева й квіти; в кожному рядку йому ввижались чудні, ні на чому не оперті претенсії, легковажне завзяття, зухвальство, мація величності, і це справляло на нього таке вражіння, ніби він читав опис власних своїх вад; але коли останній зшиток розірвано і викинуто в вікно, йому стало чогось прикро й гірко, він пішов до Тані і наговорив їй багацько неприємного. Боже мій, як він знущався з неї! Одного разу, бажаючи зробити їй боляче, він сказав, що її батько відограв у їх романі непоказну роллю, упроставши його одружитися з нею; Єгор Семенович ненароком підслухав це, вбіг до кімнати і з одчаю не міг вимовити ні одного слова і тільки топтався на місці та якось чудно мукав, немов би язик йому занімів, а Таня, побачивши батька, скрикнула не своїм голосом і впала непритомна. Це було надміру гидко.

Все це наверталось на пам'ять, скоро погляд його падав на знайому руку. Коврін вийшов на балкон; година була тиха і пахло морем. Чудова бухта відбивала в собі місяць і вогні і мала колір, що тяжко йому добрати назву. Це було ніжне й м'яке сполучення синього з зеленим; як де вода похожа була кольором на синій купервас, а як де місячне світло, здавалося, загуло і замість води виповнило бухту; а все разом охопивши — яка

погодженість кольорів, який_миріє, спокійний та високий настрій!

В долішньому поверсі, під балконом, вікна мабуть були відчинені, бо ж виразно долітали звідти жіночі голоси й сміх. Очевидячки, там була вечірка.

Ковріц присилував себе, розпечатав листа і, ввійшовши в свій номер, прочитав:

«Допіру умер батько. За це маю дякувати тобі, бо ти убив його. Наш сад гине, в ньому хазяїнують чужі люди, отже сталося те, чого так боявся нещасний батько. За це маю дякувати так само тобі. Я ненавижу тебе всією душею і бажаю, щоб ти сконав якнайскоріше. Як я страждаю! Душу мою пече нестерпний біль... Будь ти проклят! Я думала, що з тебе людина надзвичайна, що ти геній, я полюбила тебе, але ти був тільки божевільний...»

Ковріц не міг читати далі, порвав листа і кинув. Його опанував неспокій, подібний до страху. За ширмою спала Варвара Миколаєвна, і чутно було, як вона дихала; з долішнього поверху долітали жіночі голоси й сміх, а в нього було таке почуття, ніби у всьому готелі, крім нього, не було жадної живої душі. Тому, що нещасна, убита горем Таня проклинала його і бажала йому загинути, йому стало моторошно, і він раз-у-раз накидав оком на двері, немов боячись, щоб не ввійшла у номер і не взяла його в обладу та незнана сила, що за якісь два роки наробила такої руйнації в його житті і в житті найближчих йому людей.

Він уже з досвіду знав, що як розходяться перви, то найкращий на них засіб—це робота. Треба сісти за стіл і примусити себе, будь-що-будь, зосередитися на якійсь одній думці. Він вийняв із червоного свого портфеля зшиток, де був накиданий конспект невеликої компілятивної роботи, вигаданої на той випадок, коли б у Криму стало нудно без діла. Він сів до столу і почав працювати над цим конспектом, і йому здавалося, що до нього повертається його лагідний, покірливий, ескаламучений настрій. Зшиток з конспектом навів йому навіть міркування про суєту земну. Він думав про те, як багато бере життя за ті незначні або дуже звичайні вигоди, які може воно дати людині. Наприклад, щоб дістати під сорок років катедру, бути звичайним собі професором, викладати млявою,

нудною, важкою мовою звичайні і до того ж чужі думки, — коротко сказавши, щоб вибитись на становище пересічного ученого, йому, Ковріну, треба було учитися п'ятнадцять літ, день і ніч працювати, перебути важку психічну хворобу, пережити нещасливий шлюб і наробити багато всяких дурниць і несправедливостей, про які приємно було б не пам'ятати. Коврін тепер ясно усвідомлював, що з нього людина пересічна, і радо на те приставав, бо, на його думку, кожна людина має задовольнятися тим, чим вона є.

Конспект зовсім був заспокоїв його, та розірваний лист білів на підлозі і заважав зосередитись. Він устав з-за столу, попідіймав клаптики листа і кинув у вікно, та з моря повіяв легкий вітер, і клаптики розсипалися по лутці. Знов опанував його неспокій, подібний до страху, і почало здаватися, що в цілім готелі крім нього немає жодної душі... Він вийшов на балькон. Бухта, як жива, дивилася на нього незліченними блакитними, синіми, зеленими і вогняними очима і вабила до себе. Справді, було гаряче й душно і не завадило б викупатись.

Нараз у долішньому поверсі під бальконом заграла скрипка і заспівали два ніжні жіночі голоси. То було щось знайоме. В романсі, що співали вниз, говорилося про якусь дівчину з хорою уявою, що чула вночі у садку таємничі звуки і гадала, що то гармонія священна, нам, смертним, незрозуміла... У Ковріна щось затамувало віддих, і серце стислося від суму, і чудова солодка радість, про яку він давно вже забув, затремтіла йому в грудях.

Чорний високий стовп, схожий на вихор або смерч, з'явився на тім березі бухти. Він неймовірно швидко посувався через бухту в напрямку до готелю, стаючи щораз менший і темніший, і Коврін ледве встиг відступити, щоб дати йому дорогу... Монах з неокритою сивою головою і з чорними бровами, босий, зложивши навхрест на грудях руки, пролинув повз нього і став посеред кімнати.

— Чому ти не повірив мені? — спитав він з докором, лагідно поглянувши на Ковріна. — Коли б ти повірив мені тоді, що ти геній, то ці два роки ти прожив би не так смутно й убого.

Коврін уже вірив тому, що він обранець божій і геній, він яскраво згадав усі колишні свої розмови з чорним монахом і хотів говорити, та кров текла йому з горлянки

просто на груди, і він, не знаючи, що робити, водив руками по грудях, і манжети стали мокрі від крові. Він хотів покликати Варвару Миколаєвну, що спала за ширмою, зробив зусилля і вимовив:

— Таня!

Він упав на підлогу і, підвівшись на руках, знову покликав:

— Таня!

Він кликав Таню, кликав великий сад з розкішними квітами, забризканими росою, кликав парк, сосни з волохатим корінням, жита, свою чудову науку, свою молодість, сміливість, радість, кликав життя, що було таке гарне. Він бачив на підлозі, біля свого обличчя калюжу крові і не міг уже від знесилення ні одного слова вимовити, але невідповідне, безмежне щастя виповняло всю його істоту. Внизу під бальконом грали серенаду, а чорний моцар нашіптував йому, що він геній і що умирає він тільки тому, що його кволе людське тіло уже втратило рівновагу і неспроможне надалі бути обслугою для генія.

Коли Варвара Миколаєвна прокинулася і вийшла з-поза ширми, Коврін був уже мертвий і на обличчі в нього застигла щаслива усмішка.

ПАЛАТА № 8

I

У шпиталевому дворі стоїть невеликий флігель, 'отсечений справжнім лісом реп'яхів, кропиви та плакуну. Покрівля на ньому іржава, комин напів завалився, східлі коло ганку зогнили й поросли травою, а від тинькування самий тільки слід залишився. Чоло його стоїть до лікарні, а задня стіна виходить на поле, від якого одмежовує його сірий шпиталевий паркан із цвяхами. Ці цвяхи, звернуті вістрями догори, і паркан, і самий флігель мають той особливий сумний, прókлятий вигляд, що буває в нас тільки в шпиталевих та тюремних будівлях.

Якщо ви не боїтесь пожалитись кропивою, то ходімо увькою стежкою, яка йде до флігеля, і гляньмо, що там діється всередині. Одчинивши перші двері, ми входимо в сіни. Тут попід стіною й коло труби накидано цілі кучугури шпиталевого мотлоху. Сінники, старі обшарпані халати, панталони, сорочки з синіми смужками, негодяще, до краю зношене взуття,—вся ця непотріб навернена ворохами, зібгана, гниє і задушливо пахтить.

На мотлосі завжди з люлькою в зубах лежить сторож Нікіта, старий вислужений солдат з поруділими лямівками. У нього суворий, опилий вид, навислі брови, що надають лицю виразу чабанського собаки, і червоний ніс; він невисокий на зріст, з вигляду сухорлявий і жилавий, але поставу має показну й кулаки здоровенні. Належить він до тих простодушних, сталих, викональних і тупих людей, які понад усе на світі кохаються в порядку і тому переконані, що їх треба бити. Він б'є в лице, в груди, в сщиву, куди тільки трапиться, і певний, що без цього годі тут дати лад.

Далі ви заходите до великої, просторої кімнати, що займає весь флігель, якщо не рахувати сіней. Стіни тут помащено брудно-блакитною фарбою, стеля задимлена, як у курній хаті, —видимо, тут узимку курять груби й буває чадно. Вікна з середини споганені залізними ґратами. Підлога сіра й скалкувата. Смердить кислотою капустою, горілим ґнотом, блощицями й аміяком, і цей сморід під першу хвилю справляє на вас таке вражіння, немов би ви заходите до звіринця. В кімнаті стоять ліжка, привинчені до підлоги. На них сидять і лежать люди в синіх шпиталевих халатах і за старим звичаєм у ковпаках. Це—божевільні.

Їх усіх тут п'ять душ. Тільки один із благородних, решта ж усі міщани. Перший від дверей, високий, худорлявий міщанин з рудими, блискучими вусами й заплаканими очима, сидить, підперши голову, і дивиться в одну точку. День і ніч він сумує, хитаючи головою, зідхаючи й гірко всміхаючись; в розмовах він рідко коли бере участь і на запитання звичайно не відповідає. Їсть і п'є він машинально, коли дають. З дошкульного, тяжкого кашлю, худорлявості й рум'янцю на щоках видно, що в нього починаються сухоти.

За ним далі маленький, жвавий, дуже ворухкий дідок з гострою борідкою і з чорним, кучерявим, як у негра, волоссям. Удень він прогулюється палатою від вікна до вікна або сидить на своїй постелі, підобгавши по-турецьки ноги, і безугаву, як снігур, підсвистує, тихо співає й хі-хікає. Дитячі веселощі та жваву в ачу виявляє він і вночі, коли встає, щоб помолитись богові, цебто постукати себе кулаками в груди й поколупати пальцем у дверях. Це єврей Моїсейка, придуркуватий, що з'їхав з глузду літ двалцять тому, коли в нього згоріла шапкаря.

Зо всіх пожилців палати № 6 тільки йому одному дозволено виходити з флігеля, ба навіть із шпиталевого двору на вулицю. Такі привілеї він має здавна, певно, як старожитель і як тихий, нешкідливий дурник, міський блазень, що його давно вже звикли бачити на вулицях в оточенні хлоп'ят і псів. У халатику, в смішному ковпаці й у капцях, іноді босоніж і навіть без панталонів, він ходить улицями, спиняючись коло воріт та крамничок, і просить копійочку. Де йому дадуть квасу, де хліба, де копійочку, отож повертається він до флігеля звичайно

ситий і багатий. Все, що він приносить із собою, відбирає в нього Нікіта на свою користь. Робить це солдат брутально, сердито, вивертаючи кишені й свідчаєсь богом, що він уже ніколи більше не буде пускати жида на вулицю і що безладдя для нього гірше від усього на світі.

Моїсейка любить прислужуватись. Він подає товаришам воду, накриває їх, коли вони сплять, обіцяє кожному принести з улиці по копійочці і зшити по новій шапці; він же годує з ложки свого сусіду з лівого боку, паралітика. Робить він так не з жалощів і не з яких там міркувань гуманного характеру, а наслідуючи й мимоволі скоряючись своєму сусідові з правого боку, Громову.

Іван Дмитрич Громов, чоловік літ на тридцять три, із благородних, колишній судовий пристав і губерніяльний секретар, нездужає на манію переслідування. Він або лежить на постелі, скрутившись калачиком, або ж ходить з кутка в куток, мов би для моціону, а сидить дуже рідко. Він повсякчас неспокійний, схвильований і напружений якимось неясним, невизначним чеканням. Досить найменшого шелесту в сінях чи крику на дворі, щоб він підвів голову й почав наслухати: чи не по нього це йлуть? Чи не його шукають. І лице його тоді виявляє скрайню турботу й відразу.

Мені подобається його широке, вилицювате лице, завжди бліде й нещасне, що відбиває на собі, як у люстрі, змучену боротьбою й довгим страхом душу. Гримаси його дивні й хворобливі, але тонкі риси, накарбовані на його обличчі глибоким щирим стражданням, розумні й інтелігентні, і в очах теплий, здоровий блиск. Подобається мені він сам, чемний, послужливий і незвичайно делікатний зо всіма, крім Нікіти. Коли хтонебудь впускає гудзика чи ложку, він швидко зіскакує з постелі й підіймає. Кожного ранку він вітає своїх товаришів з добрим ранком, лягаючи спати— віддає всім надобраніч.

Окрім завжди напруженого стану й гримасування, божевілля його позначається ще так. Іноді вечорами він загортається в свій халатик і, тремтячи всім тілом, цокочучи зубами, починає швидко ходити з кутка в куток і поміж ліжок. Скидається на те, ніби в нього сильна лихоманка. З того, як він раптом спиняється й скидає очі на товаришів, видно, що йому кортить сказати щось дуже важливе, та,

видимо, гадаючи, що його не слухатимуть чи не зрозуміють, він нетерпляче схитує головою й ходить далі. Але незабаром бажання говорити бере гору над усякими міркуваннями, й він дає собі попуск і говорить запально й пристрасно? Мова його безладна, лихоманкова, як маячіння, рвучка й не завжди зрозуміла, та зате в ній чути, і в словах, і в голосі, щось надзвичайно хороше. Коли він говорить, ви пізнаєте в ньому божевільного і людину. Важко віддати на папері його безумну мову. Говорить він про людську підлоту, про насильство, що змагає правду, про прекрасне життя, що колись буде на землі, про ґрати на вікнах, які нагадують йому щохвилини про тупість і жорстокість напасників. Виходить безладне, що не держиться купи, попури із старих, але ще недоспіваних пісень.

II

Років 12—15 тому в місті, на головній улиці, у власному будинку жив був урядовець Громов, людина статечна й заможна. У нього було двоє синів: Сергій та Іван. Будучи вже студентом четвертого курсу, Сергій захворів на невпинні сухоти й умер, і ця смерть віби дала початок цілій низці лихих днів, що так і посипались на родину Громових. За тиждень після похорону Сергея старого батька позвано до суду за фалшування та розтрати, і незабаром він умер у в'язничній лікарні з тифу. Будинок і все рухоме продано з молотка, і Іван Дмитрич з матір'ю залишились без жодних коштів.

Перше, за батька, Іван Дмитрич, живучи в Петербурзі, де він учився в університеті, діставав 60—70 карбованців місячно і тоді й думки не було за нужду, а тепер йому довелося рішуче змінити своє життя. Він мусив зрання до ночі за якісь шаги давати лекції, переписувати і все ж голодувати, бо весь свій заробіток посилав матері на прожиття. Такого бідкування не витримав Іван Дмитрич; він занепавав духом, змарнів і, кинувши університет, поїхав додому. Тут, у містечку, він з протекції дістав посаду вчителя в повітовій школі, але не стоваришувався з учителями, не подобався учням і незабаром кинув посаду. Умерла мати. Він з півроку ходив без посади, живучи тільки з хліба та води, потім пішов на судового пристава. Цю посаду він обіймав доти, доки його не звільнено через хворобу,

Він ніколи, навіть за молодих студентських років, не справляв вражіння здорового. Завжди він був блідий, худий, легко застужувався, мало їв, кепсько спав. Досить було одної чарки, щоб йому замакітрилась голова і обпала гістерика. Його завжди вабило до людей, та через свою дражливу вдачу й надумливість він ні з ким не ставав на близьку ногу й друзів не мав. Про городян він завжди озивався зневажливо, кажучи, що страшне їх неуцтво і сонне звіряче животіння видаються йому мерзенними й гідкими. Говорив він тенором, голосно, гаряче й не інакше, як тільки гніваючись та обурюючись, або захоплено й здивовано, і завжди щиро. Хоч би про що з ним заговорити, а він було все веде до одного: в місті задушливо й нудно жити, громадянство не має вищих інтересів, воно живе сірим, безглуздим життям, різчоманітячи його насильством, дикою розбещеністю й лицемірством; падлюки ситі й одягнуті, а чесні живляться крихтами; треба шкіл, місцевої газети з чесним напрямком, театру, публічних лекцій, гуртування інтелігентських сил; треба, щоб громадянство усвідомило себе і вжахнулось. У своїх міркуваннях про людей він держався найгустіших барв, тільки чорної та білої, не визнаючи ніяких відтінків; людство, як на нього, полілялось на чесних і падлюк; середини не було. Про жінок і кохання він завжди говорив палко, захоплено, але жодного разу не був закоханий.

У місті, не зважаючи на гостроту його висловів та нервовість, його любили й позаочі звали Ванею. Його прирочена делікатність, послужливість, порядність, моральна чистота і його потертий сурлутик, хворобливий вигляд і родивні нещастя навівали добре, тепле й журне почуття; до того ж, він був добре освічений і начитаний, знав, на думку городян, усе і був у місті наче ходячий довідний словчик.

Читав він дуже багато. Було, все сидить у клубі, нервово сіпає борітку й перегортає журнали та книги, і з лиця його видно, що він не читає, а ковтає, ледве встигнувши розжувати. Ч тання, певне, було одною з його хворобливих звичок, бо він з однаковою жалобою кидався на все, що потрапляло до рук, навіть на позаторішні газети й календарі. У себе вдома він читав завжди лежачи.

III

Одного осіннього ранку, підвівши коміра свого пальта й чалапаючи болотом, провулками та задвірками простував Іван Дмитрич до якогось міщанина, щоб одержати за виконавчим листом. Настрій у нього був похмурий, як і завжди ранками. В одному з провулків стрілось йому два арештанти в кайданах і з ними чотири конвойні з рушницями. Раніш Іван Дмитрич дуже часто зустрічав арештантів, і кожного разу вони збуджували в ньому чуття жалю й ніяковости, тепер же ця зустріч справила на нього якесь особливе дивне вражіння. Йому раптом чомусь видалося, що його теж можуть закувати в кайдани й так само вести болотом до в'язниці. Побувавши в міщанина й повертаючись до себе додому, він здивав коло пошти знайомого поліційного наглядача, що привітався й пройшов з ним улицею кілька кроків, і чомусь це здалось йому підозрілим. Вдома цілий день йому не сходили з думки арештанти й солдати з рушницями, і незрозуміла душевна тривога заважала йому читати й зосередитись. Увечері він не засвічував у себе вогню а вночі не спав і все думав про те, що його можуть арештувати, закувати й посадити у в'язницю. Він не знав за собою жодної провини і міг заручитися, що й далі нікого не заб'є, не підпалить і не вкраве; та хіба важко вчинити злочин випадково мимоволі, і хіба не може трапитись наклепу чи й судової помилки? Не дарма ж воно віковичний народній досвід навчає жебрачої долі та арештантської неволі не зарікатись. А судова помилка за теперішнього судівництва дуже можлива, і нема в ній нічого дивного. Люди, що мають з чужим стражданням службові, ділові стосунки. — приміром, судді, поліцаї, лікарі, — згодом, при звичаїршись, так загартоуються, що хоч би й хотіли, так не можуть ставитись до своїх клієнтів інакше, як формально; щодо цього, то вони нічим не відрізняються від дялька, як й на задвірках ріже бараків та телят і не помічає крові. А ставлячись до особи формально, бездушно, для того, щоб неповинного чоловіка позбавити всіх прав стану й засудити на каторгу, суддя потребує тільки одного часу. Тільки часу, щоб додержати деяких формальностей, що за них судді дають платню, а потім усьому кірець. Шукай но толі справедливости та оборони в цьому маленькому брудному містечку, за двісті верст

від залізниці! Та й чи ж не смішно покладатись на справедливість, коли кожне насильство громадянство сприймає як розумну й доцільну потребу, і кожний акт милосердя, приміром, виправдальний присуд, зчиняє справжній вибух незадоволення, бажання помсти?

Уранці Іван Дмитрич підвівся з постелі охоплений жахом, з холодним потом на чолі, зовсім уже певний, що його можуть арештувати кожної хвилини. Якщо вчорашні важкі думки так довго не покидають його, — думав він, — значить, у них є певна радія. Не могли ж вони справді вroitись у голову без жодного приводу.

Городовик, не поспішаючи, пройшов повз вікна: це не дарма. Ось два чоловіки спинились коло дому й мовчать. Чому вони мовчать?

І для Івана Дмитрича настали тяжкі дні й ночі. Всі, хто проходив повз вікна чи заходили у подвір'я, видавались йому шпигунами й слідцями. Опівдні вулицею звичайно проїздив парою справник; це він їхав із свого пригородного маєтку до поліційної управи, але Іванові Дмитричу здавалося щоразу, ніби він їде занадто швидко і з якимось особливим виразом, очевидно спішить оповістити, що в місті об'явився дуже важливий злочинець. Іван Дмитрич здригав на кожний дзвінок і стукіт у ворота, умлівав, зустрівши в хазяйки нову людину; зустрічаючись із поліцаями та жандарями, посміхався й підсвистував, щоб видаватись байдужим. Він не спав ціліснічкі ночі, чекаючи на арешт, але голосно хропів і зідхав, як сонний, щоб хазяйці здавалось, ніби він спить; адже, коли не спить, значить його гризе сумління—який доказ! Факти й здорова логіка перекоували його, що всі ці страхіття—нісенітниця й психопатія, що в арешті й в'язниці, якщо глянути на справу ширше, нема, властиво, нічого страшного, — аби лиш спокійна совість; та що розумніше і логічніше він міркував, то дужчою і тяжчою ставала душевна тривога. Це скидалось на те, як один пустельник хотів вирубати собі місцину в незайманому пралісі; що старанніш він працював сокирою, то густіше й дужче розростався ліс. Іван Дмитрич, кінець кінцем, бачивши, що це марна річ, зовсім облишив міркувати й ввесь поринув у розпач і страх.

Він почав самотіти й цуратись людей. Служба й равіш була йому бридка, а тепер вона стала йому нестерпучою.

Він боявся, що йому якось підвезуть воза, підкинуть йому непомітно в кишеню хабаря й потім викриють, чи він сам випадково зробить у казенних паперах помилку, рівно-важну підробці, чи згубить чужі гроші. Дивно, що ніколи раніш його думка не була такою гнучкою й винахідливою, як тепер, коли він кожного дня вигадував тисячі різноманітних приводів до того, щоб серйозно побоюватись за свою волю й честь. Та зате багато послабшав інтерес до зовнішнього світу, зокрема до книг, і почала дуже зраджувати пам'ять.

Навесні, коли станув сніг, у яру коло цвинтаря знайдено два напівзгнилі трупи—баби й хлопчика—з ознаками несвоєї смерти. В місті тільки й мови було, що про ці трупи та невідомих душогубів. Іван Дмитрич, щоб не подумали на нього, ходив улицями й посміхався, а стрівши знайомих, бліднув, червонів і починав зацевняти, що нема підлішого злочину, як убивати кволих і безборонних. Та ця брехня незабаром стомила його і, дещо розміркувавши, він подумав, що в його становищі найкраще—це сховатись у хазяйчин льох. В льоху просидів він день, потім ніч і другий день, дуже перемерз і, дочекавшись присмерку, потай, як злодій, прошився до своєї кімнати. До світанку простояв він серед кімнати, не ворущаючись і наслухоючи. Рано вранці до схід сонця до хазяйки прийшли грубники. Іван Дмитрич добре знав, що вони прийшли для того, щоб перекидати в кухні піч, але страх підказав йому, що це поліцаї, перевбрані за грубників. Він тихенько вийшов із квартири і, охоплений жахом, без шапки й сурдута, побіг улицею. За ним, валуючи, гнались собаки, кричав десь позаду мужик, в ушах свистіло повітря, і Іванові Дмитричу здавалось, що насильство всього світу згромадилось за його спиною й женеться назирці.

Його затримали, привели додому й послали хазяйку по лікаря. Лікар Андрей Єфімич, про якого мова далі, приписав холодні примочки на голову й лавровишневі краплі, журно похитав головою й пішов, сказавши хазяйці, що вже більше він не прийде, бо не слід заважати людям божеволіть. Удома не було на що жити й лікуватись, тому незабаром Івана Дмитрича вврядили до лікарні й поклали його там у палаті для венеричних хворих. Він вередував, не спав ночами й турбував хворих, і незабаром, з розказу Андрея

Єфімича, його переведено до палати № 6. Через рік у місті вже зовсім забули про Івана Дмитрича, і книги його, що їх хазяйка скинула в санки під повіткою, порозтягали хлоп'ята.

IV

Сусіда ліворуч у Івана Дмитрича, як я вже сказав, єврей Моїсейка, а сусіда праворуч—гладенний, майже круглий мужик з тупим, зовсім безглуздим видом. Це—нерухома, ненажерлива й неохайна тварина, що давно вже втратила здібність мислити й почувати. Від нього завжди дхне гострим, задушливим смородом.

Нікіта, що прибирає після нього, б'є його страшенно, зо всього розмаху, не шкодуючи своїх кулаків; і страшне тут не те, що його б'ють,—до цього можна призвичаїтись,—а те, що ця ступіла тварина не відповідає на биття ні звуком, ні рухом, ні виразом очей, а тільки злегка похитується, як важка бочка.

П'ятий і останній пожилець палати № 6—міщанин, що служив колись сортирувальником на пошті, маленький, худорлявий блондин, з добрим, але трохи лукавим обличчям. З розумних спокійних очей, які дивляться ясно й весело, видно, що він хитрує і має якусь дуже важливу й приємну таємницю. У нього під подушкою та під сінником є щось таке, чого він ні ому не показує, але не з остраху, що можуть одібрати чи вкрати, а з соромливости. Іноді він підходить до вікна і, повернувшись до товаришів спиною, одягає собі щось на груди й дивиться, нахиливши голову; якщо в цей час підійти до нього, він зніяковіє й зірве якусь річ з грудей. Проте таємницю його розгадати не важко.

— Вітайте мене,—каже він часто Іванові Дмитричу:— мене виставлено до Станіслава другого ступня з зіркою. Другий ступінь із зіркою дають тільки чужоземцям, але для мене чомусь хочуть зробити виняток,—посміхається він, непорозуміло знизуючи плечима.—Диво та й годі! Далєбі, не сподівався!

— Я на цьому зовсім не знаюсь,—понуру заявляє Іван Дмитрич.

— Але знаєте, чого я колись, а. таки дійду?—говорить далі колишній сортирувальник, лукаво примружуючи очі.— Я неодмінно дістану шведську «Полярну зірку». Орден та-

кий, що варто поклопотатись. Білий хрест і чорна стрічка. Це дуже гарно.

Певно ніде в іншому місці не йде життя так одноманітно, як у флігелі. Ранком хворі, окрім паралітика й гладкого мужика, вмиваються в сінцях із великого цебра і втираються полами своїх халатів; після цього п'ють із цинових кухлів чай, що його приносить із головного корпусу Нікіта. Кожному належить по одному кухлю. Опівдні їдять щі¹ з кислї капусти й кашу, ввечері їдять кашу, що залишається від обїду. В перервах лежать, сплять, дивляться у вікна й ходять з кутка в куток. І отак щодня. Навіть колишній сортирувальник говорить усе про ті ж самі ордени.

Свіжих людей рїдко коли бачать у палатї № 6. Нових божевїльних лїкар давно вже не приймає, аматорїв же вїдвїдувати божевїльні доми є небагато на цьому свїтї. Раз на два мїсяцї буває у флігелї Семьон Лазарич, цилюрник. Як вїн стриже божевїльних, і як Нікіта допомагає йому робити це, і який переполох зчиняється серед хворих, скоро заходить п'яний, з усмїшкою ци юрник, ми говорити не будемо. Окрїм цилюрника, нїхто не заглядає до флігеля. Хворї рокованї бачити день при днї самого тїльки Нікіту. А втїм, нещодавно в шпиталевому корпусї пройшла досить дивна чутка.

Пустили чутку, що палату № 6 немов би почав вїдвїдувати лїкар.

V

Дивна чутка!

Лїкар Андрей Єфїмич Рагїн—знаменита по-своєму людина. Кажуть, нїби за дуже молодих лїт був вїн вельми побожний і готував себе до духовної кар'єри і що скїнчивши 1863 року курс у гїмназїї, вїн мав намір вступити до духовної академїї, та начебто його батько, доктор медицини й хїрург, гостро поглузував із нього й заявив категорично, що не матиме його за свого сина, якщо той пїде в попи. Чи так воно—не знаю, та тїльки сам Андрей Єфїмич не раз признавався, що вїн зроду не почував покликання до медицини і взагалї до спецїяльних наук.

¹ Щи—певного гатунку капуста. Р е д.

Хоч би там як, а, кінчивши курс медичного факультету, він на священика не висвятився. Побожности він не виявляв і до духовної особи напочатку своєї лікарської кар'єри був подібний так само мало, як і тепер.

Зовнішність його була важка, дебела, мужича; своїм лицем, бородою, пласким волоссям і міцною незграбною статурою нагадує він шинкаря на шляху, вгодованого, неповстримного й крутої вдачі. Лице суворе, вкрите сивими жилками, очі маленькі, ніс червоний. До високого зросту й широких плечей у нього ще й здоровенні руки та ноги; здається, стукне кулаком—душа з тіла геть. Та хода його тиха, і підходить він обережно, закрадливо; стрінувшись у вузькому коритарі, він завжди перший спиняється, щоб дати дорогу, і не басом, як сподіваєшся, а тонким, м'яким тенорком каже: «вибачте». На шиї в нього невелика пухлина, що заваджає йому носити тверді крохмалеві комірці, й тому він завжди ходить у м'якій полотняній чи ситцевій сорочці. Взагалі, він одягається не по-лікарському. Одно й те саме убрання він тягає років по десять, а новий одяг, що його він звичайно купує в єврейській крамниці, видається на ньому таким пом'ятим і потертим, як старий; в тому ж самому сурдуті він і хорих приймає, і обідає, і в гості ходить; та це не через скнарість, а з цілковитої байдужости до свого вигляду.

Коли Андрей Єфімич приїхав до міста, щоб обійняти посаду, «боговгодна установа»¹ перебувала в жахливому стані. У палатах, коритарах і в шпиталевому дворі тяжко було дихати від смороду. Шпиталеві мужики, сиділки та їхні діти спали в палатах разом із хворими. Скаржились, що життя нема через тарганів, блощиць та мишей. В хірургічному відділі не переводилась бешиха. На всю лікарню було тільки два скальпелі й жодного термоміра, у ваннах складано бараболю. Доглядач, кастелянша й фельдшер грабували хворих, а про старого лікаря, попередника Андрея Єфімича, оповідали, немов би він потай торгував лікарняним спиртом і завів собі з сиділок та хворих жінок справжній гарем. У місті добре знали про це безладдя й навіть перебільшували його, але ставились до нього спокійно: одні

¹ Б о г о у г о д н о е з а в е д е н и е — так називано колись по-російському лікарні та богадільні (притулки для немощних, бідарів і т. інш.). Р е д.

виправдували це тим, що в лікарню лягають тільки міщани та мужики, які не можуть бути незадоволені, бо вдома живуть далеко гірше, аніж у лікарні; не рябчиками ж їх годувати! Інші на виправдання казали, що самому місту без допомоги земства не до снаги утримати добру лікарню; дякувати богові, що хоч погана та є. А молоде земство не одкривало лікарні ні в місті, ні поблизу, покликаючись на те, що місто вже має лікарню.

Оглянувши лікарню, Андрей Єфімич дійшов висновку, що це заклад неморальний і надзвичайно шкідливий для здоров'я мешканців. Найрозумніше, що можна було, на його думку, зробити, це—випустити хворих на волю, а лікарню зачинити. Та він розмірковував, що для цього не досить самої тільки його волі і що це була б марна річ; якщо фізичний і моральний бруд прогнати з одного місця, він перейде на інше; треба чекати, коли він сам вивітриться. До того ж, якщо люди одкривали лікарню й терплять її в себе, значить вона їм потрібна; забобони і вся ця життєва гидота й негідь потрібні, бо вони згодом перетворюються на щось путнє, як гній на чорнозем. На землі нема нічого такого хорошого, що в своєму первопочатку не мало б гидоти.

Обійнявши посаду, Андрей Єфімич поставився до безладдя, видимо, досить байдуже. Він просив тільки шпиталевих мужиків та сиділок не ночувати в палатах і поставив дві шафи з інструментами; доглядач же, кастелянша, фельдшер і хірургічна бешиха лишились на своїх місцях.

Андрей Єфімич надзвичайно любить розум і чесність, але, щоб улаштувати навколо себе життя розумне й чесне, йому бракує твердої вдачі й віри в своє право. Наказувати, забороняти, стояти на своєму він зовсім не вміє. Скидається на те, ніби він дав обітницю ніколи не підвищувати голосу й не вживати вольового способу. Сказати «дай» чи «принеси» йому важко; коли йому хочеться їсти, він нерішуче покашлює й каже куховарці: «Як би це мені чаю»... або: «Як би це мені пообідати». А сказати доглядачеві, щоб він перестав красти, чи прогнати його, чи зовсім скасувати цю непотрібну паразитну посаду—йому зовсім не до снаги. Коли обдурюють Андрея Єфімича чи лестять йому, чи подають підписати вочевидь підлий рахунок, він червоніє, як рак, і почуває себе провинним, та рахунок усе ж

таки підписує; коли хворі скаржаться йому на голод чи на грубіянство служниць, він ніяковіє й винувато бурмотить:

— Добре, добре, я розберу потім... Певно, тут непорозуміння...

Попервах Андрей Єфімич працював дуже старанно. Він приймав щодня зранку до обіду, робив операції й навіть акушерував. Панії казали про нього, що він уважний і чудсно розгадує хвороби, надто дитячі та жіночі. Та згодом діло вочевидь надокучило йому своєю одноманітністю й очевидною марністю. Сьогодні ти приймаєш 30 хворих, а завтра, на тобі, притарабанило їх 35, позавтра 40 і отак день при дні, від року до року, а смертність у місті не зменшується і недужі приходять та й приходять. Подати серйозну допомогу 40 прихожим хворим з ранку до обіду нема фізичної змоги, отже несамохіть виходить сама облуда. Прийнято звітного року 12.000 прихожих хворих, отже, просто кажучи, обдурено 12.000 душ. А класти серйозних хворих у палати й ходити коло них за правилами науки теж не можна, бо правила є, а науки нема; якщо ж облишити філософію й педантично додержуватись правил, як інші лікарі, то для цього, насамперед, потрібні чистота й вентиляція, а не бруд, пожиточна страва, а не щі зо смердючої капусти, і добрі помічники, а не злодії.

Та й навіщо заваджати людям умирати, якщо смерть є нормальний і законний кінець кожного? Що з того, коли якийнебудь купчик або урядовець проживе зайві п'ять, десять років? Коли ж убачати ціль медицини в тому, що ліки полегшують страждання, то мимоволі повстає запит: навіщо їх полегшувати? Поперше, кажуть, що страждання удосконалюють людину, і подруге, якщо людство асправді добере спосіб полегчувати свої страждання цігулками та краплями, то воно геть зовсім кине релігію й філософію, де знаходило досі не тільки захист від усякого лиха, а навіть щастя. Пушкін перед смертю зазнавав страшних мук, бідолаха Гайне кілька літ лежав спаралізований; чому ж не похворіти якомунебудь Андрееві Єфімичу чи Матрьопі Савішлі, у яких життя беззмістовне й було б зовсім порожнє й схоже на життя амеби, якби не страждання?

Пригнічуваний такими мірками вавнями, Андрей Єфімич спустив руки й почав ходити до лікарні не кожного дня.

VI

Життя його точиться так. Він устає звичайно годині о восьмій, одягається і п'є чай. Потім сідає у себе в кабінеті читати чи йде до лікарні. Тут, у лікарні, вузькому темному коритарчику сидять амбулаторні хорі, чекаючи на лікаря. Повз них, стукаючи чобітьми по цегляній долівці, бігають мужики й сиділки, проходять вихудлі хорі в халатах, проносять мерців і посуд з нечистю, плачуть діти, дме протяг. Андрей Єфімич знає, що лихоманковим, сухотним і взагалі вражливим хворим такі умови завдають муки, та що ж робити? В приймальній зустрічає його фельдшер Сергій Сергєїч, маленький, гладкий чоловічок з голеним, охайно вимитим, пухким лицем, з лагідними, плавкими манірами і в новому просторому вбранні, схожий більше на сенатора, ніж на фельдшера. У місті він має величезну практику, носить білу краватку і вважає себе за далеко тямущішого, аніж лікар, що зовсім не має практики. У кутку в приймальній стоїть великий образ у божнику, з важкою лампадою, близько нього—ставник у білому чехлі; на стінах висять портрети архієреїв, краєвид Святогорського монастиря й вінки з сухих волошок. Сергій Сергєїч—чоловік побожний і любить благоліпність. Образ поставлено його коштом; неділями в приймальній хтось із хворих, з його наказу, читає голосно акафіста, а після читання сам Сергій Сергєїч обходить усі палати з кадилом і кадить у них ладаном.

Хворих багато, а часу мало, і тому все обмежується самим тільки коротким розпитом та видаванням якихбудь ліків, приміром, летючої маси ти руцини. Андрей Єфімич сидить підперши щоку кулаком замислившись, і машинально ставить питання. Сергій Сергєїч теж сидить, тре собі рученята і зрідка втручається.

— Хворіємо й нужди зазнаємо через те, — каже він, — що господеві милосердному кепсько молимося. Еге ж!

Приймаючи недужих, Андрей Єфімич не робить жодних операцій; він давно вже одзвичаївся від них, і вигляд крови його неприємно хвилює. Коли йому доводиться розкривати дитині рота, щоб заглянути в горло, а дитина кричить і борониться рученьками, то від гамору в ушах йому макітриться голова й виступають на очах слюзи. Він квапиться

приписати ліки й махає руками, щоб баба мерщій забирала дитину.

На прийомі хутко набридають йому боязкість хворих та їхня нетямкість, святобожний Сергій Сергієч, портрети на стінках і свої власні запитання, що їх він ставить незмінно вже понад двадцять літ. І він виходить, прийнявши п'ять—шість хворих. Решту без нього приймає фельдшер.

З приємною думкою, що, дякувати богові, він давно вже не має приватної практики і йому ніхто не заважатиме, Андрей Єфімич, прийшовши додому, негайно сідає в кабінеті до столу й починає читати. Читає він дуже багато й завжди з великою втіхою. Пів платні його тратиться на купівлю книг, і з шости кімнату його квартирі три завалено книгами й старими журналами. Найбільше любить він твори з історії та філософії; щождо медицини, то передплачує самого тільки «Врача», починаючи його читати завжди з кінця. Читання кожного разу триває без перерви з кілька годин і його не зморює. Читає він не так швидко й поривчасто, як читав колись Іван Дмитрич, а звільна, заглиблено, часто спиняючись на місцях, що йому до вподоби або незрозумілі. Коло книги завжди стоїть карафка з горілкою й лежить солоний огірок чи мочене яблуко просто на сукні, без тарілки. Через кожної півгодини він, не одриваючи очей від книги, наливає собі чарку горілки й випиває, потім, не дивлячись, намацує огірка й одкушує шматочок.

О третій годині він обережно підходить до дверей у кухню, кашляє й каже:

— Дар'юшко, як би це мені пообідати...

По обіді, досить поганому й неохайному, Андрей Єфімич ходить по своїх кімнатах, схр. стивши на грудях руки, й думає. Б'є четверту годину, потім п'яту, а він усе ходить і думає. Інколи риплять кухняні двері й висовується з них червоне, оспале Дар'юшчине лице.

— Андрею Єфімич, чи не час вам пиво пити?—питає вона заклопотано.

— Ні, ще не час...—відповідає він.—Я зачекаю... зачекаю...

Надвечір звичайно приходять поштмайстер, Міхаїл Авер'янич, єдина на всеньке місто людина, чие товариство Андреєві Єфімичу не втяжливе. Міхаїл Авер'янич колись

був дуже багатий дідич і служив у кавалерії, та зруйнувався й з нужди пішов під старість у поштове відомство. У нього бадьорий, здоровий вигляд, чудові сиві баки, гречні маїри й лункий приємний голос. Він добрий і чулий, але запальний. Коли на пошті хтось із одвідувачів протестує, не погоджується чи просто починає голосно міркувати, Михайл Авер'янич багровіє, тремтить усім тілом і кричить громовим голосом: «Мовчати!» Отож за поштовим відділом давно вже держиться репутація установи, де страшно бувають. Михайл Авер'янич шанує й любить Андрея Єфімича за освіченість і шляхетність душі, а до інших обивателів ставиться згорда, як до своїх підлеглих.

— А ось і я!—каже він, увіходячи до Андрея Єфімича. —Добридень, мій любий! Надійсь, я не набрид вам, га?

— Навпаки, дуже радий,—відповідає йому лікар.— Я завжди радий вам.

Приятелі сідають у кабінеті на канапу й деякий час мовчки курять.

— Дар'юшко, як би нам пива?—каже Андрей Єфімич.

Першу пляшку випивають теж мовчки: лікар—замислившись, а Михайл Авер'янич—з веселим, бадьорим виглядом, як людина, що має розповісти щось дуже цікаве. Розмову завжди починає лікар.

— Який жаль,—каже він поволі й тихо, похитуючи головою і не дивлячись у очі співбесідникові (він ніколи не дивиться в очі),—який страшенний жаль, шановний Михайле Авер'янич, що в нашому місті зовсім нема людей, які вміли б і любили провадити розумну й цікаву розмову. Ми багато на цьому тратимо. Навіть інтелігенція не підноситься над тривіальністю; рівень її розвитку, запевняю вас, аж ніяк не більший від нижчої верстви.

— Цілком правдиво. Згоден.

— Ви самі здорові знаєте,—каже далі лікар тихо й спроквола,—що на цьому світі все незначне й нецікаве, окрім вищих духовних виявів людського розуму. Розум становить яскраву грань поміж твариною й людиною, налякає на божественність людини і до певної міри навіть заступає їй безсмертя, якого нема. Виходячи з цього, розум править за єдине можливе джерело втіхи. А ми не бачимо й не чуємо коло себе розуму,—отже, ми позбавлені втіхи. Щоправда, у нас є книги, та це зовсім не те, що жива

розмова і спілкування. Якщо дозволите зробити не зовсім удале порівняння, то книги—це ноти, а розмова—співи.

— Цілком правдиво.

Западає мовчанка.

З кухні вилазить Дар'юшка і з виразом тупої скорботи, підперши кулачком лице, спиняється в дверях, щоб послухати.

— Ех!—зідхає Міхаїл Авер'янич.—Захотіли від теперішніх розуму!

І він оповідає, як жилось раніш здорово, весело й цікаво, яка була в Росії розумна інтелігенція і як високо вона ставила ідеї честі й дружби. Позичали гроші без векселя, і малося за ганьбу не дати товаришеві під лиху годину допомоги. А які бували походи, пригоди, сутички, які товариші, які жінки! А Кавказ—який дивний край! А дружина одного батальйонного командира, чудна жінка, вбралася в офіцерський стрій і виїздила вечорами в гори, сама, без провідника. Кажуть, що в аулі вона мала роман з якимось князьком.

— Царице небесна, матінко...—зідхає Дар'юшка.

— А як пили! Як їли! А які були очайдушні ліберали!

Андрей Єфимич слухає й не чує; він про щось думає і сьорбає пиво.

— Мені часто сняться розумні люди й розмови з ними, — каже він несподівано, перебиваючи Міхаїла Авер'янича.— Мій батько дав мені чудову освіту, але під впливом ідей шостидесятих років змусив мене стати лікарем. Мені здається, що якби я тоді не послухався його, я був би тепер у самому центрі розумового руху. Певно, був би членом якогось факультету. Звісно, розум теж не вічний і минуций, але ви вже знаєте, чому я прихильний до нього. Життя—це прикра пастка. Коли мисляща людина доходить змужності й набуває свідомости, вона мимоволі почуває себе немов би в пастці, що з неї годі вискочити. Справді бо, проти її волі якимись випадковостями покликано її з небуття до того, щоб жити... Навіщо? Коли вона хоче дізнати радії й мети свого існування, їй не кажуть або ж кажуть нісенітниці; коли вона стукає—їй не відповідають; до неї приходять смерть—теж проти її волі. І ось, як у в'язниці люди, з'єднані спільною недолею, почувають себе лекше, коли сходяться до купи, так і в житті не помі-

часи пастки, коли люди, схильні до аналізу й узагальнень, сходяться до купи й відбувають час, вимінюючись гордими вільними ідеями. Щодо цього, то розум є втіха незамінна.

— Цілком правдиво.

Не дивлячись співрозмовникові в вічі, тихо і з павзами Андрей Єфимич каже далі про розумних людей і бесіду з ними, а Міхаїл Авер'янич уважно слухає його і погоджується: «Цілком правдиво».

— А ви не вірите в безсмертя душі?—раптом питає поштмайстер.

— Ні, шановний Міхаїле Авер'янич, не вірю й не маю підстав вірити.

— Признатись, і я маю сумнів. А втім, у мене таке чуття, ніби я ніколи не вмру. Ой, бува думка: старий пелеху, вмирати час! А в душі якийсь голосок: не вір, не вмреш!..

На початку десятої години Міхаїл Авер'янич відходить. Одягаючи в передпокою шубу, він каже, зідхаючи:

— Та в яку ж бо глушину загнала нас доля! Найгірше від усього, що тут і вмирати доведеться. Ех!..

VII

Провівши приятеля, Андрей Єфимич сідає до стола й знову починає читати. Тишу вечірню й потім нічну не порушує жодний звук, і час ніби спинається й застигає разом із лікарем над книгою і здається, що нічого не існує, окрім цієї книги й лампи з зеленим ковпаком. Простацьке, мужиче лице лікареві поволі-волі освічується розчуленою й замилованою усмішкою перед рухом людського розуму. О, чому людина не безсмертна?—думає він.—Навіщо мозкові центри й закрути, навіщо зір, мова, самопочуття, геній, коли всьому цьому судилось обернутись на порох і, кінець-кінцем, охолонути разом із земною корою, а потому мільйони літ без мети й без потреби кружляти з землею навколо сонця? Для того, щоб охолонути й потім кружляти, зовсім не треба витягати з небуття людину з її високим, майже богівським розумом, і потім, немов глузуючи, обертати її на глину.

Вімін речовин! Але що за боягузство—потішати себе цим сурогатом безсмертя! Несвідомі процеси, що відбуваються в природі, нижчі навіть за людську дурість, бо в дурості

е все ж таки свідомість і воля, а в цих процесах—нічого-сінько. Тільки боягуз, у якого більше страху перед смертю, аніж гідности, може потішати себе тим, що тіло його житиме з часом у траві, в камінні, в жабі... Бачити своє безсмертя у виміні речовин так само безглуздо, як пророкувати блискуче майбутнє футлярові після того, як розбилась і стала непридатною коштовна скрипка.

Коли б'ють дзигари, Андрей Єфимич одхиляється на спинку фотеля й заплющує очі, щоб трошки подумати. І зненацька, під впливом добрих думок, вичитаних із книги, він кидає оком на своє минуле й теперішнє. Минуле гидке, краще не згадувати про нього. А в теперішньому те ж саме, що в минулому. Він знає, що в той час, коли його думка летять разом із прохолодженою землею навколо сонця, поруч із лікарською квартирою, у великому корпусі нудять світом люди в х оробах і фізичному бруді; може бути, хтось не спить, змагається з комахами, хтось заражається бешихою або стогне від туги завитої пов'язки; може бути, хворі гуляють у карти з сиділками й п'ють горілку. Звітного року обдурено 12.000 душ; усе в лікарні, як і 20 літ тому, побудоване на злодійстві, поговорі, плітках, кумцюванні, на брутальному шахрайстві, і лікарня по-старому являє собою заклад неморальний і великою мірою шкідливий для здоров'я мешканців. Він знає, що в палаті № 6 Нікіта б'є хє орих і що Моїсейка щодня ходить по місту і жебрає.

З другого боку, йому добре відомо, що за останні 25 років з медициною трапилась казкова зміна. Коли він учився в університеті, йому здавалось, що медицину незабаром спіткає доля алхемії та метафізики, а тепер, коли він читає ночами, медицина зворушує його й будить у ньому подив і навіть захоплення. Справді бо, який несподіваний блиск, яка революція! Завдяки антисептиці, роблять операції, що їх великий Пірогов вважав неможливими навіть *in vivo*. Звичайні земські лікарі одважуються робити витин колінного суглоба, на сто череворозтинів один тільки смертний випадок, а камінну хворість мають за таку дурницю, що про неї навіть не пишуть. Радикально виліковують пранці. А теорія спадковости, гіпноза, винаходи Пастера й Коха, гігієна із статистикою, а наша російська земська медицина? Психіятрія з її теперішньою класифікацією х ороб, методами дізнати й лікувати—це проти того, що було, справжній Ельбс-

рус. Тепер божевільним не ллють на голову холодної води й не одягають на них гамувальних сорочок; їх тримають по людському й, навіть, як пишуть по газетах, улаштовують для них вистави й балі. Андрей Єфімич знає, що за теперішніх поглядів і смаків така гидота, як палата № 6, можлива хіба що тільки в двостах верстах від залізниці, в містечку, де міський голова й усі гласні—напівписьменні міщани, що бачать у лікарі жерця, якому слід вірити без жодної критики, коли б навіть він уливав до рота розтоплену цинку; десь в іншому місці публіка й газети давно б уже розтерзали на шматки цю маленьку Бастилію.

«Але що ж?—питає себе Андрей Єфімич, розплющуючи очі.—Що з цього? І антисептика, і Кох, і Пастер, а суть діла аж ніяк не змінилася. Х-оробливість і смертність ті ж самі. Божевільним улаштовують балі й вистави, та на волю їх усе ж таки не пускають. Отже виходить усе нісенітниця й суєта, і різниці поміж кращою віденською клінікою й моєю лікарнею, властиво, нема ніякої».

Але скорбота й почуття, схоже на заздрощі, заваджають йому бути байдужим. Це, мабуть, від втоми. Важка голова схиляється до книги, він кладе під лице руки, щоб м'якше було, й думає:

«Я служу шкідливій справі й дістаю платню від людей, яких обдурюю; я не чесний. Та проте сам собою я ніщо, я тільки частинка неминучого соціального зла: всі повітові урядовці шкідливі й дурно дістають платню... Отже в моїй нечесності завинив не я, а час... Якби я народився на дві сотні літ пізніш, я був би інший».

Коли б'є 3 годину, він гасить лампу й іде до спальні. Спати йому не хочеться.

VIII

Років два тому земство роздобрилося й ухвалило видавати триста карбованців щороку, як підмогу на збільшення медичного персоналу в міській лікарні, заки не відкриють земської лікарні, і від міста запрошено на допомогу Андреєві Єфімичу повітового лікаря Євгенія Фьодорича Хоботова. Це ще дуже молода людина—йому немає й тридцятьох, високий брюнет з широкими вилицями й маленькими оченятами; мабуть, предки його були чужоземці. Приїхав він

до міста без шеляга за душею, з невеликою валізкою і з молододу негарною жінкою, яку він зве своєю куховаркою. У цієї жінки немовля. Ходить Євгеній Фьодорич у кашкеті з дашком і в високих чоботях, а зимою в кожуху. Він сприятелювався з фельдшером Сергієм Сергієвичем та скарбівничим, а решту урядовців називає чомусь аристократами й цурається їх. На всю квартиру його є тільки одна книга— «Новейшие рецепты Венской клиники за 1881 г.». Ідучи до хворого, він завжди бере з собою й цю книжку. В клубі вечорами гуляє він у біліярд, а карт не любить. Великий мастак уживати в розмові такі слова, як «морочу розводять», «мантіфолія з оцтом», «годі тобі туману напускати» тощо.

У лікарні буває він двічі на тиждень, обходить палати і приймає хворих. Цілковита відсутність антисептики й кровосаліні баньки обурюють його, але нових порядків він не запроваджує, боячись образити цим Андрея Єфимича. Свого колегу Андрея Єфимича він уважає за старого шахрая, підозріває, що в того великі кошти, і потай заздрить йому. Він охоче посів би його місце.

ІХ

Якось весняного ранку, наприкінці березня, коли вже на землі не було снігу і в шпиталевому саді співали шпакки, лікар вийшов проводити до воріт свого приятеля поштмайстра. Саме в цю пору в двір увіходив єврей Моїсейка, що повертався з роздобутків. Він був без шапки і в мілких кальошах набосоніж і в руках держав невеличку торбинку з милостинею.

— Дай копійочку!—звернувся він до лікаря, тремтячи з холоду й посміхаючись.

Андрей Єфимич, що ніколи не вмів одмовляти, подав йому гривеника.

«Як це недобре,—подумав він, дивлячись на його босі ноги з червоними худезними чиколотками.—Мокро ж бо».

І, підохочений чуттям, схожим і на жалоці, й на гидування, він пішов до флігеля вслід за євреем, зиркаючи то на його лисину, то на чиколотки. Скоро ввійшов лікар, як із кучугури мотлоху скочив Нікіта й виструнчився.

— Здоров, Нікіто,—м'яко промовив Андрей Єфимич.— Як би його цьому єврееві видати чоботи, чи що, а то застудиться.

— Слухаю, ваше високоблагородіє. Я доповім доглядачеві.

— Будь ласка. Ти попроси його від мене. Скажи, що я просив.

Двері з сіней до палати були одчинені. Іван Дмитрич, лежачи на ліжку й підвівшись на лікті, тривожно прислухався до чужого голосу й раптом упізнав лікаря. Він увесь затрусився з гніву, скочив, і з червоним, лютим лицем, з банькатими очима, вибіг на середину палати.

— Лікар прийшов! — крикнув він і зареготав. — Нарешті! Панове, вітаю вас, лікар сподобив нас своєю візитом! Клята гадино! — завискотів він і в нестямі, якої ще ніколи не бачили в палаті, тупнув ногою. — Вбити цю гадину! Ні, замало вбити! Втопити у відходку!

Андрей Єфімич, почувши це, виглянув із сінець до палати й м'яко спитав:

— За що?

— За що? — крикнув Іван Дмитрич, підходячи до нього з погрозливим виглядом і конвульсійно запинаючись халатом. — За що? Злодіюга ти! — промовив він гидливо й роблячи губами так, немов бажав плюнути. — Шахрай! Кат!

— Заспокойтесь, — сказав Андрей Єфімич, винувато посміхаючись. — Запевняю вас, я ніколи нічого не крав, щождо іншого, то, певно, ви дуже перебільшуєте. Я бачу, що ви на мене розгнівані. Утиштеся, прошу вас, якщо можете, і скажіть спокійно: за що ви гніваєтесь?

— А за що ви мене тут держите?

— За те, що ви хворі.

— Так, хворий. Та ж десятки, сотні божевільних гуляють на волі, бо ваше неуцтво незугарне відрізнити їх від здорових. Чому ж я та ці ось нещасні мусимо сидіти тут за всіх, як козли відпущення? Ви, фельдшер, доглядач і вся ваша шпиталева наволоч моральною стороною стоїте незмірно нижче від кожного з нас, чому ж ми сидимо, а ви ні? Де логіка?

— Моральна сторона й логіка тут ні до чого. Все залежить від випадку. Кого посадовили, той сидить, а кого не посадовили, той гуляє, от і все. В тому, що я лікар, а ви душевно-хворий, нема ні моральности, ні логіки, а сама тільки гола випадковість.

— Цієї нісенітниці я не розумію...—глухо промовив Іван Дмитрич і сів на своє ліжко.

Моїсейка, що його Нікіта посоромився трусити при лікарі, порозкладав у себе на постелі шматочки хліба, папірці та кісточки й, усе ще тримтючи з холоду, щось швидко й співуче заговорив по-єврейськи. Певно, він уявив, що відкрив крамничку.

— Відпустіть мене,—сказав Іван Дмитрич, і голос йому здригнув.

— Не можу.

— Але чому ж? Чому?

— Тому, що не моя на це сила. Зміркуйте но, яка користь вам із того, коли я відпущу вас? Ідіть. Вас затримують городяни або поліція й повернуть назад.

— Так, так, це правда...—промовив Іван Дмитрич і потер собі чоло.—Це жахливо! Але що ж мені робити? Що?

Голос Івана Дмитрича і його молоде розумне лице з гримасами подобались Андрееві Єфімичу. Йому захотілось приголубити парубка й заспокоїти його. Він сів поруч із ним на ліжко, подумав і сказав:

— Ви питаєте, що робити? Найкраще у вашому становищі—тікати відціля. Та, на жаль, це марна річ. Вас затримують. Коли суспільство убезпечує себе від злочинців, психічно-х оріх і взагалі перешкодливих людей, воно непереможне. Вам застається заспокоїтись, думаючи, що ваше перебування тут неминуче.

— Нікому воно не потрібне.

— Якщо існують в'язниці й божевільні, то мусить же хтось та сидіти в них. Як не ви—то я, коли не я—то хтось третій. Стривайте, коли в далекій будучині доживуть свого віку в'язниці й божевільні, тоді не буде ні ґрат на вікнах, ні халатів. Розуміється, такий час рано чи пізно прийде.

Іван Дмитрич глузливо посміхнувся:

— Ви жартуєте,—сказав він, мружачи очі.—Таких панове, як ви й ваш помічник Нікіта, не обходять будучина, але можете бути певні, шановний добродію, що прийдуть кращі часи! Хай я висловлююсь тривіально, смійтесь, але таки засяє зоря нового життя. Запанує правда, і в наше віконце засвітить сонце. Я не діждуся, здохну, та зате чиїсь правнуки діждуться! Вітаю їх усею душею й радію, радію за них. Уперед! Поможі вам боже, друзі!

Іван Дмитрич з блискучими очима підвівся і, простягаючи руки до вікна, казав далі з хвилюванням у голосі:

— Із-за цих ґрат благословляю вас! Хай живе правда! Радію!

— Я не бачу особливої причини радіти, — сказав Андрей Єфімич, якому рух Івана Дмитрича видався театральним і проте дуже подобався. — В'язи і божевілень не буде, і правда, як ви, добродію, висловились запанує, та суть речей не зміниться, закони природи залишаться ті ж самі. Люди х опітимуть, старітимуться і вмиратимуть так само, як і тепер. Хоч би яка чудова зоря освітлювала ваше життя, та все ж, кінець-кінцем, вас заб'ють у труну й кинуть у яму.

— А безсмертя?

— Годі бо вам!

— Ви не вірите, ну, а я вірю. У Достоевського чи у Волтера хтось каже, що якби не було бога, то його вигадали б люди. А я глибоко вірю, що коли нема безсмертя, то його рано чи пізно винайде великий людський розум.

— Добре сказано, — промовив Андрей Єфімич, задоволено усміхаючись. — Це добре, що ви віруєте. З такою вірою можна чудесно жити навіть замурованому в стіні. Ви, прошу, діста и десь освіту?

— Так, я був в університеті, але не скінчив.

— Ви мисляща і вдумлива людина. За всяких обставин ви можете знаходити заспокоєння в самому собі. Вільне й глибоке мислення, що прагне спізнати життя, і цілковита зневага до безглуздої марноти світу — ось ті два блага, вищих над які ніколи не знала людина. І ви можете володіти ними, хоч би ви й жили за потрійними ґратами. Діоген жив у бочці, а проте був щасливіший за всіх царів земних.

— Ваш Діоген був йолоп, — понуро промовив Іван Дмитрич. — Що ви мені кажете про Діогена та про спізнання якесь? — розсердився він раптом і скочив. — Я люблю життя, люблю палко! У мене манія переслідування, вічний гнітючий страх, але бувають хвилини, коли мене охоплює жадоба життя, і тоді я боюся збожеволіти. Шалено хочу жити, шалено!

Він, хвилюючись, пройшовся палатою і сказав, знизивши голос:

— Коли я мрію, мені видяться примари. До мене ходять якісь люди, я чую голоси, музику, і здається мені,

ніби я гуляю якимись лісами, берегом моря, і мені так жагуче хочеться метушні, турботи... Скажіть мені, ну що там нового?—спитав Іван Дмитрич.—Що там?

— Ви про місто бажаєте знати чи взагалі?

— Ну, спочатку розкажіть про місто, а потім взагалі.

— Що ж? У місті нестерпуче нудно... Нема з ким слова промовити, немакого послухати. Нових людей нема. А втім, приїхав недавно молодий лікар Хоботов.

— Він ще за мене приїхав. Що, хам?

— Так, некультурна людина. Дивно, знаєте... Зо всього видно, що в наших столицях нема розумового застою, є рух,—отже, мусіли б там бути і справжні люди, але чомусь кожного разу відтіля присилають до нас таких людей, що й дивитись не хочеться. Нещасне місто!

— Так, нещасне місто!—зідхнув Іван Дмитрич і засміявся.—А взагалі як? Що пишуть по газетах і журналах? У палаті було вже темно. Лікар підвівся і, стоячи, почав оповідати, що пишуть за кордоном і в Росії та який тепер дається постерегти напромак думки. Іван Дмитрич уважно слухав і запитував, але раптом, немов згадавши про щось жахливе, схопив себе за голову й ліг на постіль спиною до лікаря.

— Що з вами?—спитав Андрей Єфімич.

— Ви не почуєте від мене більше жодного слова!—грубо промовив Іван Дмитрич.—Лишіть мене!

— Чого ж так?

— Кажу вам: лишіть! Якого дідька!

Андрей Єфімич знизнув плечима, зідхнув і вийшов. Проходячи через сіни, він сказав:

— Як би його тут прибрати, Нікіто... Страшенно тяжкий дух!

— Слухаю, ваше високоблагородіє.

«Який приємний молодик!—думав Андрей Єфімич, ідучи до себе на квартиру.—За весь час, коли я тут живу, це, здається, перший, з ким можна поговорити. Він уміє мислити й цікавиться саме тим, чим треба».

Читаючи й потім лягаючи спати, він усе думав про Івана Дмитрича, а прокинувшись другого дня вранці, згадав, що вчора познайомився з розумною й цікавою людиною, і поклав завітати до нього ще раз при першій нагоді.

Х

Іван Дмитрич лежав у такій самій позі, як учора, охопивши голову руками й підобгавши ноги. Лиця його не видно було.

— Добридень, мій друже,—сказав Андрей Єфімич.—Ви не спите?

— Поперше, я вам не друг,—промовив Іван Дмитрич у подушку,—а потім ви надарма клопочетесь: ви не добудете від мене жодного слова.

— Дивно...—пробурмотів Андрей Єфімич, ніяковіючи.—Вчора ми розмовляли так мирно, але раптом ви чомусь образились і зразу обірвали... Мабуть, я висловився якось не так або, може, якась моя думка суперечила вашим переконанням...

— Еге ж бо, так я вам і повірив!—промовив Іван Дмитрич, зводячись і дивлячись на лікаря глузливо й занепокоєно; очі в нього були червоні.—Можете йти шпигувати й допитувати де-інде, а тут вам нема чого робити. Я ще вчора збагнув, чого ви приходили.

— Дивна фантазія!—посміхнувся лікар.—Отже ви гадаєте, що я шпиг?

— Так, гадаю... Шпиг чи лікар, до якого мене послали на спитки,—це однаковісінько.

— Ах, який ви, далебі, вибачте... дивак!

Лікар сів на дзиґлика біля ліжка і докірливо похитав головою.

— Та припустімо, що ви маєте рацію,—сказав він.—Припустімо, що я по-зрадницьки ловлю вас на слові, щоб виказати поліції. Вас заарештують і потім судитимуть. Але хіба в суді та в'язниці вам буде гірше, ніж тут? А як зашлють на заслання й навіть на каторгу, то хіба це гірше, ніж сидіти в цьому флігелі? Гадаю, не гірше... Чого ж боятися?

Видимо, ці слова вплинули на Івана Дмитрича. Він спокійно сів.

Була п'ята година вечора,—час, коли звичайно Андрей Єфімич ходить у себе кімнатами і Дар'юшка питає його, чи не час йому пиво пити. На дворі була тиха, ясна погода.

— А я по обіді вийшов прогулятись та ось і зайшов, як бачите,—сказав лікар.—Зовсім весна.

— Тепер який місяць? Березень?—спитав Іван Дмитрич.

— Так, кінець березня.

— Брудно на дворі?

— Ні, не дуже. В саду вже є стежки.

— Тепер би добре було проїхатись колясою кудись за місто,—сказав Іван Дмитрич, потираючи свої червоні очі, немов спросонця,—потім вернутись би додому в теплий, затишний кабінет і... і полікуватись у путнього лікаря від головного болю... Давно вже я не жив по-людському. А тут гидко! Нестерпуче гидко!

Після вчорашнього збудження він був стомлений і млявий і розмовляв неохоче. Пальці йому тремтіли й з лиця було видно, що йому дуже болить голова.

— Між теплим затишним кабінетом і цією палатою нема ніякої різниці,—сказав Андрей Єфімич.—Спокій і задоволення людини не по-за нею, а в ній самій.

— Цебто як?

— Звичайна людина чекає на добре чи зле зовні, цебто від коляси й кабінету, а мисляща—від самої себе.

— Ідіть проповідуйте цю філософію в Греччині, де тепло й пахне помаранчем, а тут вона не до клімату. З ким це я говорив про Діогена? З вами, чи що?

— Так, учора зо мною.

— Діоген не потребував кабінету й теплого приміщення, там і без того душно. Лежи собі в бочці та їж помаранчі й маслини. А коли б йому довелось у Росії жити, так він не то, що в грудні, а в травні почав би проситись до кімнати. Надійсь, скорчило б від холоду.

— Ні. Холод, як і взагалі всякий біль, можна не почувати. Марк Аврелій сказав: «Біль це є живе уявлення про біль: зроби зусилля волі, щоб змінити це уявлення, одкинь його, облиш скаржитись, і біль щезне». Це справедливо. Мудрець чи, попросту, мислящий, вдумливий чоловік відрізняється саме тим, що нехтує стражданням; він завжди вдоволений і ні з чого не дивується.

— Отже, я ідіот, бо я страждаю, незадоволений і дивуюся з людської підлоти.

— Даремне ви так кажете. Коли ви частіш вдумуватиметесь, то ви зрозумієте, яке мізерне все те зовнішнє, що хвилює нас. Треба прагнути спізнати життя, а в цьому—справжнє благо.

— Спізнати...—поморщився Іван Дмитрич.—Зовнішнє,

внутрішнє... Вибачте, я цього не розумію. Я знаю тільки, — сказав він, устаючи й сердито дивлячись на лікаря, — я знаю, що бог створив мене з теплої крові й нервів, от що! А органічна тканина, якщо вона життєздатна, мусить реагувати на всяке подразнення. І я реаую. На біль я відповідаю криком і сльозами, на підлоту—обуренням, на мерзоту—огидою. На мою думку, це, власне, й називається життям. Що нижчий організм, то менше чутливий він і то слабше відповідає на подразнення, і що вищий, то він сприйнятливіший і енергійніше реагує на дійсність. Як же не знати цього? Лікар, а звичайнісіньких речей не знає! Щоб нехтувати стражданням, бути завжди вдоволеним і ні з чого не дивуватись, треба дійти ось до такого, приміром, стану, — і Іван Дмитріч показав на опасистого, гладенного мужика, — або ж загартувати себе стражданнями до такої міри, щоб утратити всяку чутливість до них, цебто, іншими словами, перестати жити. Вибачте, я не мудрець і не філософ, — казав далі Іван Дмитріч — і нічого я тут не розумію. Я не годен мислити.

— Навпаки, ви прекрасно мислите.

— Стоїки, що ви їх пародіюєте, були надзвичайні люди, та наука їхня застигла ще дві тисячі літ тому і ні на крок не посунулася наперед, та й не буде посуватись, бо вона не практична й не життєва. Вона мала успіх тільки серед меншости, яка живе собі, студіюючи та смакуючи всякі науки, а більшість не розуміла її. Проповідь байдужости до багатства, до вигод життя, зневаги до страждання й смерти зовсім незрозуміла величезній більшості, бо ця більшість ніколи не знала ні багатства, ні вигод у житті, а нехтувати стражданнями означало б для неї нехтувати самим життям, тому що вся істота людська складається з відчужань голоду, холоду, образ, утрат і гамлетівського страху перед смертю. В цих відчужаннях усе життя: ним можна нудити, нанавидіти його, але не можна ним нехтувати. Еге ж, так кажу, наука стоїків ніколи не може мати майбутнього, поступають же, як бачите, від початку світу аж до сьогодні боротьба, чутливість до болю, здібність відповідати на подразнення...

Іван Дмитріч раптом загубив нитку думок, спинився й досадливо потер чоло.

— Хотів був сказати щось важливе, та збився, — сказав він. — Про що я? Ага! Отже я й кажу: хтось із стоїків

продав себе в рабство для того, щоб викупити свого ближнього. Ось бачите, виходить, і стоїк реагував на подразнення, бо на такий великодушний акт, як знищити себе заради ближнього, треба обуреної, співчутливої душі. Я забув тут у в'язниці все, що вчив, а то б іще щонебудь пригадав. А Христос, приміром? Христос відповідав на дійсність тим, що плакав, усміхався, журився, гнівався, навіть тужив; він не з усмішкою йшов назустріч стражданню і не зневажав смерті, а мучився в саду Гефсиманському, щоб його минула чаша сія.

Іван Дмитрич засміявся й сів.

— Нехай навіть спокій і задоволення людини не поза нею, а в ній самій,—сказав він.—Нехай треба нехтувати стражданню і ні з чого не дивуватись. Та ви самі на якій підставі проповідуете це? Ви мудрець? Філософ?

— Ні, я не філософ, але проповідувати це повинен кожний, бо це слушно.

— Ні, я хочу знати, чому це ви в справі спізнання зневаги до страждань тощо вважаєте себе за компетентного? Хіба ви колинебудь страждали? Чи ви знаєте, що таке страждання? Стривайте: вас змалку парили різками?

— Ні, мої батьки мали відразу до кар на тіло.

— А мене батько нещадно лупцював. Мій батько був крутої вдачі, гемороїдальний урядовець з довгим носом і жовтою шиєю. Але мова про вас. За все ваше життя до вас і пальцем ніхто не доторкнувся, ніхто вас не лякав, не затуркував; ви здорові, як бик. Росли ви в батька, як у бога за пазухою, і вчилися його коштом, а потім одразу захопили синектуру. Більше як двадцять років ви жили на безплатній квартирі, з опаленням, з освітленням, з прислугою, маючи вільну руку працювати, як і скільки вам до вподоби, хоч би й нічого не робити. З природи ви людина ледача, розлігла і тому старались улаштувати своє життя так, щоб вас ніщо не турбувало й не рушало з місця. Діла ви передали фельдшерів та іншій наволочі, а самі сиділи в теплі й тиші, збивали до купи гроші, книжки почитували, бавили себе міркуваннями про всякі високолотні дурниці і (Іван Дмитрич подивився на червоний лікарів ніс) вицивахом. Одне слово, життя ви не бачили, не знаєте його зовсім, а з дійс-

ністю обізнані лише теоретично. А нехтуєте ви стражданням й ні з чого не дивуєтесь з дуже простої причини: суєта-суєт, зовнішнє і внутрішнє, зневага до життя, страждань і смерті, спізнання, справжнє благо,—все це філософія, сама щонайвідповідніша для російського лежця. Наприклад, бачите ви, як мужик б'є жінку. Навіщо обороняти? Нехай б'є; однаково обидва помруть рано чи пізно; до того ж людина, б'ючи, ображає не того, кого вона б'є, а самого себе. Піячити безглуздо, непристойно, але питимеш—помреш і не питимеш—помреш. Приходить баба, зуби болять... Ну, що ж? Біль є уявлення про біль, та без хвороб же й не проживеш на цьому світі, всі помremo, а тому йди собі, бабо, геть, не заважай мені мислити й горілку пити. Молодик просить ради, що робити, як жити; перше, ніж відповісти, інший би замислився, а тут уже готова відповідь: прагни спізнати або прагни істинного блага. А що таке це фантастичне «істинне благо»? Відповіді нема, певна річ. Нас тримають тут за ґратами, гноять, мордують, але це прекрасно й розумно, бо між цією палатою й теплим затишним кабінетом нема ніякої різниці. Вигідна філософія: і робити нема чого, і сумління чисте, і за мудреця себе маєш... Ні, добродію, це не філософія, не мислення, не широчінь погляду, а ледарство, факірство, сонний одур... Так!—знову розсердився Іван Дмитрич.—Страждання зневажають, а, надійсь, прищеми вам дверима пальця, так зарепетуюте на всю пельку.

— А може й не зарепетую, — сказав Андрей Єфімич, лагідно всміхаючись.

— Еге ж бо, ще б пак! А ось, якби вас трахнув параліч або, приміром, якийнебудь дурень і нахаба, користуючись із свого становища й ранга, образив вас публічно і ви знали б, що це минеться йому безкарно, — ну, тоді б ви збагнули, як це воно одсилати інших до спізнання й справжнього блага.

— Це оригінально, — сказав Андрей Єфімич, сміючись від задоволення й потираючи руки.— Мене приємно вражає ваш нахил до узагальнень, а моя характеристика, яку ви допіру з ласки своєї зробили, просто блискуча. Сказати правду, розмова з вами справляє мені величезну втіху. Так ось, я вас вислухав, а тепер і ви зробіть ласку вислухати мене...

ХІ

Ця розмова тривала ще близько години і, видимо, справила на Андрея Єфімича глибоке вражіння. Він почав ходити до флігеля щодня. Ходив він туди ранками й по обіді, і не раз вечірня темрява заставляла його за розмовою з Іваном Дмитричем. Попервах Іван Дмитрич вовком дивився на нього, підозрював у лихих намірах і одверто висловлював свою ворожість, та потім звик і різке своє ставлення змінив на поблажливо-іронічне.

Незабаром лікарню облетіла чутка, що лікар Андрей Єфімич почав одвідувати палату № 6. Ніхто—ні фельдшер, ні Нікіта, ні сиділки не могли збагнути, пощо він ходив туди, чого висиджував там цілими годинами, про що розмовляв і чому не приписував рецептів. Вчинки його видавались дивними. Міхаїл Авер'янич часто не заставав його вдома, чого раніше ніколи не траплялось, і Дар'юшка була зовсім спантеличена, бо лікар пив пиво вже коли доведеться, а часом навіть спізнявся на обід.

Одного разу, це було вже наприкінці червня, лікар Хоботов прийшов у якійсь справі до Андрея Єфімича; не заставши його вдома, він пішов шукати його у дворі; тут йому сказали, що старий лікар пішов до душевно-хворих. Увійшовши до флігеля й спинившись у сінцях, Хоботов почув таку розмову:

— Ми ніколи не дійдемо згоди і навернути мене до своєї віри вам не пощастить,—казав обурено Іван Дмитрич.— Здійсністю ви зовсім не обізнані й ніколи ви не страждали, а тільки, як п'явиця, живилися коло чужих страждань, а я страждав безугаву з дня народження до сьогодні. Тим то кажу одверто: я вважаю себе за вищого від вас і компетентнішого всіма сторонами. Не вам учити мене.

— Я зовсім не маю претенсії наvertати вас до своєї віри,—промовив Андрей Єфімич тихо й з жалем, що його не хочуть зрозуміти.— І не в цьому справа, мій друже. справа не в тому, що ви страждали, а я ні. Страждання й радощі минають; лишімо їх, бог з ними. А справа в тому, що ми з вами мислимо; ми бачимо одне в одному людей, здібних мислити й міркувати, і це робить нас солідарними, хоч би які різні були наші погляди. Коли б ви знали, друже мій, як мені набридли загальне безумство, нездарність, тупість

і з якою радістю я кожного разу розмовляю з вами! Ви розумна людина і даєте мені велику втіху.

Хоботов прочинив на вершок двері палати; Іван Дмитрич у ковпаці й лікар Андрей Єфімич сиділи поруч на ліжку. Божевільний гримасував, здригався й конвульсійно запинався халатом, а лікар сидів нерухомо, схиливши голову, і лице йому було червоне, безпорадне, сумне. Хоботов здвигнув плечима, посміхнувся й переглянувся з Нікітою. Нікіта теж знизав плечима.

На другий день Хоботов приходив до флігеля разом із фельдшером. Обидва стояли в сінцях і підслухали.

— А наш старий, здається, зовсім хибнувся!—зідхнув святобожний Сергій Сергійч, старанно обходячи калюжі, щоб не вболотити свої яскраво вишаровані чоботи.—Признатись, шановний Євгенію Фьодорич, я давно вже сподівався цього!

XII

Після цього Андрей Єфімич почав спостерігати навколо якусь таємничість. Мужики, сиділки й хворі, зустрічаючись із ним, запитливо поглядали на нього й потім перешіптувались. Дівчинка Маша, доглядачева донька, яку він любив зустрічати в шпиталевому саду, тепер, коли він з усмішкою підходив до неї погладити її по голівці, чогось тікала від нього. Поштмайстер Міхаїл Авер'янич, слухаючи його, вже не казав: «цілком правдиво», а, не знати чого ніяковіючи, мурмотів: «так, так, так»... і дивився на нього задумливо й сумовито; чомусь він почав радити свого друга облишити горілку й пиво, але звичайно, як людина делікатна, казав це не просто, а натяками, розповідаючи то про одного батальйонного командира, прекрасну людину, то про полкового панотця, знаменитого чолов'ягу, що пили й захворіли, та, кинувши пити, зовсім видужали. Два-три рази приходив до Андрея Єфімича колеґа Хоботов; він теж радив облишити спиртові напої й без жодного видимого приводу рекомендував бромистий калій.

У серпні Андрей Єфімич одержав від міського голови листа з проханням завітати в дуже важливій справі. Прийшовши зазначеної години до управи, Андрей Єфімич застав там військового начальника, штатного доглядача повітової школи, члена управи, Хоботова і ще якогось огрядного

білявого добродія, котрого зазнайомили з ним, як лікаря. Цей лікар, з польським, важким до вимови прізвищем, жив за тридцять верст від міста, на кінському заводі, і був у місті переїздом.

— Тут заявочка з вашої, мовляв, галузі,—звернувся член управи до Андрея Єфімича після того, як усі привітались і сіли до столу. —Ось Євгеній Фьодорич кажуть, що аптеці тіснувато в головному корпусі й що її слід би перевести до одного з флігелів. Воно, звісно, це нічого, перевести можна, та головна причина—флігель ремонту потребуватиме.

— Так, без ремонту не обійтись,—сказав Андрей Єфімич, подумавши.—Якщо, наприклад, флігель на розі прилагодити до аптеки, то на це, гадаю, треба буде мінімум карбованців п'ятсот. Витрата непродукційна.

Трохи помовчали.

— Я вже мав честь доповідати десять літ тому,—казав далі Андрей Єфімич тихим голосом,—що ця лікарня в теперішньому її вигляді являє собою для міста розкоші не про кишеню. Будувалось її сорокових років, але ж тоді були не ті кошти. Місто надто багато витрачає на непотрібні будівлі й зайві посади. Я гадаю, що на ці гроші можна було б, за інших порядків, утримувати дві зразкові лікарні.

— Так ось і почнімо запроваджувати інші порядки!—жваво сказав член управи.

— Я вже мав честь доповідати: передайте медичну частину до відання земства.

— Еге ж бо, передайте земству гроші, а воно вкраде,—засміявся білявий лікар.

— А то вже так,—погодився член управи й теж засміявся.

Андрей Єфімич мляво й тьмяно подивився на білявого лікаря й сказав:

— Треба бути справедливим.

Знову помовчали. Подали чай. Військовий начальник, чомусь дуже зніяковілий, через стіл доторкнувся руки Андрея Єфімича й сказав:

— Зовсім ви нас забули, докторе. А втім, ви чернець: у карт не гуляєте, жінок не любите. Нудно з нашим братчиком.

Всі заговорили про те, як нудно пристойній людині жити в цьому місті. Ні театру, ні музики, а на останній тазювальній вечірці в клубі було близько двадцяти дам і тільки два кавалери. Молодь не танцює, а весь час тулиться коло буфету або гуляє в карт. Андрей Єфімич спроквола й тихо, ні на кого не дивлячись, почав казати про те, який жаль, який страшенний жаль, що городяни марнують свою життєву енергію, своє серце й розум на карти й плітки, а не вміють і не хочуть відбувати час за цікавою розмовою й читанням, не хочуть користатися з насолоди, що їй дає розум. Тільки один розум цікавий і визначний, а все інше дрібне й мізерне. Хоботов уважно слухав колегу й раптом запитав:

— Андрею Єфімичу, яке сьогодні число?

Одержавши відповідь, він і білявий лікар тоном іспитувачів, що почувають свою невинність, почали питати Андрея Єфімича, який сьогодні день, скільки днів у році й чи правда, що в палаті № 6 живе надзвичайний пророк.

Відповідаючи на останнє запитання, Андрей Єфімич почервонів і сказав:

— Так, це хворий, але цікавий молодик.

Більше йому не ставили ніяких питань.

Коли він у передпокою одягав пальто, військовий начальник поклав руку йому на плече й сказав, зідхнувши:

— Нам, старим, на спочинок час!

Вийшовши з управи, Андрей Єфімич зрозумів, що це була комісія, призначена освідчити його розумові здібності. Він пригадав запитання, що йому ставили, почервонів і чомусь уперше за життя йому стало болізно шкода медицини.

«Боже мій,—думав він, згадуючи, як допіру лікарі досліджували його,—адже вони так недавно слухали психіатрію, складали іспита—відкіля ж це цілковите неуцтво? Вони зовсім не тямлять, що таке психіатрія!»

І вперше у житті він почув себе ображеним і розгніваним.

Того ж дня ввечері в нього був Міхаїл Авер'янич. Не вітаючись, поштмайстер підійшов до нього, взяв його за обидві руки й сказав схвильованим голосом:

— Любий мій, друже мій, доведіть мені, що ви вірите в мою прихильність і вважаєте мене за свого друга... Друже

мій!—і, заваджаючи говорити Андрееві Єфімичу, він казав далі, хвилюючись:—я люблю вас за освіченість і шляхетність душі. Слухайте мене, мій любий. Правила науки зобов'язують лікарів критись перед вами з правдою, але я повійськовому —одразу всю правду в живі очі: ви нездужаєте! Вибачте мені, мій любий, але це правда, це давно вже помітили всі навколо. Допіру мені доктор Євгеній Фьодорич казав, що задля користи вашого здоров'я вам треба спочити й розважитись. Цілком правдиво! Чудово! Сими днями я беру відпустку й їду понюхати іншого повітря. Доведіть же, що ви мені друг, поїдьмо разом! Поїдьмо, вдаримо лихом об землю.

— Я почуваю себе цілком здоровим,—сказав Андрей Єфімич, подумавши.—А їхати не можу. Дозвольте мені якось інакше довести вам свою дружбу.

Їхати кудись, невідомо чого, без книг, без Дар'юшки, круто зламати свій звичай, усталений за 20 років,—така ідея під першу мить видалась йому дикою й фантастичною. Та він пригадав розмову, що була в управі, і тяжкий настрій, якого він зазнав, повертаючись із управи додому, й думка поїхати ненадовго з міста, де дурні люди вважають його за божевільного, осміхнулась йому.

— А ви власне куди маєте намір їхати?—спитав він.

— До Москви, до Петербургу, до Варшави... У Варшаві я перебував п'ять найщасливіших років мого життя. Що за дивовижне місто! Їдьмо, любий мій!

XIII

Через тиждень Андрееві Єфімичу запропоновано спочити, цебто податись на демісію, до чого він поставився байдуже, а ще через тиждень він і Міхаїл Авер'янич уже спідили в поштовому тарантасі й їхали до ближчої залізничної станції. Дні були холоднуваті, ясні, з блакитним небом і з прозорою далечінню. Двісті верст до станції проїхали за дві доби і дорогою двічі почували. Коли на поштових станціях подавали кепсько вимиті шклянки, Міхаїл Авер'янич багровів, тремтів усім тілом і кричав: «Мовчати! не розмовляти!» А сидячи в тарантасі, він, не вгаваючи ні на хвилину, оповідав про свої мандрівки на Кавказі і в Царстві Польському. Скільки було пригод, які зустрічі! Він гово-

рив голосно й разом з тим робив такі здивовані очі, що можна було подумати, ніби він брехав. До того ж, оповідаючи, він дихав у лице Андрееві Єфімичу й реготав йому в ухо. Це заваджало лікареві й не давало йому думати й зосередитись.

Залізницею їхали вони з ощадности в третій класі, у вагоні для некурців. Публіка наполовину була чиста. Міхаїл Авер'янич незабаром зо всіма зазнайомився й, переходячи від лави до лави, голосно говорив, що не слід їздити цими паскудними залізницями. Саме тільки шахрайство! Інша річ верхи на коні: махнеш за один день сто верстов і потім почуваш себе дужимі свіжим. А неврожаї в нас через те, що висушили Пинські болота. Взагалі, безладдя страшне. Він запалювався, говорив голосно й не давав говорити іншим. Ця безнастанна балаканина впереміж із голосним реготом та промовистими жестами стомила Андрея Єфімича.

«Хто з нас обох божевільний?—думав він досадливо.— Чи я, що намагаюсь нічим не турбувати пасажирів, чи цей еґоїст, який думає, ніби він тут розумніший і цікавіший за всіх, і через те нікому не дає спокою?»

У Москві Міхаїл Авер'янич одягнув військовий сурдут без погонів і штани з червоними кантами. На вулиці він ходив у військовому кашкеті та шинелі, і салдати віддавали йому шану. Андрееві Єфімичу тепер здавалось, що це був чоловік, який зо всього панського, що колись у нього було, розтринькав усе добре й залишив собі тільки саме зло. Він любив, щоб йому прислужували, навіть коли цього було зовсім не треба. Сірники лежали перед ним на столі й він їх бачив, але кричав служці, щоб той подав йому сірники; при покоївці він не соромився ходити в самій білизні, льокаям геть усім, навіть старим, казав «ти» і, розгнівавшись, іменував їх йолопами та дурнями. Це, як здавалось Андрееві Єфімовичу, було по-панському, але гидко.

Насамперед Міхаїл Авер'янич повів свого друга до Іверської¹. Він молився гаряче, з поклонами до землі та слізьми, і коли скінчив, глибоко зідхнув і сказав:

¹ Іверська ікона божої матері в каплиці біля кремлівської брами такої ж назви в Москві. 1929 р. знесена, бо заваджала рухові. Колись релігійні росіяни дуже шанували цю ікону. П е р е к л.

— Хоч і не віриш, а все ж воно спокійніше якось, коли помолишся. Познаменуйтесь, голубе.

Андрей Єфімич зніяковів і познаменувався до образу, а Міхаїл Авер'янич витягнув губи й, похитуючи головою, помолився пошепки, й знов йому на очах виступили сльози. Потім пішли до Кремля й подивились там на цар-пушку й цар-колокол¹ і навіть пальцями їх поторкали, помилувались краєвидом на Замоскворіччя, побували в церкві Спасителя та в Рум'янцівському музеї.

Обідали вони в Тестова. Міхаїл Авер'янич довго дивився в меню, розгладжуючи бурці, і сказав тоном ласуна, що звик почувати себе в рестораціях як удома:

— Ану-ну, чим ви нас сьогодні нагодуєте, серденько!

XIV

Лікар ходив, оглядав, їв, пив, але почуття в нього було одне: досада на Міхаїла Авер'янича. Йому хотілося спочити від друга, піти від нього, сховатись, а друг уважав за свій обов'язок не пускати його ні на крок від себе й давати йому якомога більше розваг. Коли не було на що дивитись, він бавив його розмовами.

Два дні терпів Андрей Єфімич, але на третій заявив своєму друтові, що він хворий і хоче лишитись на цілий день удома. Друг сказав, що в такому разі й він залишиться. Справді треба спочити, а то так і ноги опадуть. Андрей Єфімич ліг на канапу лицем до стінки й, зціпивши зуби, слухав свого друга, який гаряче запевняв його, що Франція рано чи пізно неодмінно розтрощить Німеччину, що в Москві дуже багато шахраїв і що із зовнішнього вигляду коня ще не можна казати про його вартість. Лікареві почало шуміти в ушах і калатати серце, але попросити друга піти чи замовчати він з іречности не одважився. На щастя, Міхаїлові Авер'яничу набридло сидіти в покої і він по обіді пішов прогулятись.

Залишившись один, Андрей Єфімич віддався почуттю спочинку. Як приємно лежати нерухомо на канапі й знати, що ти один у кімнаті! Справжнє щастя неможливе без са-

¹ Славетна гармата і славетний дзвін у московському Кремлі (Р е д.).

мотности. Провинний янгол зрадив бога, певно, через те, що захотів самотности, невідомої янголам? Андрей Єфімич хотів думати про те, що він бачив і чув за останні дні, та Міхаїл Авер'янич не сходив йому з голови.

— А він же взяв відпустку й поїхав зі мною заради приязні, з великодушности, — думав лікар досадливо. — Нема нічого гіршого, як ця дружня опіка. От же, здається, й добрий, і великодушний, і веселун, а нудний. Нестерпуче нудний. Отак само бувають люди, які завжди говорять тільки розумні й хороші слова, але почуваш, що вони тупі люди.

Наступних після цього днів Андрей Єфімич удавав себе за хворого й не виходив із покою. Він лежав на канапі лицем до спивки й нудився, коли друг розважав його розмовами, або ж спочивав, коли друга не було. Він мав на себе досаду за те, що поїхав, і на друга, який дедалі ставав балакучіший і веселіший; настроїти свої думки на серйозний, піднесени й лад йому ніяк не щастило.

«Це мене доймає дійсність, що про неї говорив Іван Дмитрич, — думав він, гніваючись на свою дріб'язковість. — А проте, дурниці... Приїду додому й усе піде по-старому»...

І в Петербурзі те ж самісіньке: він цілими днями не виходив із покою, лежав на канапі й підводився тільки для того, щоб випити пива.

Міхаїл Авер'янич увесь час приспішав їхати до Варшави.

— Любий мій, навіщо я туди поїду? — казав Андрей Єфімич благальним голосом. — Ідьте самі, а мені дозвольте їхати додому! Прохаю вас!

— Ні в якому разі! — протестував Міхаїл Авер'янич. — Це дивовижне місто. В ньому я перебув п'ять найщасливіших років мого життя.

Андрєєві Єфімичу не вистачило волі обстояти своє, і він, придушивши жаль, поїхав до Варшави. Тут він не виходив із покою, лежав на канапі й лютував на себе, на друга, на льокаїв, що вперто одмовлялись розуміти по-російськи, а Міхаїл Авер'янич, як звичайно, здоровий, бадьорий і веселий, з ранку до вечора гуляв містом і розшукував своїх давніх знайомих. Кілька разів він не ночував удома. Після однієї ночі, що перебув її невідомо де, він повернувся додому рано вранці страшенно збуджений, червоний і

незачісаний. Він довго ходив з кутка в куток, щось бурмочучи до себе, потім зупинився й сказав:

— Честь перш за все!

Походивши ще трохи, він схопив себе за голову й вирік трагічним голосом:

— Так, честь перш за все! Хай буде проклята хвилина, коли мені вперше спало на думку їхати в цей Вавилон! Любий мій — звернувся він до лікаря, — ганьбуйте мене: я програвся! Дайте мені п'ятсот карбованців!

Андрей Єфімич одрагував п'ятсот карбованців і мовчки віддав їх своєму другові. Той, усе ще багрянний з сорому й гніву, нескладно вимовив якусь непотрібну клятву, одягнув кашкета й вийшов. Повернувшись години через дві, він поточився в фотель, голосно зідхнув і сказав:

— Честь урятовано! Ідьмо, мій друже! Жодної хвилини я не бажаю залишатись у цьому клятому місті. Шахраї! Австрійські шпигуни!

Коли приятелі повернулись до свого міста, був уже місяць листопад і на вулицях лежав глибокий сніг.

Місце Андрея Єфімича посідав лікар Хоботов; він жив іще на старій кватирі, чекаючи, коли Андрей Єфімич приїде й звільнить шпиталеву квартиру. Негарна жінка, що він називав своєю куховаркою, вже жила в одному з флігелів.

По місту ходили нові, лікарняні плітки. Казали, що негарна жінка посварилась із доглядачем і він немов би плазував перед нею навколішках, благаючи простити.

Андрееві Єфімичу першого ж дня по приїзді довелось вишукувати собі помешкання.

— Друже мій, — сказав йому боязько поштмайстер, — даруйте за нескромне питання: які кошти у вас?

Андрей Єфімич мовчки полічив свої гроші й сказав:

— Вісімдесят шість карбованців.

— Я не про те питаю, — зніяковіло промовив Міхаїл Авер'янич, не зрозумівши лікаря. — Я питаю, які у вас кошти взагалі?

— Я ж і кажу вам: вісімдесят шість карбованців... Більше в мене нічого нема.

Міхаїл Авер'янич уважав лікаря за чесну й шляхетну людину, та все ж таки підозрював, що в нього є капітал, принаймні, тисяч на двадцять. А тепер, дізнавшись, що

Андрей Єфімич жебрак, що йому нема на що жити, він чомусь раптом заплакав і обійняв свого друга.

XV

Андрей Єфімич жив у трьохвіконному будиночку міщанки Белової. В цьому будиночку було тільки три кімнати, не рахуючи кухні. Дві з них, з вікнами на вулицю, займав лікар, а в третій і в кухні жили Дар'юшка й міщанка з трьома дітьми. Іноді до хазяйки приходив почувати полюбовник, п'яний мужик, що бешкетував ночами й наганяв на дітей і на Дар'юшку жах. Коли він приходив і, розсівшись у кухні, починав вимагати горілки, всім ставало дуже тісно, і лікар з жалощів брав до себе заплаканих дітей, клав їх у себе на підлозі, і це давало йому велике задоволення.

Вставав він, як і колись, о восьмій годині й після чаю сідав читати свої старі книги й журнали. На нові в нього вже не було грошей. Чи тим, що книги були старі, чи може від зміни обставин читання вже не захоплювало його глибоко і зморювало. Щоб не гаяти марно час, він упорядкував докладний каталог своїм книгам і наліплював до їх спинок налічки, і ця механічна копітка праця здавалась йому цікавішою, аніж читати. Одноманітна копітка праця якимось незрозумілим способом заколисувала його думки, він ні про що не думав, і час минав швидко. Навіть сидіти на кухні й чистити з Дар'юшкою бараболю чи визбирувати сміття з гречаної крупи йому здавалось цікавішим. Суботами й неділями він ходив до церкви. Стоячи коло стіни й заплющивши очі, він слухав співи й думав про батька, про матір, про університет, про релігії; йому було спокійно, сумно, і потім, ідучи з церкви, він шкодував, що служба так швидко скінчилась.

Він двічі ходив у лікарню до Івана Дмитрича, щоб поговорити з ним. Та обидва рази Іван Дмитрич був незвичайно роздратований і лихий; він просив дати йому спокій, бо йому давно вже набридла порожня балаканина, і казав, що в проклятих підлих людей він за всі страждання просить тільки однієї нагороди—самотнього замкнення. Невже навіть цього йому одмовляють? Коли Андрей Єфімич прощався з ним обидва рази й бажав надобраніч, він огризався й казав:

— К чорту!

І Андрей Єфімич не знав тепер, чи піти йому втретє чи ні. А піти хотілось.

Раніш у пообіденний час Андрей Єфімич ходив по кімнатах і думав, а тепер він од обіду до вечірнього чаю лежав на канапі лицем до спинки й поринав у дрібні думки, що ніяк не годен був подолати. Йому було боляче, що за його більше ніж двадцятилітню службу йому не дали ні пенсії, ні одноразової допомоги. Щоправда, він служив не чесно, але ж пенсію дістають усі службовці, чи вони чесні, чи ні. Сучасна справедливість саме й полягає в тому, що раніаи, орденами й пенсіями нагороджують неморальні прикмети й здібності, а взагалі службу, хоч би яка вона була. Чому ж він один має становити виняток? Грошей у нього зовсім не було. Йому було соромно проходити повз крамничку й дивитись на хазяйку. За пиво винні вже 32 карбованці. Міщанці Беловій теж винні. Дар'юшка нишком продає старе вбрання та книги і бреше хазяйці, що незабаром лікар одержить дуже багато грошей. Він сердився на себе за те, що витратив на подорож тисячу карбованців, яку він приховав був. Як би тепер знадобилась йому ця тисяча! Його брала досада, що тепер не дають йому спокою люди. Хоботов уважав за свій обов'язок зрідка одвідувати хворого колегу. Все в ньому було прикре Андрееві Єфімичу: і сите лице, й кепський поблажливий тон, і слово «колега», й високі чоботи; а найприкріше було те, що він уважав, ніби мусить лікувати Андрея Єфімича, і думав, що справді лікує. Кожного разу, одвідуючи його, він приносив слоїк бромистого калію й пігулки з ревеню.

І Міхаїл Авер'янич теж уважав за свій обов'язок одвідувати друга й розважати його. Кожного разу він заходив до Андрея Єфімича з удаваною веселістю, змушено реготав і починав запевняти його, що він сьогодні прекрасно виглядає й що справи, дякувати богові, йдуть на видужання, та з цього можна було зробити висновок, що становище свого друга він уважав за безнадійне. Він не сплатив іще свого варшавського боргу й був засмучений тяжким соромом, був напружений і через те намагався реготати голосніше й оповідати смішніш. Його анекдоти й оповідання здавались тепер безкіпечними й мучили і Андрея Єфімича, і його самого.

В його присутності Андрей Єфімич лягав звичайно на канапу лицем до стіни й слухав зціпивши зуби; на серце йому шарами лягав накип, і після кожних відвідин друга він почував, що накип цей збурюється дедалі вище й мов підступає до горла.

Щоб притлумити дріб'язкові чуття, він квапився думати про те, що й він сам, і Хоботов, і Міхаїл Авер'янич рано чи пізно загинуть, не полишивши в природі навіть відбитка. Коли уявити, що через мільйон літ повз земну кулю пролетить у просторах якийнебудь дух, то він побачить тільки глину й голі кручі. Все—і культура, й моральний закон—пропаде й навіть лопухом не заросте. Що ж важать сором перед крамарем, нікчемний Хоботов, тяжка приязнь Міхаїла Авер'янича? Все це нісенітниця й дурниці.

Але такі міркування вже не зараджували. Тільки нові він уявляв земну кулю через мільйон літ, як із-за голої кручі виступав Хоботов у високих чоботах, або, напружено регочучи, Міхаїл Авер'янич, і навіть чути було соромливий шепіт: «А варшавський борг, голубе, поверну цими днями... Неодмінно».

XVI

Якось прийшов Міхаїл Авер'янич по обіді, коли Андрей Єфімич лежав на канапі. Трапилось так, що в цей же час з'явився й Хоботов із бромистим калієм. Андрей Єфімич важко підвівся, сів і вперся обома руками в канапу.

— А сьогодні, любий мій,—почав був Міхаїл Авер'янич—у вас колір лица далеко кращий, як учора! Та ви зовсім молодець! Йй-богу, молодець!

— Час, час видужувати, колего,—сказав Хоботов, позіхаючи.—Надійсь, вам самим набридла ця морока.

— І видужаємо!—весело сказав Міхаїл Авер'янич.—Ще років зо сто будемо жити! Еге ж бо!

— Сто не сто, а на двадцять іще вистарчить,—потішав Хоботов.—Нічого, нічого, колего, не занепадайте духом... Годі вам туману напускати.

— Ми ще покажемо себе!—зареготався Міхаїл Авер'янич і поляскав друга по коліну.—Ми ще покажемо! Майбутнього літа, бог дасть, махнемо на Кавказ і ввесь його верхи об'їдемо—гоп! гоп! гоп! А вернемось із Кавказу, то, чого доброго, ще й на весіллі гуляти будемо.—Міхаїл

Авер'янич лукаво підморгнув оком:—Оженимо вас, голубчику мій... Оженимо...

Андрей Єфімич почув нараз, що накип підходить до горла; йому страшенно закалатало серце.

— Це гидко!—сказав він, похапливо встаючи й одходячи до вікна.—Невже ви не розумієте, що говорите гидоту?

Він хотів говорити далі м'яко й чемно, та проти волі раптом стиснув кулаки й підвів їх над головою.

— Лишіть мене!—крикнув він несвоім голосом, багровіючи й тремтячи всім тілом.—Геть! Обидва геть, обидва!

Міхаїл Авер'янич і Хоботов підвелись і витріщили на нього очі спочатку здивовано, а потім перелякано.

— Обидва геть!—кричав далі Андрей Єфімич.—Тупі люди! Дурні люди! Не треба мені ні приятні, ні твоїх ліків, тупий чоловіче! Підлість! Мерзота!

Хоботов і Міхаїл Авер'янич, зніяковіло переглядаючись, позадкували до дверей і вийшли в сінці. Андрей Єфімич схопив слоїка з бромістим калієм і жбурнув їм услід; слоїк дзвінко розбився об поріг.

— К чорту йдіть!—крикнув він із слізьми в голосі, вибігаючи в сінці.—К чорту!

Потому, як гості пішли, Андрей Єфімич, тремтячи, мов у лихоманці, ліг на канапу й довго ще повторював:

— Тупі люди! Дурні люди!

Коли він заспокоївся, йому перш за все спало на думку, що бідному Міхаїлові Авер'яничу тепер, мабуть, дуже соромно й тяжко на серці й що все це жахливе. Ніколи раніш не траплялося ще такого. Де ж розум і такт? Де розуміння речей і філософська байдужість?

Лікар цілу ніч не міг заснути з сорому й досади на себе, а вранці, годині о десятій, пішов до поштової контори й перепросив поштмайстра.

— Не будемо згадувати того, що трапилось,—сказав зідхнувши зворушений Міхаїл Авер'янич і міцно стиснув йому руку. —Хто старе поминає, той щастя не має. Любовкін!—раптом крикнув він так голосно, що всі листоноші і відвідувачі здригнули:—Подай стільця. А ти почекай!—крикнув він бабі, що крізь ґрати простягала до нього рекомендованого листа.—Хіба не бачиш, що мені нема часу? Не будемо згадувати старе,—мовив він ніжно, звертаючись до Андрея Єфімича.—Сідайте, уклінно прошу, мій любий.

Він хвилину мовчки гладив собі коліна й потім сказав:

— Мені й на думці не було ображатись на вас. Хвороба нікого не красить, я розумію. Цей напад перелякав нас учора з доктором, і ми довго потім говорили про вас. Любий мій, чого ви не хочете серйозно заходитись коло вашої хвороби? Хіба ж можна так? Вибачте за дружню одвертість, —зашепотів Міхаїл Авер'янич:—ви живете в найнесприятливіших обставинах: тіснота, нечисть, догляду за вами нема, лікуватись нема на що... Любий мій друже, благаємо вас разом із доктором від щирого серця, послухайтесь нашої ради: лягайте в лікарню! Там і їжа добра, й догляд, і лікування. Євгеній Фьодорич хоч і моветон, між нами кажучи, але тямущий, на нього цілком можна здатися. Він дав мені слово щиро до вас узятися.

Андрея Єфімовича зворушили щире піклування й сльози, що раптом заблищали на щоках поштмайстерові.

— Шановний, не вірте!—зашепотів він, прикладаючи руку до серця.—Не вірте їм! Це омана! Недуга моя тільки в тому, що за двадцять літ я найшов у всьому місті тільки одного розумного чоловіка, та й той божевільний. Недуги нема ніякої, а просто я опинився в зачарованому колі, що з нього годі вийти. Мені байдуже, я на все готовий.

— Лягайте в лікарню, любий мій.

— Мені байдуже хоч і в яму.

— Дайте, голубе, слово, що ви слухатиметесь у всьому Євгенія Фьодорича.

— Будь ласка, даю. Але кажу ще раз, шановний, я опинився в зачарованому колі. Тепер усе навіть щире піклування моїх друзів хилиться до одного—до моєї загибелі. Я гину й маю мужність розуміти це.

— Голубе, ви одужаєте...

— Навіщо це казати?—сказав Андрей Єфімич роздратовано.—Рідко яка людина наприкінці життя не зазнає того самого, що я тепер. Коли вам скажуть, що у вас щось наче негаразд із нирками й збільшене серце й ви почнете лікуватись чи скажуть, що ви божевільний або злочинець, цебто одне слово коли люди раптом звернуть на вас увагу, то знайте, що ви опинились у зачарованому колі. з якого вже не вийдете. Будете намагатись вийти й ще більше

заблудитесь. Пускайтесь на дво, бо ніякі людські зусилля вже не врятують вас. Так мені здається.

Тим часом коло ґраток юрмилась публіка. Андрей Єфімич, щоб не заважати, встав і почав прощатись. Міхаїл Авер'янич ще раз узяв з нього слово чести й провів до сінешних дверей.

Того ж дня перед вечір до Андрея Єфімича несподівано прийшов Хоботов у кожушку й високих чоботях і сказав таким тоном, немов би вчора нічого не трапилось:

— А я до вас у справі, колего. Прийшов запрошувати вас: чи не схочете зо мною на консіліум, га?

Думаючи, що Хоботов хоче розважити його прогулянкою або й насправді дати йому заробити, Андрей Єфімич одягнувся й вийшов з ним на вулицю. Він радий був з нагоди покрити вчорашню провину й помириться і в душі дякував Хоботову, що навіть словом не прохопився за вчорашнє й, видимо, жалів його. Від цієї некультурної людини важко було сподіватись такої делікатности.

— А де ваш хворий?—спитав Андрей Єфімич.

— У мене, в лікарні. Мені вже давно хотілось показати вам... Надзвичайно цікавий випадок.

Увійшли до шпиталевого двору й, обійшовши головний корпус, рушили до фліґеля, де містились божевільні. І все це чомусь мовчки. Коли увійшли до фліґеля, Нікіта, як звичайно, скочив і виструнчився.

— Тут одному скоїлось ускладнення в легенях,—сказав півголосом Хоботов, увіходячи з Андреем Єфімичем до палати.—Ви зачекайте тут, а я зараз. Піду тільки по стетоскоп.

І вийшов.

XVII

Уже сутеніло. Іван Дмитрич лежав на своїй постелі, зашившись лицем у подушку; паралітик сидів нерухомо, тихо плакав і ворухив губами. Гладкий мужик і колишній сортирувальник спали. Було тихо.

Андрей Єфімич сидів на ліжку Івана Дмитрича й чекав. Та минуло з півгодини, й замість Хоботова ввійшов до палати Нікіта, тримаючи на оберемку халат, чиюсь білизну й кашці.

— Будьте ласкаві, одягніться, ваше благородіє,—сказав він тихо.—Ось ваша постілька, будьте ласкаві сюди,—додав він, показуючи на порожнє, очевидно нещодавно принесене ліжко.—Нічого, бог дасть, видужаєте.

Андрей Єфімич усе зрозумів. Він, ані слова не кажучи, перейшов до ліжка, що на нього показав Нікіта, й сів; бачачи, що Нікіта стоїть і жде, він роздягнувся до тіла, і йому стало соромно. Потім він одяг шпиталеве вбрання; кальсони були дуже короткі, сорочка довга, а від халата дхнуло вудженою рибою.

— Видужаєте, бог дасть,—проказав Нікіта. Він забрав на оберемок одяг Андрея Єфімича, вийшов і зачинив за собою двері.

«Байдуже...—думав Андрей Єфімич, соромливо запинаючись халатом і почувуючи, що в своєму новому вбранні він скидається на арештанта.—Однаково... Однаково, що фрак, що мундир, що цей халат...»

Але як же годинник? А записна книжка, що в боковій кишені? А цигарки? Куди Нікіта забрав одяг? Тепер, мабуть, до самої смерті вже не доведеться одягати штанів, камізельки та чобіт. Все це якимось дивно й навіть незрозуміло при початку. Андрей Єфімич і тепер був переконаний, що між будинком міщанки Белової й палатою № 6 нема ніякої різниці, що все на цьому світі дурниці й суєтасуєт, а проте йому тремтіли руки, ноги холодніли й було моторошно здумати, що незабаром Іван Дмитрич устане й побачить, що він у халаті. Він устав, пройшовся й знову сів.

Ось він просидів уже півгодини, годину, і йому набридло до зануди; невже тут можна прожити день, тиждень і навіть роки, як ці люди? Ну, ось він сидів, пройшовся й знову сів; можна піти й подивитись у вікно, і знову пройтися з кутка в куток. А потім що? Так і сидіти весь час, як пень, і думати? Ні, це навряд чи можна?*

Андрей Єфімич ліг, але зараз же встав обтер рукавом з чола холодний піт і почув, що все лице йому продхнулось вудженою рибою. Він знову пройшовся.

— Це якесь непорозуміння...—промовив він, спантеличено розводячи руками.—Треба порозумітись, тут щось не так...

В цей час прокинувся Іван Дмитрич. Він сів і підпер щоки кулаками. Сплюнув. Потім він ліниво глянув на

доктора і. видимо, під першу мить нічого не зрозумів; та незабаром оспале лице його зробилося люте і глузливе.

— Ага, і вас таки запроторили сюди, голубе!—промовив він хрипким спросоння голосом, примруживши одне око.—Дуже радий. Раніш ви пили з людей кров, а тепер із вас питимуть. Чудово!

— Це якесь непорозуміння...—промовив Андрей Ефимич, лякаючись слів Івана Дмитрича; він знизнув плечима й проказав:—непорозуміння якесь...

Іван Дмитрич знову сплюнув і ліг.

— Прокляте життя!—пробурмотів він.—І от що гірко й боляче: адже це життя кінчиться не нагородою за страждання, не апотеозом, як в опері, а смертю; прийдуть мужики й потягнуть мертвого за руки й за ноги в підвал. Брр! Та нічого. Зате на тому світі буде наше свято... Я з того світу приходитиму тінню й лякати цих гадів. Вони в мене зо страху посивіють.

Вернувся Моїсейка й, побачивши лікаря, простягнув руку...

— Дай копійочку!—сказав він.

XVIII.

Андрей Ефимич одійшов до вікна й поглянув на поле. Вже темнішало і на обрії з правого боку сходовив холодний багрянний місяць. Недалеко шпиталєвого паркану, на сто сажнів, не далі, стояв високий білий будинок, огорожений кам'яним муром. Це була в'язниця.

«Ось де вона дійсність!»—подумав Андрей Ефимич, і йому стало страшно.

Були страшні й місяць, і в'язниця, й цвяхи на паркані. і далеке полум'я на костопальні. Ззаду почулося зіздання. Андрей Ефимич оглянувся й побачив чоловіка з блискучими зірками й з орденами на грудях, що посміхався й лукаво підморгував оком. І це видалося страшним.

Андрей Ефимич запевнив себе, що в місяці та у в'язниці нема нічого особливого, що й цсихічно дужі люди носять ордени і що все з часом згниє й обернеться на глину, та одчай раптом опанував його, він схопився обома руками за ґрати й щосили затрусив їх. Міцні ґрати не піддалися.

Потім, щоб не так було страшно, він пішов до ліжка Івана Дмитрича й сів.

— Я занепав духом, любий мій,—прожебонів він, тремтячи й витираючи холодний піт.—Занепав духом.

— А ви пофілософуйте,—сказав глузливо Іван Дмитрич.

— Боже мій, боже мій... Так, так... Ви якось ласкаві були казати, що в Росії нема філософії, але філософують усі, навіть дрібнота. Та ж через філософію дрібноти нікому нема шкоди,—сказав Андрей Єфімич таким тоном, немов би хотів заплакати й розчулити.—Навіщо ж, любий мій, цей зловтішний сміх? І як же його не філософувати пій дрібноті, коли ж бо вона не задоволена? Розумній, освіченій, гордій, вільнолюбній людині, подобі божій, нема іншої ради, як іти лікарювати в брудний, безглуздий городисько, і все життя баньки, піявки, гірчичники! Шахрайство, узькість, ницість! О, боже мій!

— Ви верзете казнащо. Як у лікарі прикро, йшли б у міністри.

— Нікуди, нікуди не можна. Безсилі ми, любий... Був я байдужий, бадьоро й розумно мислив, а треба ж було тільки, щоб життя грубо торкнулось до мене, як я занепав духом... протрація... Безсилі ми, нікчемні... І ви теж, любий мій. Ви розумні, шляхетні, з молоком матері всмоктали добрі поривання, та тільки не вступили в життя, як стомились і занедужали... Кволі, кволі!

Щось невідступне, окрім страху й образи, нудило Андрея Єфімича весь час, скоро надійшов вечір. З кінцем, він зрозумів, що це йому хочеться пива й курити.

— Я вийду відсіля, любий мій,—сказав він.—Скажу, щоб сюди вогню дали... Не можу так... не в силі...

Андрей Єфімич пішов до дверей і одчинив їх, та зараз же Нікіта скочив і заступив йому дорогу.

— Куди ви? Не можна, не можна!—сказав він.—Час спати!

— Але ж я тільки на хвилину, у подвір'ї пройтись!—отетерів Андрей Єфімич.

— Не можна, не можна, не велено. Самі знаєте.

Нікіта пристукнув двері й притулився до них спиною.

— Та якщо я вийду відсіля, що кому станеться від сього?—спитав Андрей Єфімич, знизуючи плечима.—Не розумію! Нікіто, я мушу вийти!—сказав він і голос йому здригнув.—Мені треба!

— Не заводьте безладдя, негарно!—сказав повчально Нікіта.

— Це чорт зна що таке!—скрикнув раптом Іван Дмитрич і скочив.—Яке він має право не пускати? Як вони сміють тримати нас тут? У законі, здається, ясно сказано, що ніхто не може бути позбавлений волі без суду! Це насильство! Сваюля!

— Розумієте, сваволя!—сказав Андрей Єфимич, захочений криком Івана Дмитрича.—Мені треба, я мушу ввійти! Він не має права! Пусти, тобі кажуть!

— Чуєш, тупа скотино?—крикнув Іван Дмитрич і постукав кулаком у двері.—Одчини, а то я двері висаджу! Живолуп.

— Одчини!—крикнув Андрей Єфимич, тремлячи всім тілом.—Я вимагаю!

— Побалакай іще!—відповів за дверима Нікіта.—Побалакай!

— Принаймні, піди поклич сюди Євгенія Фьодорича! Скажи, що я прошу його зайти... на хвилину!

— Завтра вони самі прийдуть.

— Ніколи нас не випустять!—казав тим часом Іван Дмитрич.—Згноять нас тут! О, господи, невже ж справді на тому світі немає пекла й цим негідникам так минеться? Де ж справедливість? Одчини негіднику, я задихаюсь!—крикнув він хрипким голосом і навалився на двері.—Я розтрощу собі голову! Душогуби!

Нікіта швидко одчинив двері, грубо обома руками й коліном одштовхнув Андрея Єфимича, потім розмахнувся й ударив його кулаком по лицю. Андреєві Єфимичу здалось, ніби велетенська солоня хвиля захлюпнула його з головою й потягнула до ліжка; справді, в роті було солоня: мабуть, із зубів пішла кров. Він, немов бажаючи виплисти, замахав руками й схопився за чесь ліжко і в той же час почув, що Нікіта двічі вдарив його в спину.

Голосно скрикнув Іван Дмитрич. Певно, і його бито.

Потім усе стихло. Рідке місячне світло сіяло крізь ґрати, і на підлозі лежала тінь, подібна до мережі. Було страшно. Андрей Єфимич ліг і затаїв дихання; він з жахом чекав, що його вдарять іще раз. Немов би хто взяв серпа, встромив у нього й кілька разів повернув у грудях та в кишках. Від болю він укусив подушку й зціпив зуби,

і раптом у голові йому, серед хаосу, промайнула страшна, нестерпуча думка, що такого ж самого болю мусіли зазнавати роками, день-у-день ці люди, подібні тепер у місячному світлі до чорних тіней. Як могло статись, що протягом більше як двадцять літ він не знав і не хотів знати цього? Він не знав, не тямив, що то є біль, отже він не винен, та сумління, таке саме круте й грубе, як Нікіта, змусило його похолонути від потилиці до п'ят. Він скочив, хотів крикнути щосили й бігти швидше, щоб убити Нікіту, потім Хоботова, доглядача й фельдшера, потім себе, та з грудей не вийшло жодного звуку й ноги не слухались; задихаючись, він рвонув на грудях халат і сорочку, пошматував і непритомний поточився на ліжку.

XIX

Ранком другого дня йому боліла голова, гуло в ушах і у всьому тілі почувалося нездужання. Згадувати про вчорашній свій підупад йому не було соромно. Він був учора малодухий, боявся навіть місяця, щиро висловлював почуття й думки, що за них раніше й гадки не мав. Приміром, думки про незадоволення дрібноти, яка філософує. Але тепер йому було все байдуже.

Він не їв, не пив, лежав нерухомо й мовчав.

«Мені однаково,—думав він, коли його запитували.— Відповідати не буду... Мені однаково».

По обіді прийшов Міхаїл Авер'янич і приніс чвертку чаю й фунт мармеладу. Дар'юшка теж приходила й цілу годину стояла біля ліжка з виразом тупої скорботи на лиці. Відвідав його й лікар Хоботов. Він приніс слоїка з бромістим калієм і наказав Нікіті покурити в палаті чимнебудь.

Проти вечора Андрей Єфимич умер з апоплексії. Спочатку він почув, що його разюче морозить і нудить; щось гідке, як здавалось, проходячи у все тіло, навіть у пальці, потягнуло від шлунку до голови й залило очі та уші. Позеленіло в очах. Андрей Єфимич зрозумів, що йому прийшов кінець, і згадав, що Іван Дмитрич, Міхаїл Авер'янич і мільйони людей вірять у безсмертя. А що як раптом воно є? Але безсмертя йому не хотілось, і він думав про нього тільки одну мить. Табун оленів, незвичайно гарних

і граціозних, що про них він учора читав, пробіг повз нього; потім баба простягнула до нього руку з рекомендованим листом... Сказав щось Михайл Авер'янович. Потім усе зникло, і Андрей Єфімич забувся навіки.

Прийшли мужики, взяли його за руки й за ноги й однесли до капиці. Там він лежав на столі із розплющеними очима, й місяць уночі освітлював його. Ранком прийшов Сергій Сергєїч, побожно помолився на розп'яття й закрив своєму колишньому начальникові очі.

Через день Андрея Єфімича ховали. На похороні були тільки Михайл Авер'янич і Дар'юшка.

МУЖИКИ

I

Льокай з московської гостиниці «Слав'янський базар», Ніколай Чикільдєєв, занедужав. У нього оніміли ноги та відмінилася хода, аж якось, ідучи коритаром, він спіткнувся й упав разом із тацюю, де була шинка з горошком. Довелося кидати службу. Які були гроші, свої та жінчині, пішли на ліки, на харч уже не вистачало, нудно стало без діла, і він надумався, що треба либонь їхати до себе додому, на село. Вдома й слабувати легше, і жити дешевше; і не дурно то кажуть: удома стіни помагають.

Приїхав він у своє Жуково надвечір. Згадуючи дитячі літа, ясно ніби виходило в рідному гнізді, затишно, пригодно, а тепер, як у хату ввійшов, навіть ізлякався: так було темно, тісно та неохайно. Жінка його Ольга та дочка Саша непевно поглядали на велику, трохи не на півхати піч, темну од кіптяви та од мух. Ото ж мух! Піч перекосилася, брусся в стінах лежало криво, і здавалось, що хата от-от розпадеться. На покуті, біля образів поналіплювані були налички од пляшок та недоривки з газет— за малюванняправи. Бідність, бідність! Із старших нікого вдома не було, всі жали. На печі сиділа дівчинка, літ на вісім, білоголова, невмивана, ні до чого не цікава; вона навіть не глянула на гостей. Долі терлася об рогачі кішка.

— Киць, киць! — почала її манити Саша. — Киць!

— Вона в нас не чує, — сказала дівчинка. — Оглухла.

— Од чого?

— Так. Набили.

Ніколай та Ольга, скоро глянувши, зрозуміли, яке тут життя, але нічого одно одному не сказали; мовчки поскладали клунки на купу й вийшли на вулицю мовчки. Їхня хата була третя од краю і видавалася найбідніша, найстаріша, друга — не краща, зате крайня — під залізною покрівлею та з завісками на вікнах. Хата ця, не обгороджена, стояла на одшибі, і там була коршма. Хати стояли в один ряд, і на все сільце, тихе та задумливе, з горобійником, бузиною та вербами, що виглядали з дворщ, любо було глянути.

За селянськими садибами ґрунт прикро збігав до річки, нависаючи урвищами, отож то сям, то там повитикалося з глини величезне каміння. Покотом, побіля того каміння та ям, що викопали гончарі, крутилися стежечки, скрізь лежало купами череп'я з побитого посуду, то буре, то червоне, а геть нанизу слалися широкі, рівні, зелені-зелені луки, вже повикошувані, де тепер похожала сільська череда. Річка була за верству од села, звивиста, з пре-хорошими кучерявими берегами, за нею знову широкі луки, череда, білі гуси довгими низками, далі так само, як і по цей бік, стрімко здіймалась гора, а на горі, звершечку, село з церквою на п'ять бань, трохи осторонь — панський двір.

— Хороше в вас тут! — сказала Ольга, христючись до церкви. — Розкіш, господи!

Якраз саме задзвонили до всеношної (неділя заходила). Двоє дівчаток маленьких, що пнулися під гору з відром води, оглянулись на церкву, щоб дзвона послухати.

— Об цій порі в «Слав'янському базарі» обіди... — промовив Ніколай замріяно.

Сидючи над кручею, Ніколай та Ольга бачили, як заходило сонце, як небо, золоте та багряне, одбивалося в річці, в вікнах, у храмі та, в усьому повітрі, ніжному, су-покійному, незмовленно чистому, якого ніколи не буває в Москві. А коли сонце сховалося, мекаючи та ревучи, пройшла череда, прилетіли з того боку гуси — і все змовкло, тихе сяйво згасло в повітрі і вечірній морок почав хутко спадати.

Тимчасом вернулися старі, Ніколаєві батько та мати, замлілі, похилі, беззубі, однакові на зріст. Прийшли й молодиці — невістки, Мар'я та Фьокла, що були на роботі

за річкою, в поміщка. У Мар'ї, братової Кір'якової жінки, було шестеро дітей, у Фьокли, братової Денисової жінки— двоє, і коли Ніколай, увійшовши в хату, побачив усю сім'ю, всі отії великі й маленькі тіла, що ворушились на полатях, у колисках та по всіх кутках, і коли побачив, як жаденно старий та жінота їли житній хліб, умочаючи його в воду, то зміркував, що дурно він сюди приїхав, слабій, без грошей та ще з сім'єю, — дурно!

— А де брат Кір'як? — спитав він, як поздоровкались.

— У купця за сторожа став, — одказав батько. — Чоловік би й нічого, тільки з чаркою не розминається.

— Яка з його поміч! — промовила стара, розбідкавшись. — Лихо з такими чоловіками, не додому, а з дому несуть. І Кір'як п'є, і старий і собі, гріха не питаю, знає до коршми дорогу. Прогнівили ми царицю небесну.

Задля гостей наставили самовара. Чай одгонив рибою, цукор був пообгризаний та сірий, по хлібові та посуді сновигали таргани: з душі вернуло тее питво, вернула з душі й розмова — все про нестатки та про слабості. Але не встигли випити й по чашці, як докотився з надвору голосний, протяжистий, п'яний вигук:

— Ма-ар'є!

— Кір'як, либонь, іде, — сказав старий. — Про вовка помова.

Всі принишкли. І трохи згодом знову так само гукнуло, грубо, протяжисто, ніби з-під землі:

— Ма-ар'є!

Мар'я, старша невістка, зблідла, притулилась до печі, і чудно було якось бачити, що на обличчі в цієї широкоплечої, дужої, негарної на вроду жінки ляк проступає. Дочка її, та сама дівчинка, що сиділа на печі та видавала така ні до чого не цікава, раптом голосно заплакала.

— А ти чого, халеро? — крикнула на неї Фьокла, гарна молодиця, теж дужа та широка в плечах. — Не уб'є, не вхопить тебе.

Од старого Ніколай довідався, що Мар'я боялася жити в лісі з Кір'яком та що він, як був коли п'яний, приходив щоразу до неї і тут зчиняв бучу та бив її не мїлюючи.

— Ма-ар'є! — гукнуло під самими дверима.

— Оступіться, згляньтеся на бога, голуб'яточка, — залебеділа Мар'я, дишучи так, ніби ото спускали її в дуже холодну воду, — оступіться, голуб'яточка.

Заплакали всі діти, скільки було їх у хаті, і, дивлючись на них, Саша й собі заплакала. Чути стало п'яне бухикання, і в хату ввійшов високий, чорнобородий мужик у шапці і через те, що тьмяно горіла лямпочка й не видно було його обличчя, страшний. То був Кір'як. Підійшовши до жінки, він розмахнувся й ударив її кулаком по обличчі, вона ж ні пари з уст — забив він їй памороки, і тільки присіла, і зараз таки з носа в неї пішла кров.

— Ні стида тобі, ні сорому, стидомирнику, — бурмотів старий, беручися на піч, — при гостях таке! Ото гріх!

А стара сиділа мовчки, зсугулившись, та про щось думала; Фьокла колихала дитину... Усвідомлюючи собі, видно, що він страшний, та радіючи з того, Кір'як ухопив Мар'ю за руку, потяг її до дверей і заревів, мов той звір, щоб ще страшніше видавало, але тут побачив раптом гостей і спинився.

— А, приїхали... — промовив він, пускаючи жінку. — Рідний братік із сімейством...

Він помолився до образу, лунаючи п'яними, червоними очима й почав далі:

— Братік із сімейством приїхали до отця, до матки в двір... із Москви, значить. Город першостолечний, значить, Москва, городам усім мати... Пробачайте...

Він опав на лавку біля самовара й став пити чай, голосно сьорбаючи з мисочки, а всі мовчали. Випив чашок із десять, тоді схилився на лаву й захріп.

Почали стелитися. Ніколая, що то слабій, положили на печі з старим; Саша лягла на землі, а Ольга пішла з молодницями в повітку.

— І-і, ластівочко, — говорила вона, лягаючи на сінні поруч із Мар'єю. — Сльозами горя не одбудеш. Терпи та й годі. Писаніє каже: аще хто вдарить тебе у праву щоку, підстав йому ліву... І-і, ластівочко!

Потім вона стиха, проспівом, розказувала про Москву, про своє життя, як вона служила за покоївку в мебльованих горницях.

— А в Москві дома великі, кам'яні, — говорила вона, —

церков сяла-сила, шіснадцять сот, ластівочко, а в домах усе пани, та такі хороші, та такі звичайні.

Мар'я сказала, що вона ніколи не бувала не те, що в Москві, а навіть у своєму повітовому місті, вона була не-шисьменна, не знала ніяких молитов, не знала навіть «отче наш». Вона та друга невістка, Фьокла, що тепер сиділа оддалік та слухала, обидві були нерозвинені до краю і нічого не могли зрозуміти. Обидві вони не любили своїх чоловіків; Мар'я боялась свого чоловіка і, зоставшись з ним насамоті, трусилася з ляку й щоразу чаділа біля нього, бо од нього дуже дхнуло горілкою та тютюном. А Фьокла, як Ольга спитала, чи не скучила вона за чоловіком, одказала прикро:

— А нехай він тямиться!

Побалакали й затихли...

Було холоднувато і коло повітки кукурікав, мов не в свою голову, півень, не даючи спати. Коли синювате вранішнє світло вже пробивалося крізь усі щілини, Фьокла нищечком устала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, ляпаючи босими ногами.

II

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Мар'ю.

Як вони сходили стежкою до лук, обом було весело— Ользі подобалось привілля, а Мар'я вчувала в зовиці близьку, рідну людину. Сходило сонце. Низько над луками ширяв сонний яструб, річка була хмурна, котився де-не-де туман, але по тім боці на горі вже простяглося пасмо світла, церква сяла, і в панському саду несамовито кричало гайвороння.

— Старий нічого,—розказувала Мар'я,—а баба лиха, б'є та б'є. Хліба свого до масниці не хопило, купуємо муку, купуємо в коршмі,—ну, вона громічить; багато їсте, каже.

— І-і, ластівочко! Терпи й годі. Сказано: прийдіте всі труждающіі та отягчені.

Ольга говорила статечно, прбспівом, і хода в неї була, як у прочанки, швидка та метушлива. Вона щодня читала євангелію, читала вголос, по-дяківськи, і багато дечого не розуміла, але над святими словами розжалювалася, аж сльози наvertsались, і такі слова, як «аще» та «дондеже», вимовляючи, серце в неї солодко завмирало. Вона вірила

в бога, в матір божу, в угодників, вірила, що не можна зобіждати нікого в світі—ні простих людей, ні німців, ні циган, ні євреїв, і що лихо спіткає навіть того, хто тварі не жалує, вірила, що так написано по святих книгах, і через те, коли вимовляла слова з писанія, навіть незрозумілі, то обличчя в неї ставало жалісне, замиловане та ясне.

— Звідкіля ти сама?—спитала Мар'я,

— Я Володимирська. А тільки взяли мене в Москву вже давно, по восьмому годочку.

Підійшли до річки. По той бік, при самому березі стояла якась жінка й роздягалась.

— То наша Фьокла,—впізнала Мар'я.—За річку до двора ходила. До прикажчиків. Пуста та на словах негодна—господи!

Фьокла, чорнобрива, з розпущеними косами, молода ще та здорова, мов дівчина, кинулася з берега й заляпала по воді ногами, і на всі боки од неї розходилась хвиля.

— Пуста—господи!—ще раз ісаказала Мар'я.

Через річку лежала хибка кладка з кругляків, і під самою нею, в чистій, прозорій воді, ходили табунами широколобі головні. На зелених кущах, що виглядалися в воді, блискотіла роса. Подихнуло теплом, стало хороше на душі. Який прекрасний ранок! І яке, мабуть, прекрасне було б життя на цьому світі, коли б не злидні, страшенні, непорадні злидні, що нігде од їх не заховаєшся! А оглянися тільки не село, і зараз ставало, мов живе, перед очима усе вчорашнє—і тії чари, те щастя, що вбачалось довкола, вмить ізникало.

Прийшли до церкви. Мар'я стала під дверима й не насміла йти далі. І сісти не насміла, хоч на службу задзвонили тільки о дев'ятій годині. Так і перестояла.

Як читали євангелію, люди заворушилися раптом, оступаючися з дороги перед панською сім'єю; ввійшло дві дівчині в білих сукнях, у крилатих капелюшах, і з ними повновидий, рожевий хлопчик у матроському вбранні. Розчулилась Ольга, побачивши їх; вона, скоро глянула, поклала собі, що то—порядні, освічені, красиві люди. А Мар'я, та дивилася на них з-під лоба, понуро, сумно, ніби ввійшли то не люди, а почвари якісь, що могли б розчавити її, коли б вона не осторонилася.

А як дияков проказував що голосно, збаса́, то їй щоразу вчувалося, ніби то «Ма-ар'е!» гукають—і вона здригалась.

III

На селі довідались, що приїхали гості, і, як з церкви повиходили, набралось в хаті багато людей. Прийшли й Леоничеви, і Матвеїчеви, і Ільчови розпитати про своїх родичів, що служили в Москві. Усіх жуківських хлопчаків, що знали письма, одвозили в Москву та оддавали там тільки в офіціанти та в коридорні (як ото з села, що по той бік річки, оддавали тільки в пекарі), і так воно повелося давно, ще за панщини, коли якийсь то Лука Іванич, жуківський селянин, знаний тепер уже тільки з переказів, що служив за буфетника в котромусь Московському клубі, приймав до себе в службу тільки своїх земляків, а вже тії, ввійшовши в силу, спроваджували своїх родичів та становили їх по трактирах та ресторанах, і одтоді на сельце Жуково інакше вже не казали сусіди, як Хамське, чи Холуївка. Ніколая одвезли до Москви, коли було йому одинадцять літ, і становив його на службу Іван Макарич, з Матвієвського роду, що служив тоді за канельдинера в саду «Ермітаж». І тепер, звертаючись до Матвієчевих, Ніколай говорив, навчаючи:

— Іван Макарич—мій доброчинець ласкавий, і я, встаючи й лягаючи, повинен за його богу молитись, бо ж то через його стала з мене хороша людина.

— Бідна голівонько,—промовила плаксиво висока стара баба, Івана Макаричева сестра,—і нічого про них, голубчика, не чувати.

— Зимою служив він у Омона, а теперішнім сезоном, була чутка, десь за містом, по садах...

Постарівся! Перше, бувало таке, влітку приносив додому по карбованців десять за день, а тепер повсюду не йметься діло, мучиться старенький.

Старі жінки та молодиці дивили я на Ніколаєві ноги в валянках та на його бліде обличчя й говорили тужливо:

— Яка вже з тебе поміч, Ніколай Осиповичу, яка вже та поміч! Де вже там!

І всі жалували Сашу. Їй уже минуло десять літ, але вона була мала на зріст, дуже худа і показувала літ на сім, не більше. Поміж другими дівчатками, засмаленими,

кепсько обстриженими, в довгих, злинялих сорочках, вона, біленька, з великими темними очима, з червоною стрічечкою в косах, здавалася якось кумедна, ніби то було звірятко, спіймане в полі та принесене до хати.

— Вона в мене й читати може!—похвалилась Ольга, ніжно дивлючись на свою дочку.—Почитай, доцю,— сказала вона, достаючи з кутка євангелію.—Ти читай, а мир хрищений послухе.

Євангелія була стара, важка, з заложеними скраю листками, і від неї запахло так, мов би в хату ввійшли ченці. Саша підвела брови й почала голосно проспівом:

— Отшедшім же ім, се ангел господень... во снє явился Іосіфу, глаголя: «востав поіми отроча і матерь его»...

— Отроча і матерь его...—проказала за нею Ольга і геть ізч рвоніла з розчулення.

— І бежі во Єгіпет... і буді тамо, дондеже реку ті...

За словом «дондеже» Ольга не вдержалась і заплакала. За нею й собі хлипнула Мар'я, тоді Івана Макаричева сестра. Старий закашлявся, заметушився, щоб то дати унуці гостинця, але нічого не знайшов і тільки рукою махнув. Як скінчилося читання, сусіди розійшлися по домах, зворушені, дуже вхваливши Ольгу та Сашу.

Задля празника сім'я домовала весь день. Стара, на яку й чоловік, і невістки, і внуки, всі однаково казали «баба», намагалася все сама робити, сама топила в печі та ставила самовара, сама навіть ходила на оденки і потім нарікала, що її замучили роботою. І все вона турбувалася, щоб хто часом не ззів лишнього шматка, щоб не вакувалися часом без роботи старий та невістка. То вчувалося їй, що коршмареві гуси йдуть поза хатами на її город, і вона вибігала з хати з довгою палицею і тоді з півгодини верещала над своєю капустою, мізерною та замлілою, як і вона сама; то їй видавалося, що ворона закрадається до курчат, і вона з лайкою кидалася на ворону. Сердилась та їдирала вона од світання до смеркання і часто зчиняла такий крик, що на вулиці спинялись перехожі люди.

Із старим своїм обходилась вона не по-доброму, взивала його то лежнем, то холерою. Був з його мужик нестачний, непевний, і коли б вона його не підгонила безпереч, він би може й зовсім не робив, а тільки сидів би на печі та розмовляв. Він довго просторікував перед сином про

якихсь то своїх ворогів, скаржився, ніби то кривдять його щодня сусіди, і нудно було його слухати.

— Еге,—розказував він, узявшись в боки,—еге... По здвиженні через тиждень продав я сіно по тридцять копійок за пуд, своєю охотою... Еге... Добре... Тільки ото, значить, везу я рано сіно, своєю охотою, нікого не чіпаю, як натотез бачу—виходить із коршми староста Антип Седельніков. «Куди везеш, сякий-такий?»—та мене в ухо.

А Кір'як після вчорашнього носився з головою, і йому стидно було перед братом.

— Горілка, бач, що робить. Ох, боже ти мій, боже!— бурмотів він, струшуючи стражденною своєю головою.— Ви вже, братіку та сестричко, і не гнівайтесь, і пожалуйте, сам не радий.

Задля празника купили в коршмі оселедця і варили юшку з оселедцевою головкою. Опівдня всі посідали пити чай і вже по тому стали їсти юшку, всі з одного горшка. А оселедця баба заховала.

Ввечері ганчар на кручі випалював горшки. На низу по луках дівчата ходили в танку та співали. Грали на гармонію. А по той бік за річкою теж горіло в одній печі і співали дівчата, і здалека той спів видавався злагідний та ніжний. В коршмі та попід коршмою гармидерували чоловіки; вони співали п'яними голосами, хто куди, і таке гнули, що Ольга тільки здригалася та приказувала:

— Ой, людоньки!..

Її дивувало, що чути було лайку безперестанку і що найголосніше та найдовше лаялись старі, яким пора вже помирати. А діти та дівчата слухали ту лайку, і ні трохи не ставало їм ніяково, і видно було, що вони привикли до того ще змалку.

Звернуло з півночі, вже погасло в печах тут і по тім боці, а нанизу по луках та в коршмі все ще гуляли. Старий із Кір'яком, п'яні, побравшись за руки, штовхаючи один одного плечима, підійшли до повітки, де лежала Ольга та Мар'я.

— Не чіпай...—умовляв старий,—не чіпай... Вона молодиця тиха... Гріх...

— Ма-ар'є!—крикнув Кір'як.

— Не чіпай... Гріх... Вона молодиця нічого.

Обидва постояли з хвилину біля повітки й пішли.

— Лю-юблю я квітки польові-ї!—завів раптом старий високим, пронизливим тенором.—Лю-юблю я по луках зривать! Тоді плюнув, вилаявся неподібними словами й пішов у хату.

IV

Баба поставила Сашу біля свого города й наказала глядіти, щоб не зайшли гуси. Був серпень, сонце припікало. Коршмареві гуси могли сюди проскочити поза городами, але тепер вони знайшли собі роботу, визбирували овес біля коршми, тихомирно розмовляючи, і тільки гусак підіймав високо голову, ніби хотів подивитись, чи не йде стара з палицею; інші гуси могли підійти знизу, але тії паслися тепер далеко за річкою, простягшися по луці довгою білою плетеницею. Саша постояла трохи, знудилась і, бачачи, що гуси не йдуть, одійшла до кручі.

Там вона побачила старшу дочку Мар'їну, Мотьку, що стояла нерухомо на величезній каменюці й дивилася на церкву. У Мар'ї було тринадцятеро дітей, але осталося тільки шестеро і все—дівчата, жодного хлопчика, і старшенькій було вісім літ. Мотька, боса, в довгій сорочці, стояла на шкварі, сонце пекло їй у саме тім'я, але вона того не помічала і ніби скам'яніла. Саша стала з нею поруч і сказала, дивлячись на церкву:

— В церкві бог живе. У людей горять лампи та свічки, а в бога лампадки червоненькі, зелененькі, синенькі, як очиці. Вночі бог ходить по церкві, і за ним пресвята богородиця і Ніколай угодничок—туп, туп, туп... А сторожеві страшно, страшно! і-і, ластівочко,—додала, перейнявши од матері.— А як буде кінець світа, то всі церкви злетять на небо.

— Із дзво-на-ми?—запитала Мотька басом, розтягуючи кожен склад.

— Із дзвонами. А як кінець світа, добрі підуть у рай, а сердиті будуть горіти в огні вічно і негасимо, ластівочко. Моїй мамі і так само Мар'ї бог скаже: ви нікому не робили кривди і за це йдіть на праву руку, в рай, а Кір'якові та бабі скаже: а ви йдіть на ліву руку, в огонь. І хто скоромів, того так само в огонь.

Вона подивилася вгору на небо, широко розплющивши очі, й сказала:

— Дивись на небо, не кліпай, янголів видко.

Мотька й собі стала дивитися на небо, і не озивались обидві хвилину.

— Бачиш?

— Не видко,—промовила Мотька басом.

— А я бачу. Маленькі янголики літають по небі та крильцями—миг, миг, ніби комарики.

Мотька подумала трохи, дивлючись у землю, і спитала:

— Баба буде горіти?

— Буде, ластівочко.

Од каменя стелився аж геть наниз рівний, схилистий покїт, укритий м'якою, зеленою травою, і хотїлося тую траву поторкати рукою, чи полежати на нїй. Саша лягла й скотилась наниз. Мотька, з поважним, суворим обличчям, сапаючи, теж лягла й скотилась, і за тим ділом сорочка в неї задерлась до плечей.

— Як мені смішно стало,—сказала Саша, не тямлячись з радощів.

Обидві побрались на гору, щоб ще раз іскотитись, але тут почули знайомий, верескливий голос. Ой, страхота! Баба, беззуба, кощава, горбата, з короткими сивими косами, що маяли на вітрі, довгою палицею гнала гуси од города й кричала.

— Геть капусту витовкли, проклятуці, щоб ви визди-хали, анахтемської пари, матері вашій болячка, загибелі немає!

Вона побачила дівчаток, кинула палицю, знайшла дубця і, вхопивши Сашу за шию сухими та твердими, мов рога-чики, пальцями, взяла її шмагать. Саша плакала з болю та зо страху, а тимчасом гусак, перехильці, витягши шию, підійшов до старої і щось просичав, і коли вернувся до свого табуна, то всі гуски, похваляючи, привітали його: го-го-го! Потім баба заходилась шмагати Мотьку, і за тим ділом у Мотьки знову задерлась сорочка. З розпачем у серці, голосно плачучи, Саша пішла до хати, щоб поскаржитись; за нею йшла Мотька, що теж плакала, але басом, не витираючи сліз, і лице в неї було таке мокре, ніби вона вмочила його в воду.

— Людоньки мої!—зчудувалася Ольга, коли обидві ввійшли в хату.—Царице небесна!

Саша почала розказувати, і тут, з вереском та з лайкою, увійшла баба, розсердилась Фьокла, і в хаті галас ізчинився.

— Нічого, нічого! — розважала Ольга, бліда, збен-тежена, гладючи Сашу по голові. — Вона — бабуня, на неї гріх сердитись. Нічого, доцю.

Ніколай, що його вже геть замучив крик отой повсяк-часний, голод, чад та сморід, що вже ненавидів бідність, цурався її, що йому сором було перед жінкою та дочкою за своїх батька та матір, звисив ноги з печі й промовив роздратовано, плакущим голосом; звертаючись до матері:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого слова права її бити!

— Ну, здихай там на печі, смердячий! — крикнула на його Фьокла злюче. — Принесла вас сюди лиха година, дармоїдів!

І Саша, і Мотя, і всі дівчатка, скільки їх було, зашипи-лись на піч, у куток, за Нікслаєву спину, і звідтіля все те слухали мовчки, і чуто було, як стукотіли малі їхні сердечка. Коли в сім'ї є хворий, що хворіє вже давно й нема на його надії, то випадають такі тяжкі хвилини, коли всі кривні боязко, потайки, самі од себе криючись, хочуть його смерти; і одні тільки діти бояться, як має вмирати рідна людина, і, здумавши про смерть, завжди відчувають жах. І тепер дівчатка, притаївши дух, з сум-ним виразом на обличчях, дивилися на Ніколая і думали про те, що він скоро помре, і їм хотілось плакати і сказати йому щось таке любе, жалісне.

Він тулився до Ольги, ніби шукаючи в неї заступу, і говорив їй стиха, тремтючим голосом:

— Олю, любовню, я тут більше не можу. Снаги вже не стало. Бога ради, Христа ради небесного, напиши ти своїй сестриці Клавдії Абрамовні, нехай продає та оддає в заставу все, що має, нехай вишле грошей, ми виїдемо звідсіля. Ох, господи, — казав він далі тужливо, — хоч би одним оком на Москву глянути! Хоч би приснилася вона мені, матінка!

А як настав вечір і в хаті стемніло, то такий сум наліг, що тяжко було вимовити слово. Сердита баба намочила осушків хліба в мисці й ссала їх довго, цілу годину. Мар'я, видоївши корову, принесла відро з молоком і поставила на лаві; потім баба переливала молоко з відра в глечики, теж довго, не послішаючи, рада, видно було по всьому, що тепер, у спасівку, ніхто не їстиме молока і воно так

усе й зостанеться. І тільки трошечки, кришиночку вона оділляла в мисочку Фьоклиній дитині. Коли вона з Мар'єю понесла глечики в погрібник, Мотька раптом стрепенулась, скарабкалася з печі та, підійшовши до лави, де стояла дерев'яна миска з осушками, хлюпнула туди молока з мисочки.

Баба, вернувшись в хату, знову заходила біля своїх осушків, а Саша та Мотька, сидючи на печі, дивилися на неї, і їм було радісно, що вона поскоромилась, і тепер уже піде в пекло. Це їх потішило, і вони полягали спати, і Саша, засинаючи, уявляла собі страшний суд: горіло в великій, на кшталт ганчарської, печі, і нечистий дух з рогами, наче у корови, геть увесь чорний, заганяв бабу в огонь довгою палицею, як ото сама вона гнала гуси.

V

На першу пречисту, об одинадцятій годині вечора, дівчата та хлопці, що гуляли внизу на луках, нарobili раптом крику та висуку й побігли до села; і ті, що сиділи вгорі, над кручею, спершу ніяк не могли зрозуміти, чого воно.

— Пожар! пожар! — розітнувся нанизу розпачливий крик. — Горимо!

Ті, що сиділи вгорі, оглянулися, і стало перед ними страшне, надзвичайне видовище. На одній хаті, од краю, на солом'яній покрівлі стояв огняний, сажень заввишки, стовп, а з його валував дим, і сипав той стовп іскрами на всі боки, ніби водограй бив. І зараз таки зайнялася вся покрівля ясним полум'ям, і чути стало, як запалахкотів огонь.

Світло од місяця потьмарилося, і все село залляло тремтуче, червоне світло; по землі ходили чорні тіні, пахло горілим; і ті, що бігли знизу, всі позахекувались, дрижали, аж не могли говорити, штовхали одно одне, падали і, що вдарив раптово блиск увічі, кепсько бачили і не впізнавали одне одного. Було страшно. Найстрашніше було, що над огнем, серед диму, літали голуби, і в коршмі, де ще не знали про пожар, усе співали та грали на гармонію, як ніде нічого.

— Дядько Семьон горить! — крикнув хтось гучним, грубим голосом.

Мар'я соталася біля своєї хати, плачучи, ламаючи руки, цокотючи зубами, хоч горіло далеко, з того краю; вийшов Ніколай у валянках, повибігали діти в сороченятах. Коло десятникової хати затарабанили в чавунну дшку. Бем, бем, бем... полинуло повітрям, і від того брязкоту дрібного, невгавучого стискало щось за серце і ставало холодно. Старі жінки стояли з образами. З дворищ вигонили на вулицю овечки, телята та корови, виносили скрині, кожухи, діжки. Вороний жеребець, якого не пускали в табун, бо він хвицав та калічив коні, на волі оцинівшися, затупотів, заїржав, пробіг селом раз і другий і раптом став біля воза і почав гріти по йому задніми ногами.

Задзвонили їй по тім боці в церкві.

Біля тієї хати, яка горіла, було гаряче і так ясно, що видно було на землі розбірно кожну травинку. На одній скрині, з тих, що встигли повиносити, сидів Семьон, рудий мужик з великим носом, у кашкеті, насуненім геть до ушей, у піджаку; його жінка лежала ниць, непритомна, і стоїнала. Якпійсь дід, літ на вісімдесят, низенький, з великою бородою, схожий до гнома, не тутешній, але, як видно, причетний до пожару, тут таки вештався, без шапки, з білим клуночком у руках; в його на лисині одсвічував огонь. Староста Антип Седельніков, смаглявий та чорно-волосий, мов той циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одно по одному — хто його знає, нащо, тоді став рубати ганка.

— Молодиці, води! — кричав він. — Машину дава-ай! Ворушись!

Ті самі мужики, що допіру оце гуляли в коршмі, тягли самотужки пожарну машину. Всі вони були п'яні, спотикалися й падали, і у всіх проступала на обличчях безпорадність та сльози на очах.

— Дівки, води! — кричав староста, теж п'яний. — Ворушись, дівки!

Молодиці та дівки збігали наниз, де було джерело, і виносили під гору повні відра та цебрі і, виливши в машину, знову бігом бігли. Носили воду і Ольга, і Мар'я, і Саша, і Мотька. Помпували воду молодиці та хлоп'ята, кишка шипіла, і староста, нап'ямовуючи її то в двері, то в вікна, здержував пальцем цівку, а вона од того шипіла ще пронизливіше.

— Молодець, Антипе! — похвалювали там і там.—
Старайся!

А Антип ліз у сіни в огонь і кричав звідтіля:

— Помпуй! Потрудіться, православні, задля такого
лихого трапунку.

Мужики стояли натовпом тут таки, нічого не роблючи,
та дивились на вогонь. Ніхто не знав, до чого братися,
ніхто нічого не вмів, а довкола були стіжки хліба, сіна,
повітки, купи сухого хмизу. Стояв тут і Кір'як, і старий
Осип, батько його, обидва під чаркою. І ніби щоб не ска-
зали — стоїть він без діла — говорив старий до молодиці,
що лежала на землі:

— Чого, кумо, побиваєшся! Хата застрахована — чо-
го там тобі!

Семьон, звертаючись то до того, то до того, розказував,
з чого зайнялося.

— Оцей самий дідок, он із клуночком, генерала Жу-
кова дворак... У нашого генерала, царство небесне, ку-
ховарював. Приходить увечері: «пусти, каже, ка ніч...»
Ну, вишили по чарці, звісне діло... стара заходилась біля
самовара, — дідуся чаєм напоїти, та не в добрий час на-
ставила самовара в сінях, огонь із труби, значить, просто
в покрівлю, в солому, воно й теє. Трохи самі не погоріли.
І шапка в старого згоріла, гріха та й годі.

А в чавунну дошку стукали, не вгаваючи, і дрібно
дзвонили в церкві за річкою. Ольга, оповита блиском,
задихана, дивлячися з жахом на червоні овечки та на ро-
жеві голуби, що літали серед диму, бігала то з гори, то
під гору. Їй здавалося, що той дзенькіт, мов гострий коляк,
угородився їй в душу, що пожар ніколи не втихне, що
згубилася Саша... А як на хаті з гуркотом завалилася
стеля, то, здумавши, що вигорить тепер безпремінно усе
село, помліли в неї руки й ноги, і вже не могла носити
води, а сиділа над кручею, постановивши біля себе відра;
обіч із нею та нижче сиділи молодиці і голосили, мов по
мертвому.

Та ось із того боку, з панського двору, приїхали двома
підводами прикажчики та наймити і привезли з собою
пожарну машину. Приїхав верхи студент у білому кителі
з розпущеними полами, дуже молодий. Застукотіли со-
кирами, сперли на окладину тієї хати, що горіла,

драбину, і полізло по ній п'ять чоловіка разом, і поперед усіх студент — був він червоний на виду і кричав деручим хрипким голосом і з таким притиском, ніби гасити пожежі йому звичне діло. Розбирали хату, брус за брусом; розкидали хліва, лісу та стіжка, котрий був найближче.

— Не давайте валити! — загомоніли в натовці суворі голоси. — Не давайте!

Кір'як попростував до хати, немов остаточно наважившись, хотів ніби перебити приїжджим ламать, але котрийсь наймит повернув його назад і вдарив по потилиці. Дехто засміявся, наймит ще раз ударив, Кір'як упав і рачки поліз назад у натовп.

Прийшли з того боку дві вродливі дівчині в капелюшках—студентові, видно, сестри. Вони стояли оддалік і дивились на пожежу. Порозкидане брусся вже не горіло, але дуже курилося, студент, узявшись до кишки, напрямовував цівку. то на теє брусся, то на чоловіків, то на на молодиць, що підносили воду.

— Жорж!—кричали йому панночки докірливо та стурбовано.—Жорж!

Пожар затих. І тільки як стали розходитись, постерегли, що вже розвиднилось, що всі бліді, тропки смаглюваті—так воно завжди видає рано уранці, коли на небі згасають останні зорі. Розходячись, чоловіки сміялися та жартовали з генерала Жукова кухаря та з його шапки, що ото згоріла, їм уже хотілося обернути пожежу на жарт, і ніби навіть шкодували, що пожежа так швидко скінчилася.

— А ви, паничу, добре гасили,—сказала Ольга до студента.—До нас би вам, у Москву: там трохи тобі не щодня пожар.

— А ви хіба з Москви?—запитала одна панночка.

— Так, так, так. Мій муж служив у «Слав'янському, маєте, базарі». А це дочка моя,—показала вона на Сашу, що промерзла й тулилася до неї.—Теж, маєте, московська.

Обидві панночки щось сказали по-французьки студентові, і той подав Саші сороківку. Старий Осип бачив теє, і на обличчі в його зясніла раптом надія.

— Ласка божа, ваше високоблагородє, вітру не було,—сказав він до студента,—а то б погоріли як стій. Ваше благородіє, панство хороше,—додав він сором'язно, спада-

ючи з голосу, — холод узявся світом, погрітись би... то вже на півпляшечки, паночку ласкавий.

Йому нічого не дали, і він, кречнувши, поплентався додому. Ольга потім стояла над самою кручею та дивилась, як обидва вози переїжджали річку вбхід, як луками йшли пани; на них по тім боці чекала бричка. А пройшовши в хату, вона розказувала чоловікові захоплено:

— Та такі ж то хороші! Та такі ж то гарні! А панночки — як херувимчики!

— Щоб їх порозривало! — промовила сонна Фьокла злюче.

VІ

Мар'я вважала себе за безщасну і говорила, що їй дуже хочеться вмерти, а вже Фьоклі зате таке життя до смаку припадало, і бідність, і неохайність, і невгавуча лайка. Вона їла, що давали, не перебираючи, спала, де їй на чому доведеться; помиї виливала під самим ганочком, вихлюпне з порога та ще їй пройде по калюжі босими ногами. І вона з першого таки дня зненавиділа Ольгу й Ніколая саме за те, що їм не подобалось теє життя.

— Побачу, що то ви тут будете їсти, дворяни московські! — говорила вона зловтішно. — Побачу!

Якось уранці, — було це вже при початку вересня, — Фьокла принесла з-під гори двоє відер води, рожева з холоду, здорова, гарна; на той час Мар'я та Ольга сиділи за столом і пили чай.

— Доброго здоров'ячка, пивши! — промовила Фьокла насмішувато. — Панство яке, — додала вона, ставлючи відра, — завели собі моду кожен день чай пити. Диви но, щоб не порозпирало вас часом од чаю! — казала вона далі, зненависно дивлячись на Ольгу. — Наїла в Москві мармизяку, телевата!

Вона замахнулася коромислом і вдарила Ольгу по плечі, аж обидві зовиці тільки руками сплеснули й промовили:

— Ой, людоньки!

Потім Фьокла пішла на річку плаття прати і цілу дорогу кляла так голосно, що чути було в хату.

Минувся день. Настав довгий осінній вечір. У хаті мотали шовк, мотали всі, окріч Фьокли: вона подалася за річку. Шовк брали на поблизькій фабриці, і на всю сім'ю перепадала з того дещиця — копійок з двадцять на тиждень.

— За панів було лучче,—говорив старий, мотаючи шовк.
— І робиш ти, і їси, і спиш, усе на коли треба. На обід тобі капуста та каша, на вечерю знов таки капуста та каша. Гірків та капуста було вприпуск: їж своєю охотою, скільки душа забажає. І строгости було більше. Усяк свого глядів.

Світили тільки одну лямпочку, що горіла тьмяно та коптила. Коли хто заступав лямпочку і велика тінь падала на вікно, видно було, що ясно світить місяць. Старий Осип розказував, не поспішаючи, про те, як жили перед волею, як по цих самих місцях, де тепер живеться так нудно та бідно, полювали з гончаками, з хортами, із псківчанами, і, полювавши з гучками, напували мужиків горілкою, як у Москву ходили цілі валки з різаною птицею для молодих панів, як лихого карали, били різками, чи засилали в тверські маєтки, а доброго нагороджали. І баба теж про дещо розповіла. Вона про все пам'ятала, геть чисто все. Вона розказала про свою пані, добру богобійну жінку, що мала чоловіка гультя та розпусника, а всі її дочки повиходили заміж бог зна як: одна вийшла за п'яницю, друга—за міщанина, третю викрали (сама баба, тоді ще дівка, помагала вивезти), і всі вони невдовзі померли з горя, і мати їхня так само. І, згадавши про теє, баба навіть поплакала трошки.

Раптом хтось постукав у двері, і всі здригнулися.

— Дядьку Осипе, пусти на ніч!

Увійшов маленький, лисий дідок, той самий, що в його шапка згоріла. Він примостився до гурту, послухав і став і собі згадувати та розказувати про всячину. Ніколай, сидючи на печі, звисивши ноги, слухав та розпитував усе про потрави, що готували за панщини. Говорили про битки, про котлети, про різні росоли, підлеви, і кухар, теж усе добре пам'ятавши, називав потрави, яких тепер немає; була, наприклад, потрава з волових очей, і звали її «зранку прокинувшись».

— А котлети марешаль тоді робили?—запитав Ніколай.

— Ні.

Ніколай докірливо похитав головою і сказав:

— Ех ви, мельникі до готової муки.

Дівчатка, сидючи та лежучи на печі, дивилися наніз, не кліпаючи, видавало, що було їх сила—ніби херувими

в хмарах. Казанки їм подобались; вони зідхали, здригалися та блідли з захоплення та з страху, а до бабиної мови, бо розказувала вона цікавіше за всіх, вони прислухались, не дышучи, боючись поворухнутись.

Лягали спати мовчки; і старі, розворушені та збен-тежені тими казанками, думали про те, яке то добро—літа молоді, бо їй минуть вони які вже там були, а в згадках застається саме тільки ясне, радісне, зворушливе, і яка холодна страх тая смерть, що вже не забариться,—краще про неї їй не думать! Лямпочка погасла. І хата сповночіла, і двоє вікон, на які било світло од місяця, і тиша, і колиска скрипуча нагадували чомусь тільки про те, що життя вже пройшло, що не завернеш ти його ніяк... Сон набіжить, здрімаєшся, і раптом хтось торкає за плече, дмухає в щоку— і десь дівся сон, тіло таке, ніби перележане, і тиснуться в голову, знай, думки про смерть; повернувшись на другий бік,—про смерть уже забув, але в голові снуються нудні, марудні думки про злидні, як худобу визимувати, про те, що мука подорожчала, а трохи згодом знову нагадаєш собі, що життя вже пройшло, що не завернеш його...

— Ой, господи!—зідхнув кухар.

Хтось помалесеньку постукав у вікно. Мабуть Фьокла вернулася. Ольга встала і, позіхаючи, шепочучи молитву, одперла двері, тоді в сінях одсунула засовку. Але ніхто не входив, тільки знадвору дихнуло холодом, і стало раптом ясно од місяця. Крізь одчинені двері видно було їй вулицю, тиху, глуху, і самого місяця, що котився по небі.

— Хто тут?—гукнула стиха Ольга.

— Я,—почула на одповідь.—Це я.

Біля дверей, прищулившись до стіни, стояла Фьокла, зовсім гола. Вона дрижала, цокотіла зубами, і при ясному місячному світлі видавала дуже бліда, гарна та чудна. Тіні на ній та місячний блиск різали якось око, і особливо прозірно зазначалися темні її брови та молоді, міцні груди.

— До тім боці шибеники роздягли, пустили так,—про-мовила вона.—Додому без одежі йшла... як мати народила. Принеси в що вдягтися.

— Та ти в хату йди,—стиха сказала Ольга, й собі починаючи дрижати.

— Коли б старі не побачили.

І справді баба вже заворушилась та щось бурчала, і старий питає: «Хто там»? Ольга принесла свою сорочку та спідницю, наділа на Фьоклу, і тоді обидві, тихо, пильнуючи, щоб не стукнути дверима, ввійшли в хату.

— Це ти, гладка?—сердито пробуркотіла баба, догадавшись, хто то.—Бач, а бодай тебе, ночнице... Загибелі на тебе немає!

— Нічого, нічого,—шопотіла Ольга, обкутуючи Фьоклу,—нічого, ластівочко.

Знову стало тихо. У хаті всім не дрімалось; кожному спати не давало щосьнебудь уїдливе, настирливе: старому—біль у крижах, бабі—клопіт та злість, Мар'ї—страх, дітям—короста та голод. І тепер теж сон був неспокійний: переверталися з одного боку на другий, говорили крізь сон, уставляли напиться.

Раптом Фьокла заревла на всю хату товстим голосом, але враз і здержалась та хлипала зрідка все тихше та глухіше, поки не змовкла. Врядигоди з того боку, з-за річки давалося чути, як били дзигари; та били вони чудно якось: вибили п'ять, тоді три.

— Ой, господи,—зідхав кухар.

Дивлячись у вікно, трудно було зрозуміти: чи то все ще світить місяць, чи це вже світає. Мар'я встала й вийшла, і чутно було, як вона на подвір'ї доїла корову та говорила: «Сті-ій!» Вийшла й баба. Було ще темно в хаті, але все зробилося вже тут видке.

Ніколай, що не спав цілу ніч, зліз з печі. Він достав із зеленої скриньки свого ф'рака, надів його й, підійшовши до вікна, погладив рукави, подержався за фалдочки—і осміхнувся. Тоді обережно зняв із себе ф'рака, заховав у скриньку й знову ліг.

Мар'я вернулась і взяла затоплювати в печі. Вона, видко, ще не зовсім прочумалась і тепер прокидалась ходячи. Їй мабуть щось приснилось, чи збігли на думку вчорашні казанки, бо вона солодко потяглася перед піччю й сказала:

— Ні, з волею краще!

VII

Приїхав баринь,—так на селі казали на станового пристава. Про те, коли та чого він приїде, знали за тиждень

наперед. У Жуковім було тільки сорок дворів, але недоплатків, казенних та земських, набралось більш, як дві тисячі.

Становий спинився в коршмі—він «викушав» тут дві шклянки чаю і тоді рушив пішки до старости в хату, а там уже, на подвір'ї, підчікував натовп недоплатників. Староста Антип Седельніков, хоч і молодий—було йому всього тридцять із чимось років—строгий був і завше тяг руку за начальством, а сам був бідний і податки платив несправно. Як видно, втішався з того, що він—староста, і до вщодобя йому було усвідомлювати собі, що він має в руках владу, а владу ту не вмів він інакше виявляти, як у строгості. На сході всі його боялися й слухали; бувало на вулиці, чи біля коршми він раптом наскакував на п'яного, крутив йому назад руки і садив у холодну; раз навіть посадив у холодну бабу за те, що вона, прийшовши на сход замість Осипа, почала лаятись, і продержав її там цілу добу. У місті він не проживав і книжок ніколи не читав, але набрався усяких мудрих слів і любив їх уживати в розмові, і за це його поважали, хоч і не завше розуміли.

Коли Осип із своєю оплатковою книжкою ввійшов до старости в хату, становий, старий, коцавий, з довгими сивими бакенами, в сірій тужурці, сидів за столом на покуті та щось записував. У хаті було чисто, скрізь по стінах аж рябіло од картин, повирізуваних із журналів, і на самій видноті, біля ікон висів портрет з Баттенберга, колишнього болгарського князя. Біля стола, склавши руки на грудях, стояв Антип Седельніков.

— За їм, ваше високоблагородіє, 119 карбованців,—сказав він, коли дійшла черга до Осипа.—Перед великодними святами як дав два карбованці, то відтоді ні копійки.

Пристав підвів очі на Осипа й спитав:

— Чому ж це, голубе?

— Згляньтеся на бога, ваше високоблагородіє,—почав Осип збентежено,—дозвольте сказати, торік ото Люторецький пан: «Осипе, каже, продай сіно... Ти, каже, продай». А чого ж? Було в мене пудів зо сто на продаж, отави молодиці накосили... Ну, сторгувалися... По-доброму, своєю охотою...

Він скаржився на старосту та раз-у-раз повертався до чоловіків, ніби свідчився ними; обличчя в його зчервоніло та спітніло, і очі стали гострі, сердиті.

— Я не розумію, до чого це ти все говориш,—сказав пристав.—Я питаю тобі, я тобі питаю, через що ти не оддаєш недоплатків? Усі ви не оддаєте, а я за вас одвічай?

— Не сила моя спромогтися.

— Слова цієї без наслідку, ваше високоблагородіє,—сказав староста.—Воно дійсно, Чікільдєєви недостатньої класи, але запитайте, звольте, в інших, у всій причині—горілка, і задьори сильне. Без усякого розуміння.

Пристав щось записав і сказав Осипові супокійно, рівним голосом, ніби води просив:

— Геть, утрясайся.

Незабаром він пішов, і як сідав на дешеву свою нетечанку та кашляв, то навіть з довгої його худі спини видно було, що він уже не пам'ятав ні про Осипа, ні про старосту, ні про жуківські недоплатки, а думав про щось своє, про власне. Не встиг він і верстви од'їхати, як Антип Седельніков уже виносив од Чікільдєєвих з хати самовара, а за ним ішла баба та кричала верескливо, напружуючи груди:

— Не оддам! Не оддам я тобі, клятий!

Він ішов прудко, широко ступаючи, а вона його доганяла, задихаючись, горбата, люта, хустка в неї зсунулась на плечі, сиві, з зеленкуватим одбивом, коси маяли на вітрі. Вона раптом спинилася і, мов справжня бунтівниця, стала бити себе кулаками в груди та кричати ще голосніше, з просцівом, ніби ридаючи:

— Мир хрищений, хто в бога вірує! Людоньки, опослідили! Ріднесенькі, затіснили! Ой, ой, лебедики, вступітеся!

— Бабо, бабо,—сказав строго староста,—май розум у своїй голові!

Без самовара в хаті у Чікільдєєвих стало зовсім сумно. Якесь пониження, образа в тій нестачі відчувалася, ніби хату раптом чести позбавлено. Краще б уже староста забрав був із хати стола, всі лавки, всі горшки—не така б вона порожня видавалася. Баба кричала, Мар'я плакала, і дівчатка за нею й собі плакали. Старий, почувуючися провинним, сидів похнюплений і мовчав. І Ніколай мовчав. Баба любила й жалувала його, але тепер забула про жалощі, напалася раптом на його з лайкою, з докорами, тичучи йому кулаками під саме обличчя. Вона кричала, що це він у всій вині, і справді, через що це він прислав так мало, коли

сам же він у листах хвалився, що добував у «Слав'янському базарі» по 50 карбованців за місяць? Чого він сюди приїхав, та ще з сім'єю! Як умре, то на які гроші його ховати?.. І жаль живий брав дивитись на Ніколая, Ольгу та Сашу.

Старий кречнуv, узяв шапку й пішов до старости. Вже сутеніло. Антип Седельніков щось паяв біля печі, надимаючи щоки; було чадно. Діти його, замлілі, невмивані, не кращі за Чікільдєєвських, вовтузились на землі; жінка його, негарна, ластувата, з великим животом, мотала шовк. То була безщасна, убога сім'я, і тільки один Антип на молодця та хорошуна видавав. На лаві рядочком стояло п'ять самоварів. Старий помолився до Баттенберга й сказав:

— Антипе, зглянься ти на бога, оддай самовара! Христа ради!

— Принеси три карбованці, тоді й забереш.

— Не сила моя спромогтися!

Антип надимав щоки, вогонь гув та шиців, одсвічуючи на самоварах. Старий пом'яв, пом'яв шапку й сказав, подумавши:

— Оддай!

Смаглявий староста здавався зовсім уже чорний і скидався на ворожбита, він повернувся до Осипа і вимовив суворо та хутко:

— Од земського начальника все залежне. В адміністративному засіданні двадцять шостого числа можеш занести скаргу, на незадоволення спричиняючи, словесно, чи листовно.

Осип нічого не зрозумів, але тим і вдоволився і пішов додому.

Через десять день знову приїжджав становий; побув годину й поїхав. Тими днями на дворі було вітряно, холодно; річка давно вже замерла, а снігу все не було, і люди геть змордувались од бездорожжя. Якось у свято перед вечером сусіди зайшли до Осипа посидіти, побалакать. Розмовляли поночі, бо робити було гріх, і світла не світили. Були деякі новини, досить неприємні. От, у двох чи трьох хазяїв забрали за недоплатки кури та одіслали в волосне правління, і вони там виздыхали, бо ніхто їх не годував; забрали овечки і, поки везли, пов'язавши, перекладаючи в кожному селі на свіжі підводи, одна згинула. І тепер розв'язували питання: хто винен?

— Земство!—казав Осип.—А хто ж!

— Звісно, земство.

Земство робили винним за все—і за недоплатки, і за утиски, і за неврожай, хоч жоден не знав, що означає земство. І так повелося відтоді, як багаті мужики, що мають свої фабрики, крамниці та заїзди, побули в земських гласних, не вподобали і потім по своїх фабриках та коршмах стали лаяти земство.

Щоговорили про те, що бог не дає снігу: возить дрова треба, а така храпа, що ні возом, ні пішки. Перше, літ тому 15—20, розмови в Жуковім були далеко цікавіші. Тоді кожен старик такий ходив, ніби ховався з чимось, щось таке знав та чекав чогось; говорили про грамоту з золотою печаткою, що землю ділити будуть, про нові землі, про скарби, натякали на щось; а вже тепер у Жуківчан не було жодних таємниць; усе життя їхнє було, як на долоні, кожному видкє, і могли вони говорити тільки про нестатки та про зимівлю, про те, що снігу немає...

Помовчали. І знову згадали про кури та овечки і стали доходити, хто винен.

— Земство,—промовив сумовито Осип.—А хто ж!

VIII

Парафіяльна церква була за шість верст, у Косогоровім, і там бували тільки при потребі, як треба було христити, вінчатись, чи похорон одправити, а молитись ходили за річку. У свято, гарної години, дівчата прибирались і йшли гуртом до церкви, і любо було глянути, як ото вони в червоному, в жовтому та зеленому йшли луками; а в негоді всі сиділи вдома. Сповідалися в парафіяльній церкві. З тих, хто в великий піст не встиг висповідатись, священик на великоднім тижні, обходячи з хрестом хати, брав по 15 копійок.

Старий не вірував у бога, бо ніколи сливе про його не думав; він визнавав надприродне, але вважав, що це може стосуватись до самого лише жіноцтва, і коли говорили про йому про релігію чи про дива та про щонебудь його з цього приводу запитували, він казав з неохотою, чухаючись:

— А хто його там знає!

Баба вірувала, але якось невиразно: все, що пам'ятала вона, попереплутувалось у неї в голові, і скоро починала

думати про гріхи, про смерть, про спасіння, як нестатки та клопотá перехоплювали її думки, і вона враз забувала, про що думала. Молитов вона не пам'ятала й звичайно по вечорах, в обляги, ставала перед образами та шопотіла:

— Матербожої Казанської, матербожої Смоленської, Троеручиці матербожої...

Мар'я та Фьокла христилися, словідалися щороку, але нічого не розуміли. Дітей вони не вчили молитись, нічого не говорили їм про бога, не навчали ніяк, і тільки забороняли їсти в піст скоромне. По інших сем'ях було майже те саме: мало хто вірував, мало хто розумів. А тим часом усі любили святе письмо, любили ніжно, побожно, але не було книг, нікому було читати та пояснювати, і за те, що Ольга іноді читала євангелію, її поважали, і всі казали на неї й на Сашу «ви».

Ольга часто ходила на храм та на молебні в сусідні села і повітове місто, де було два монастирі та двадцять сім церков. Вона була розхвіяна і, поки ходила на прощу, геть забувала про сім'ю, і тільки, як верталась додому, викривала, радіючи, що в неї є чоловік та дочка, і тоді казала, осміхаючись та променіючи:

— Божа ласка над нами.

Те, що робилось на селі, видавалось їй огидне та муки завдавало. На Іллі пили, на першу пречисту пили, на здвиження пили. На покрову в Жуковім був храм, і мужики з цієї нагоди пили три дні, пропили 50 карбованців громадських грошей, і тоді ще по всіх хазяях збирали на горілку. Першого дня в Чікільдєєвих зарізали барана і їли його зранку, в обід і ввечері, їли побагату, і потім ще вночі діти вставали поїсти. Кір'як усі три дні був страшенно п'яний, пропив усе, навіть шапку та чоботи, і так бив Мар'ю, що її водою одливали. А потім усім було соромно й гидко на душі.

Врешті, і в Жуковім, у тій Холуєвці, відбулося раз справді урочисте свято релігійне. Було це в серпні, коли по всьому повіті, з села в село, носили Живоносну. Того дня, коли сподівались її в Жуковім, було тихо та хмарно. Дівчата ще з ранку виправились зустрічати образа, прибравшись в яскраву одіж, і принесли його над вечір, з процесією, з півчою, і на той час за річкою дзвонили у всі дзвони. Величезний натовп, свої й чужі, загардував улицю;

Гомін, пил, тискнява... І старий, і баба, і Кір'як—усі простягали руки до образу, пожадливо дивилися на його й говорили, плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі ніби раптом зрозуміли, що поміж небом та землею не порожньо, що не все ще захопили багаті та можливі, що є ще заступа од кривди, од рабської неволі, од тяжких, нестерпних злиднів, од страшної горілки.

— Заступнице, матінко!—голосила Мар'я.—Матінко!

Але одправили молебень, понесли далі образу, і все пішло по-давньому, і знову залунали в коршмі дикі п'яні голоси.

Смерти боялись тільки багаті мужики, які що більше багатіли, то менше вірили в бога та в спасіння і лише боялися того, коли доведеться з світом розпрощуватись, про случай ставили свічки та служили молебні. Котрі ж бідніші, ті не боялися смерти. Старому та бабі казали просто ввічі, що вони забарилися, що пора вмирати, і ті нічого. Говорили, без сорома казка, Фьоклі при Ніколаєві, що як Ніколай помре, то її чоловікові, Денисові вийде вільгота—вернуть із солдатів додому. А Мар'я не то що не боялася смерти, а жалкувала навіть, чому вона так довго не приходить, і раділа, коли в неї мерли діти.

Смерти не боялись, за те кожної хвороби страхалися через міру. Абищиця трапиться—нестравність, почне холодити трошки,—як уже баба лягала на печі, обгущувалась і починала стогнати голосно, безперестанку: «вмира-а-аю!» Старий біг чимдуж до попа, і бабу причащали, маслосвятіє робили. Дуже часто говорили про застуду, про глисти, про жовни, що ходять по животі та підступають під серце. Найбільше боялись застуди і через те навіть літом одягалися тепло і грілись на печі. Баба любила лікуватись і часто їздила до лікарні, де казала, що їй не 70, а 58 літ; вона вважала, що як лікар дізнається, скільки їй літ насправді, то не лікуватиме її та скаже, що їй саме час вмирати, а не лікуватись. До лікарні вона звичайно виїжджала рано вранці, забравши з собою дві чи три дівчинки, і верталася увечері, голодна та сердита—з краплями для себе та з мастями для дівчаток. Раз возила вона й Ніколая, і він потім дві неділі заживав краплі й казав, що йому полекшало.

Баба знала всіх лікарів, фельдшерів та знахарів на тридцять верст кругом, і жодного не вхвалила. На покрову, як священник обходив з хрестом хати, дяк сказав їй, що в місті, біля острогу живе дідусь, колишній військовий фельдшер, і лікує дуже добре, і порадив звернутися до його. Баба послухала. Як вищав перший сніг, вона навідалась у місто й привезла дідка, бородатого, довгополого вихриста, з синіми жилками геть по всьому виду. Якраз на той час робили в хаті поденно: старий кравець у страшних окулярах краєв із лахміття камізельку, а два парубки молоді збивали повстяники; Кір'як—розщитали його через п'янство і жив він тепер удома—сидів поруч із кравцем та лагодив хомута. В хаті було тісно та душно і стояв сморід. Вихрист оглянув Ніколая й сказав, що треба доконче поставити баньки.

Він ставив баньки, а старий кравець, Кір'як та дівчатка стояли та дивились, і їм видавало, ніби вони бачать, як із Ніколая виходить слабість. І Ніколай теж дивився, як баньки, присавшись до грудей, потроху набиралися темною кров'ю, і почував, що з нього, і справді таки, щось нібито виходить, і осміхався, радіючи.

— Воно добре,—казав кравець.— Дай боже, щоб на користь.

Вихрист поставив дванадцять баньок, і тоді ще дванадцять, напився чаю і поїхав собі. Ніколай почав труситися, обличчя в його опало та, як казали жінки, зібгалося, мов тобі кулачок; пальці посиніли. Він обкутувався ковдрою та кожухом, але ставало щодалі холодніше. Надвечір він затужив; просив, щоб його покладали на землю, просив, щоб кравець не курив, тоді притих під кожухом і надранок помер.

ІХ

Ой, яка ж люта, яка довга зима!

Вже од різдва не було свого хліба і борошно купували. Кір'як, що сидів тепер удома, збивав бучу вечорами, всім наганяючи жаху, а ранками не знав, куди дітись, так голова боліла та соромно було, і жаль живий брав дивитися на його. У хліві день і ніч ревла голодна корова, а в баби та в Мар'ї серце умлівало, слухаючи. І як натотез, мороз увесь час аж тріщав, понавертало високі кучугури снігу;

і зима затяглася: на боговіщення лютувала справжня зима хуга, а на великоднім тижні випав сніг.

Та, як там не як, зима минула. При початку квітня вдень було тепло, а на ніч брав мороз, зима не подавалася, але один теплий день переміг нарешті—і потекли струмки, пташки защебетали. Усі луки та кущі біля річки пойняла вода весняна, і од Жукового аж на той бік, куди оком скинь, простяглася величезна затока, де, то сям, то там, здіймались табунами дикі качки. Як сонце сідало, на заході небо, весняне, племенисте, з пишними хмарами, щовечора приносило щось надзвичайне, нове, дивну якусь дивину, те саме якраз, чому потім віри не діймаєш, коли ті самі кольори та ті самі хмари бачиш на малюнку.

Журавлі летіли прудко-прудко та кричали сумовито, з собою ніби кликали. Стоячи над кручею, Ольга довго не раз дивилась на повідь, на сонце, на ясну, ніби помолоділу церкву, і сльози в неї текли і дух перехоплювало од того, що жагуче хотілося піти кудись у безвість, хоч на край світа. А вже так і надумалась, що вона піде знову в Москву, в покоївки і з нею виправиться Кір'як найнятися за двірника, чи там за кого. Ой, коли б швидше вже йти!

Як підсохло та стало тепло, налагодились у дорогу. Ольга й Саша, з клунками за плечима, обидві в личаках, вийшли рано вдосвіта, пішла й Мар'я провести. Кір'як щось нездужав, приостався вдома ще на тиждень. Ольга востаннє помолилася на церкву, думаючи про чоловіка, і не заплакала, тільки обличчя в неї скривилося і стало негарне, мов у старої. За зиму вона схудла, споганіла, трохи посивіла, і вже замість колишньої миловидности та приєвної посмішки покірне, журне її лице одбивало тепер перебуті жалі, і була вже якась затурканість та нерухомість у неї в погляді, недочувала ніби. Шкода їй було розлучитися з селом та з мужиками. Вона згадувала про те, як несли Ніколая, і біля кожної хати давали на панихиду, і як усі плакали, бідкалися з нею. Через літо й зиму випадали такі години й дні, коли вдавалося, що ції люди живуть гірше за тварину, жити з ними було страшно; вони жорсткі, нечесні, брудні, пиячать, живуть не в злагоді, безнастанно сваряться, бо не шанують, бояться одно одного та мають підзор поміж себе. Хто держить коршму та споює людей? Мужик. Хто розтрачує та проживає громадські, шкільні та

церковні гроші? Мужик. Хто обікрав сусіда, підмавив, фалшиво посвідчив на суді за пляшку горілки? Хто на земських та інших зборах перший повстає проти мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все ж вони люди, вони мучаться й плачуть, як люди, і в житті їхньому немає такого нічого, чого б не знайшов, як виправдати. Тяжка праця, од якої по ночах болить усе тіло, люті зими, злиденні врожаї, тіснота, а помочі немає, і нема звідки її чекати. Ті, що багатші, дужчі за них, допомогти не можуть, бо самі вони жорсткі, нечесні, пиячать і самі лаються так само огидно; найдрібніший чиновник чи прикажчик обходиться з мужиками як з волоцюгами, і навіть на старшину й на титаря каже «ти», і думає, що має він на те право. Та й чи може бути яка поміч чи добрий приклад од користолюбних, пожадливих, розпусних та ледачих людей, котрі приїжджають у село тільки на те, щоб зневажити, зацитькати, налякати. Ольга згадала, які безщасні, принижені ходили старі, як водили зимою Кір'яка різками бити... І тепер шкода їй було всіх отих людей, боляче, і вона, йдучи, все оглядалась на хати.

Провівши верст зо три, Мар'я попрощалась, тоді стала навколішки й заголосила, припадаючи до землі:

— Знов я сама зосталася, бідна голівонько, бідна, безталанна...

І довго вона отак голосила, і довго ще Ользі та Саші видко було, як вона, стоячи навколішках, усе кланялась комусь убік, охопивши голову руками, і над нею літало гайвороння.

Сонце підбилось високо, стало гаряче. Жуково зосталось далеко позаду. Іти аж охота брала, Ольга й Саша скоро забули і про село, і про Мар'ю, їм було весело, і все їм розвагу давало. То могила в полі, то простяглися в шнур телеграфні стовпи, один по одному, зникаючи на обрії, а де їм кінець—не знати, і дріт гуде таємничо, то манячить здалека хуторець, увесь зеленіє, подихає од нього вільгістю та коноплями, і здається чомусь, ніби там живуть щасливі люди; то конячий кістяк біліє самотою серед поля. А жайворонки заливається, не вгаваючи, перегукуються перепели, і деркач кричить, ніби й справді деренчить стара залізна клямка.

Опівдня Ольга й Саша прийшли в велике село. Тут на широкій вулиці натрапили вони на старенького кухаря, що в генерала Жукова служив. Йому було гаряче, і спітніла його, червона лисина сяла проти сонця. Він і Ольга не впізнали одно одного, тоді оглянулися разом, упізнали і, слова не промовивши, пішли далі, те туди, а те туди.

Ставши біля хати, що на заможнішу видавала, під розчиненим вікном, Ольга вклонилася й сказала голосно, тонко та співно:

— Православнії християни, подайте милостиньку, Христа ради, що ласка ваша, родителям вашим царство небесне, вічний покой.

— Православнії християни,—защебетала Саша,—подайте милостиньку, Христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

З М І С Т

Чехов по-українському. Стаття М. Рильського . . .	V
Спати хочеться, перекл. А. Харченка	3
Шампанське, перекл. М. Зерова	9
Дружина, перекл. Д. Тася	15
Маска, перекл. Д. Тася	22
Гусєв, перекл. Д. Тася	27
Анна на шиї, перекл. Д. Тася	39
Тяжкі люди, перекл. В. Михальчука	51
Страх, перекл. М. Рильського	59
Учитель словесности, перекл. Д. Тася	71
Аріядна, перекл. Л. Пахаревського	93
Печеніг, перекл. І. Рильського	117
Чорний монах, перекл. М. Зерова	126
Палата № 6, перекл. Б. Антоненка-Давидовича .	156
Мужики, перекл. І. Рильського	207

КНИГОСПІЛКА

Харків, Горяїнівськ. пр., 2.; Київ, ул. Воровськ., 48.

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

- Редакція В. Іванушкіна і М. Рильського
- I т. До українського видання творів А. Чехова.
Стаття І. Лакизи.—Спрямовання й засоби чехівського сміху. Стаття Є. Перліна.—Оповідання.—Ц. 1 крб. 60 к.
- II т. Чехов по-українському. Ст. М. Рильського.—Оповідання.
- III т. Чехов і сучасність. Стаття В. Іванушкіна.—Чехов і українські прозаїки 90—900 років. Стаття М. Зерова.—Оповідання.
-

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ТВОРИ

- Загальна редакція І. Лакизи і П. Филиповича.
Стилістична редакція М. Зерова і А. Харченка.
- I т. Вечорі на хуторі під Диканькою (Сорочинський ярмарок.—Вечір проти Івана Купайла.—Майська ніч або утоплена.—Загублена грамота.—Ніч проти різдва.—Страшна помста.—Іван Федорович Шпонька та їх титонька.—Зачароване місце.—Примітки й додатки). Ц. 2 крб.
- II т. Миргород (Старосвітські поміщики.—Тарас Бульба.—Вій.—Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем). Ц. 1 крб. 50 к.
- III т. Мертві душі.
- IV т. Петербурзькі повісті (Ніс.—Шинеля.—Коляска.—Портрет.—Невський проспект.—Записки божевільного).
- V т. Драматичні твори. (Ревізор.—Одружіння.—Грачі).

А. ПУШКІН
ВИБРАНІ ТВОРИ

Загальна редакція П. Филиповича
Пушкін в українській літературі. Стаття П. Филиповича. — Поезії. — Поєми. — Казки. — Драматичні твори. — Проза. — Примітки. П. Ф. Ціна 2 крб. 50 к.

— — —

М. ЛЕРМОНТОВ
ВИБРАНІ ТВОРИ

Загальна редакція П. Филиповича.
Творчість М. Ю. Лермонтова. Стаття С. Родзевича.
— Лермонтов в українській поезії. Стаття П. Филиповича. — Лірика. — Мцирі. — Демон. — Герой нашого часу. — Примітки.

=====

М. САЛТИКОВ (ЩЕДРІН)
ВИБРАНІ ТВОРИ

Загальна редакція І. Лакизи.
Стилістична редакція А. Харченка.

- Том I. Губерські нариси.
- » II. Помпадурні та помпадурші. — Добродії Ташкентці.
 - » III. Добромисні розмови.
 - » IV. Пани Головлєви. — Казки.
 - » V. Притулок Монрепо. — Щоденник провінціяла в Петербурзі.
 - » VI. Пошехонська старовина.
 - » VII. Історія одного міста.

СВІТОВЕ ПИСЬМЕНСТВО

- Бальзак О.—Горіо. Перекл. В. Підмогильного. Ред. і вст. ст. С. Родзевича. 1 крб. 70 к.
- Гамсун Кнут.—Бродяги. Ром. Портрет і передмова автора до укр. видання . 3 крб. —
- Гюго В.—Людина що сміється. Пер. М. Сагарди. Ред. і вст. ст. В. Петрова. 2 крб. 30 к.
- Келерман Б.—Тонель. Пер. Горової і Туркало (друкується)
- Лєсков М. Вибрані твори. Ред. П. Филиповича 1 крб. 50 к.
- Меріме Проспер. — Коломба. Пер. В. Підмогильного 1 крб. —
- Мопасан Г. Життя. Ром. Пер. Б. Козловського. Ред. і вст. ст. С. Савченка . 1 крб. 80 к.
- Мопасан Г.—Любий друг. Ром. Пер. В. Підмогильного 2 крб. —
- Мопасан Г.—Сильна як смерть. Ром. Пер. В. Підмогильного 1 крб. 60 к.
- Мопасан Г.—Монт-Оріоль. Ром. Пер. В. Підмогильного. Ред. і примітки проф. С. Савченка — 60 к.
- Мопасан Г.—П'єр і Жан. Ром. Пер. М. Дейнара. Ред. і примітки С. Савченка — 60 к.
- Мопасан Г.—Наше серце. Ром. Пер. О. Косач-Кривинюк. Ред. і примітки проф. С. Савченка — 70 к.
- Пушкін А.—Вибрані твори. Поезії, поеми, драмат. твори, проза в перекл. укр. поетів та письменників. Ред., вст. ст. і примітки П. Филиповича. Вид. 2-ге, доповнене. 2 крб. 50 к.
- Фльобер Г.—Мадам Боварі. Перекл. О. Бублик-Гордон. Ред. і вст. ст. С. Родзевича 2 крб. —
- Фльобер Г.—Салямбо. Ром. Перекл. М. Рильського 1 крб. 25 к.
- Франс А.—Корчма королеви Педок. Перекл. В. Підмогильного 1 крб. 60 к.
- Шекспір В.—Гамлет. Перекл. М. Старицького 2 крб. —

140-1

Bu30648/2